

Pető Andrea

ELMONDANI

AZ ELMONDHATATLANT

PETŐ ANDREA

ELMONDANI AZ ELMONDHATATLANT

*A nemi erőszak története
Magyarországon a II. világháború alatt*

Jaffa
kiadó

COPYRIGHT © PETŐ ANDREA, 2018
HUNGARIAN EDITION © JAFFA KIADÓ, 2018
MINDEN JOG FENNTARTVA!

BORÍTÓFOTÓ: © CULTIRIS / AKG-IMAGES / PAUL ALMASY

KÉPEK:

© FORTEPÁN (17., 98., 141., 162. OLDAL)

© SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM (61., 68. OLDAL.)

© ИЗ ФОНДОВ ПЛАФОНА Г. КРАСНОГОРСЬКА (120. OLDAL.)

© AFP PHOTO / EURO PRESS / JERZY BOHDAN SZUMCZYK (191. OLDAL)

© KATONA JÓZSEF MÚZEUM FOTÓGYŰJTEMÉNY, KECSKEMÉT (215. OLDAL)

BORÍTÓTERV *HEGYI PÉTER*
SZERKESZTÉS *NEMES KRISZTIÁN*
FELELŐS SZERKESZTŐ *JÓLSVAI JÚLIA*
FELELŐS KIADÓ *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU

ISBN 978 963 475 083 3

ISSN 2559-9666

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Köszönetnyilvánítás</i>	7
<i>Bevezető: módszertani és elméleti kérdések</i>	9
Módszertani kérdések	10
Elméleti kérdések	16
Következtetések	27
<i>A háborús nemi erőszak</i>	
<i>történetírásának története</i>	32
A magyar kutatások	38
Az emlékezetpolitikai fordulat	40
<i>Összehasonlítás:</i>	
<i>a megszálló csapatok Magyarországon</i>	47
A német megszállás	48
A második világháborús orosz katonai megszállás előzményei: 1849 és 1914–1915	53
Az 1944–1945-ös megszállás	56
Az 1956-os megszállás	64
A „felszabadítás” kontra „megszállás” vita	66
A Vörös Hadsereg más területeken elkövetett atrocitásai	72
<i>A háborús nemi erőszak típusai</i>	
<i>és magyarázatai</i>	83
<i>A következmények</i>	96
Bizonytalan becslések: számháború	99
Nemi erőszak és a születési számok alakulása	103
A művi terhességmegszakítás	106
A megszületett gyerekek	113

A nemi betegségek.....	119
A prostitúció.....	125
A kollaboráció ára: a borotválás és megszégyenítés.....	129
Ellenállás és megtorlás.....	133
<i>Az emlékezet</i>	137
A történet elmondva és elhallgatva.....	137
A történet elmondása.....	138
A formalizált elmondás.....	143
Elhallgatások.....	147
Naplók mint dokumentumregények.....	149
Fényképek és plakátok.....	159
Filmek és dokumentumfilmek.....	163
A digitális fordulat.....	167
<i>A hallgatás és az elhallgatás</i>	175
A jogi elhallgatás és elismertetés.....	176
Emlékmű helyett.....	190
<i>A történet hiányzó oldala: Oroszország</i>	197
Az orosz források.....	199
Az áldozatok visszaemlékezései oroszul.....	202
A láthatóvá tétel: megszólalnak a szemtanúk.....	204
Az elkövetők: a katonai férfiasság létrehozása.....	205
A Vörös Hadsereg női katonái.....	208
Az elbeszélés átalakítása: emlékezetpolitikai harc Oroszország és Ukrajna között.....	212
A jogi szembenézés.....	216
<i>Összegzés</i>	219
<i>Jegyzetek</i>	225
<i>Felhasznált irodalom</i>	255
<i>A képek jegyzéke</i>	279

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

1996 óta foglalkozom a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak történetével. Az elmúlt több mint húsz évben olyan sokan segítettek tanácsaikkal a kutatásban, szerkesztették a különféle szövegeimet és szóltak hozzá az előadásaimhoz, hogy teljes listát készíteni szinte lehetetlen. A témában írt első tanulmányom akkor készült, amikor az Institut für die Wissenschaften vom Menschen (Bécs) „Rethinking Postwar History” programjában dolgoztam Tony Judt irányítása alatt. Köszönettel tartozom a CEU Junior Faculty Research Grant támogatásáért. A kötet véglegesítését pedig a CEU által biztosított kutatási szabadság (2017–2019) tette lehetővé.

Köszönöm a bécsi kutatóknak (Ela Hornungnak, Irene Bandhauer-Schöffmann-nak, Marianne Baumgartnernek és Maria Mesnernek), hogy tanácsaikkal és munkáikkal segítették budapesti kutatásaimat. A budapesti anyag megtalálásában Vida Istvánnak, Sipos Andrásnak, Sipos Péternek[†], Németh Györgynek, Szűcs Lászlónak[†], Somlyai Magdának[†], Horváth J. Andrásnak és Földesi Margitnak[†] tartozom hálával. A kecskeméti anyagot Rigó Róbertnek, a hódmezővásárhelyit Bencsik Péternek, a szombathelyit Kerbert Krisz-

tinának köszönöm. Köszönet Alexandra Skorihnak az orosz nyelvű források feltárásért. Tájékozódni a cseh forrásokban Vit Lukas és Ondrej Klipa, a lengyel forrásokban Weronika Grzebalska, Jerzy Celichowski, Marianna Szczygielska és Marcin Zaremba, az 1849-es forrásokban Hermann Róbert és Rosonczy Ildikó, az 1956-osokban Rainer M. János és Eörsi László, az orosz levéltárakban Siklósné Kosticz Anna, a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumában pedig Bérczi Péter segített. Köszönöm Németh Györgynek, hogy a művészetszemléletmegszakítás magyarországi történetével kapcsolatos kutatási anyagát nagylelkűen megosztotta velem. A külföldi kutatók közül Natalia Jarska, Ayşe Gül Altınay, Ville Kivimäki, Petri Karonen, Carol Rittner, John K. Roth, Sanna Karkulchto, Leena-Maija Rossi, Regina Mühlhäuser, Ruth Seifert segített sokat a munkámban. Hálás vagyok Skrabski Fruzsínának a témában folytatott sok beszélgetésért és levelezésért, mert segített álláspontom pontosításában. A szöveg véglegesítésében nyújtott segítségéért Vörös Miklósnak, Gyáni Gábornak, Kovács Andrásnak, Kovács Zoltánnak, Szilvay Gergelynek szeretnék köszönetet mondani. Köszönet jár Táncczos Csillának és Táncczos Tibornak. A CEU Library munkatársait külön köszönet illeti, hogy éveken keresztül segítették a munkámat. A kötet gondozásáért pedig Nemes Krisztiánt és Jolsvai Júliát illeti köszönet.

BEVEZETŐ: MÓDSZERTANI ÉS ELMÉLETI KÉRDÉSEK

1997-ben a Magyar Filmszemlén Tímár Péter habkönnyű, szórakoztató filmje, a *Csinibaba* és Janisch Attila *Hosszú alkony* című vontatott, művésziesskedő road movie-ja nyerte a verseny fődíját. A szakma ugyanakkor meglehetősen visszafogott hangon beszélt Sára Sándor *A vád* című színes nagyjátékfilmjéről. A film egy Jászberény környéki tanyán élő, sokgyerekes család történetét meséli el.

A családot az 1944-ben bevonuló szovjet csapatok először szenvtelenül kifosztják. Később a lányukat megerőszakolni visszalopakodó két szovjet katonából az egyiket a család katonaszökevény fia, a másikat pedig a nemi erőszaktól undorodó, az esetet később vizsgáló szovjet tiszt lövi le. A magyarul törve beszélő szovjet tiszt ügyes kihallgatási technikákkal eléri, hogy a család tagjai egymásra valljanak, és jól kigondolt alibijük összeomoljon. A szülőket és a később szökéssel hiába próbálkozó fiút kivégzik, miután az egység parancsnoka az esetet vizsgáló szovjet tisztet a vádirat megváltoztatására utasítja, mondván: „a szovjet katonák nem erőszakolnak meg nőket, hanem a békét hozzák el”. A szovjet

nyomozótisztet figyelmeztetik: könnyen úgy járhat, mint egyik hátulról lelőtt kollégája, ha esetleg megtagadná felettesének a vádirat utólagos módosítására vonatkozó kívánását. Lelövik azt a szovjet katonanőt is, aki megtagadja, hogy hamisan tanúskodjon és azt állítsa: őt erőszakolták meg a tanyán, a két szovjet katonát pedig azért ölték meg, mert az ő védelmére siettek. A film az 1992-es rehabilitációs kérelem eredményének ismertetésével zárul, amelyben a három lánytestvérből azt az egyet, aki túlélte a szovjetunióbeli kényszermunkát, rehabilitálják. A másik három családtagot: a szülőket és a fiút „terrorisztikus cselekedet végrehajtásában” továbbra is bűnösnek találja az akkor már orosz bíróság, és az ítéletet helybenhagyja.

A film és annak fogadtatása jól illusztrálja azokat a módszertani és elméleti nehézségeket, amelyeket a magyarországi második világháborús nemi erőszak megírása támaszt: a hiányzó forrásokat, a változó értelmezési kereteket és magának a nemi erőszaknak kifejezetten nehéz témáját.

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

A történelmet a történész források alapján írja, a második világháború alatt elkövetett nemi erőszak témájában azonban csak kevés és módszertanilag kellő óvatossággal kezelendő forrás áll rendelkezésre. Mivel a téma intim és személyes, az elkövetők, az erőszakot elszenvedők és a tanúk más és más okból, de egyaránt abban érdekeltek, hogy ne beszéljünk az eseményről. A nők ellen elkövetett nemi erőszakról maguk az áldozatok a szégyenérzés vagy a hiányzó szókinsz miatt, esetleg a meghallgató közeg hiányában hosszú időn át hallgattak. A háborús körülmények között az erőszakot elszenvedőket

gyakran meg is ölték, így nem maradt sem tanú, sem forrás a büntényről. Sára Sándor filmjében hiába írta be a vádiratba a vizsgálatot vezető szovjet tiszt, hogy a tanyasiak önvédelemből ölték meg az erőszakoló szovjet katonát, ha azt a dokumentumot felsőbb utasításra meg kellett változtatnia. De még ez a hamisított dokumentum is hiába maradt meg a jövőendő kor történészeinek, hiszen a Vörös Hadseregbe vonatkozó releváns katonai és egészségügyi iratanyagok a zárt oroszországi katonai levéltárakban a mai napig nem kutathatók.

Ugyanígy kihívást jelent, hogy rendkívül nehéz, szinte lehetetlen az egyes esetek teljes iratanyagának feltárása. Sok esetben egy-egy leirat megmaradt, de az előzmények vagy az azt követő iratok már hiányoznak. Így rendkívüli óvatossággal kell kezelni az egyes dokumentumokat. Sok esetet lehet felhozni példaként, de ezekből általános érvényű megállapításokat igen nehéz tenni a források hiánya, az elkövetett bűn jellege és következményei miatt.

A zavaros háborús viszonyokból adódó hatalmi vákuumban kevés írásbeli forrás keletkezett, ezért csak közvetett forrásokból lehet bizonyos következtetéseket levonni. Hiányoznak és esetlegesen az egyes eseteket bemutató írott dokumentumok. A szovjet megszállás első időszakában a bukott Horthy- és Szálasi-rendszer államigazgatásának egykori hivatalnokai és rendőrei sem gondolták tanácsosnak, hogy a szovjet atrocitásokat emlegetve magukra vonják a figyelmet, nemhogy amúgy is kétes kimenetelű vizsgálatokat folytassanak. A front elvonulta után egyes magyar tisztviselők leveleztek ugyan a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) vezetőivel, de csak mérsékelt sikerrel, ezek a kérések ugyanis visszhangtalanok maradtak a szovjet vezetés részéről. Az elkövetők pedig nyilvánvalóan a legkevésbé sem voltak érdekelve, hogy nyoma maradjon a büntettnek.

A nemi erőszak eseteinek elemzésekor külügyi, közigazgatási, katonai, egészségügyi, bűnügyi és egyházi írott források jöhetnek szóba. A Magyar Országos Levéltárban őrzött korabeli külügyminisztériumi anyagokban megtalálhatók az ország különböző részeiről érkező egyedi panaszlevelek a civil lakosságot ért atrocitásokról. A szovjet katonai megszállás alatt lévő ország külügyminisztériuma azonban nem volt olyan helyzetben, hogy bármilyen panaszt a siker legkisebb reményében is továbbítsa a szovjeteknek.

A Magyarországról a háború utolsó heteiben jelentő diplomáciai iratok sorsa is regényes. Nemcsak hogy kevés diplomáciai képviselő működött, hanem azok rangidős diplomatái is hazarendelték a Vörös Hadsereg közeledése miatt. A svájci nagykövetség jóvoltából fontos forrásokhoz jutottunk.¹ Az első egy 1945. márciusi 15-i feljegyzés, amelyben a bécsi svájci konzulátus katonai részlegének vezetője, Max Feller beszámol egy Magyarországról menekült svájci házaspár tapasztalatairól: szerintük a szovjetek még az inget is leszedik az emberekről, a nőket 60 éves korig megerőszakolják, és ami ételt meg ingóságot nem tudnak magukkal vinni, azt elpusztítják. Az illető beszélt egy magyar tiszttel is, aki részt vett a Budapest ostroma utáni kitörésben és elérte a német vonalakat. Ő számolt be arról, hogy a szovjetek a pincéket – tekintet nélkül a benne lévőkre – lángszóróval felgyújtották, és akkora volt a vízhiány, hogy nevetséges mennyiségű vízért száz pengőt kellett fizetni. A másik svájci diplomáciai irat a korábbi svájci követség politikai osztályának jelentése Budapest ostromáról, J. O. Kehrli főbírótól, ebben külön fejezet foglalkozik a területenkívüliség megsértése és a tulajdon elleni bűntettek mellett a nők elleni erőszakkal is. Az ötvenoldalas jelentés a teljes jelentés 9. fejezete. A forrás a Magyarországon élő svájci, illetve más országok állampolgáraitól és diplomatáitól,

külföldi érdekeltségű vállalatok dolgozóitól, illetve arisztokratáktól kapott információkat jelenti nagy pontossággal. Így képet kapunk azoknak a Budapesten maradt külföldi állampolgároknak a helyzetéről, akik abban reménykedtek, hogy külföldi útlevélük megmenti őket a harcok idején. Az informális kapcsolat és ismeretség miatt megosztották az információkat, segítették egymást tanáccsal. Akkurátusan feljegyzik a jelentésben csak „oroszoknak” nevezett katonák rekvirálásának értékét, formáját, valamint annak kudarcát, hogy ezt mentességi papírokkal megakadályozzák. A nőket ért atrocitásokról szóló tizenöt oldalas jelentés az első mondatában közli, hogy a svájci közösség egyetlen női tagját sem érte sérelem. Ez annak is köszönhető, hogy a nagykövetség tolmácsa, dr. Víg, aki állítása szerint jól ismerte „az oroszokat”, a megfelelő óvintézkedések megtételére biztatta a követségi dolgozókat: az autókat, más anyagi javakat, valamint a nőket elrejtették. A jelentés szól Lehmann kisasszonynak, a képviselőt egyik titkárnőjének pesti sétájáról is, amelyen találkozott egy egyenruhás „orosszal”, aki nem tiszt, de szerintük „orosz zsidó” volt, aki jó németiséggel beszélgetett velük. Ha egy orosz katona beszélt németül, azt írásban rögzítették. Az öt titkárnő megosztott olyan történetet is, amelyet csak hallott: a pincében részegen erőszakoskodó katonákról, akik krumplipucolásra viszik a nőket, az ellenállókat lelövik, női sikolyokat lehet hallani a pincékben, a vöröskeresztes nővéreket a kórházban csoportosan megerőszakolják. Az elmesélt történetekben az „orosz katonánál” zárójelben a mongol típusú szercpel. A jelentés szerint a katonák az alkohol hatására váltak „állatiassá”, és reményeik szerint a következő hullámban érkező megszálló csapatok nem lesznek majd ennyire elvadultak. A menekülők a budai oldalon, illetve Vácott elkövetett tömeges nemi erőszakot említik. Aláhúzza a jelentés,

hogy a magyar nők nem feltétlenül voltak ártatlanok a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakban. Megemlítik, hogy a magyar lányok anyagi javakért önként is az oroszok rendelkezésére álltak. Valamint különösen a zsidó nők, írja a jelentés, megölelték és megcsókolták a katonákat, mint felszabadítókat, akik aztán sajnos „rögtön megkérték ennek az árát” – írja enigmatikusan a jelentés.

A magyarországi közigazgatási jelentések, országosan a főispáni jelentések szintén megemlítenek egyedi eseteket, de ezek önmagukban nem elegendők a teljes, országos kép megrajzolásához. A magyar egészségügyi iratokban – amelyekben a nemi erőszak olyan következményeiről számolnak be, mint a nemi betegség vagy a nem kívánt terhesség – csupán néhány vidéki tisztiorvosi jelentés található. *Budapest Főváros Levéltárában* a tisztiorvosi iratok és egyes kórházak megmaradt anyagai szintén csak hézagosan informálnak a témáról, ráadásul kutatásuk a személyiségi jogok védelmében bizonyos korlátozások alá esik. Az árvaházi és örökbefogadási anyagok kutatása jogi, etikai és logisztikai okokból nehéz.

Azokon a területeken, amelyek többször cseréltek gazdát a harcok során, a területre visszatérő nyilasok jelentéseket vettek fel a korábban ott állomásozó szovjet csapatok kegyetlenkedéseiről. Ezeknek a nyilas uralom iratai között fennmaradt dokumentumoknak a forrásértéke azonban csekély. A nyilasok azonnal helyzetfeltáró bizottságokat küldtek a szovjetektől időlegesen visszavett területekre, majd a szovjetek által a civilek ellen elkövetett atrocitásokról szóló, ott felvett jelentéseket a lehető legrövidebb időben terjeszteni kezdték, hogy a nők és az otthon védelmével érvelve növelni tudják a katonák egyre csökkenő harci kedvét.

Ugyanígy óvatosan kell bánni a népbíróságok ítéleteinek forrásértékével. A népbíróságok jegyzőkönyvei forrásként

használhatók ugyan, de elsősorban a mikrotörténelem számára hasznosak. A népbíróági törvény hiányosságai miatt túlterhelt és mikromenedzselésre kényszerített intézmény vezetői az erőszakoskodó, fosztogató szovjet katonák ellen fellépő civileket ugyanazon paragrafus alapján ítélték el, mint azokat a civileket, akik a második világháború idején zsidókat öltek meg vagy jelentettek fel.² Másrészt a népbíróság belekeveredett személyes vitákba is, és az újonnan létrejövő intézményt az állampolgárok olykor vitás ügyeik megoldására kívánták felhasználni. Ilyen volt például N. Gy.-né ügye, amelyet 1945. augusztus 31-én tárgyalt a szegedi népbíróság. N. Gy.-né a bejárónője jelentette fel, amiért pocskondiázta a szovjeteket. A vádlottat a hosszú kihallgatás után felmentették, miután a tárgyalás során kiderült, hogy korábban a lakásába katonák törtek be, megerőszakolták, és erről orvosi papírja is volt. A bíróság ennek alapján úgy döntött, hogy nem lehetett elvárni tőle a szovjetek kritikátlan szeretetét.³ A népbíróság olyan ügyekkel is foglalkozott, mint hogy P. J. balassagyarmati lakos a feleségét „oroszok kurvájának” nevezte, mivel annak állítólag viszonya volt egy orosz katonával. A testületnek azt kellett vizsgálnia, hogy ez az amúgy magántermészetűnek tűnő kijelentés a népbíróági törvény alapján háborús bűntettnek minősül-e. Az ügy 1947. június 25-én felmentéssel végződött, mivel a vádlott kijelentése csak a felesége szexuális szokásaira vonatkozott, nem pedig a Magyarországon állomásozó Vörös Hadsereg egészére.⁴

A szovjet katonai erőszakoskodásnak ellenállóik közül ugyanakkor nem mindenki került a népbíróság elé. Az elkövetőket – mint Sára Sándor filmjében is – esetenként azonnal lelőtték, amiképpen a magyar ellenállókat is gyakran kivégezték a tett színhelyén. Ennek kiváltképpen nem maradt semmiféle írott nyoma az utókorra. A család nőtagjait védelmező férfiakat sok-

szor elhurcolták, és később a szovjet igazságszolgáltatás keretében ítélték el őket. Ezeknek az ügyeknek az iratai ma nem hozzáférhetőek. Az elkövetőket rendszerint „terrorcselekményért” ítélték el, ami bármit takarhatott: nemi erőszak elleni jogos önvédelmet vagy a szovjetek elleni másfajta ellenállást is (például ha valaki meg akarta akadályozni a fosztogatást).

Összegezve: már a forrásokkal kapcsolatos kérdések áttekintése alapján is látszik, hogy nehéz feladatra vállalkozik, aki a második világháború utolsó éveiben elkövetett nemierőszak-cselekmények történetét akarja elemezni.

ELMÉLETI KÉRDÉSEK

A második világháború alatti nemi erőszak vizsgálatánál az első nehézséget az elemzés változó politikai kerete jelenti. A természettudományból kölcsönzött metaforával Charles Maier beszélt először a náciizmus, illetve a kommunizmus korszakának „hideg” és „forró” emlékezetéről.⁵ Magyarországon 1989-ig a náciizmus emlékezete volt a „forró” emlékezet, azaz a történeti elbeszélés legfontosabb kerete, amelyet az intézményesült emlékezetpolitika (állami, iskolai megemlékezések az ország felszabadulásának ünnepén, szovjet emlékművek és katonasírok koszorúzása stb.) hozott létre és tartott fenn. 1989 után a kommunizmus magyarországi történetének rémtetteit bemutató múzeumok, emléknapok, filmek, megemlékezések azt sugallták, hogy a kibeszéletlen múlt esetében a kommunizmus történetének elsőbbsége van. A náciizmus emlékezete lett a „hideg” emlékezet, jelczve, hogy az lezárt emlékezet, ami a múlthoz tartozik.⁶ A változó emlékezeti keret más és más élményeket, eseményeket helyezett az emlékezet középpontjába. Így míg a szovjet katonák által

elkövetett nemi erőszak 1989-ig tabutéma volt, 1989 után vizsgálható és vizsgálendő kérdéssé, „forró” emlékezzé vált.

Szovjet katonák üdvözlése

Szilágyi Ákos a *Filmvilág*ban megjelent kritikájában azt állította, hogy Sára Sándor filmje egy évtizedet elkésett. Pedig valójában a film húsz évvel megelőzte a korát. Magyarországon 1989 előtt ugyanis nem készülhetett volna ilyen realista film, amely egyszerre mutatja be a szovjet katonák rémtetteit és azt a rendszert, amely létrehozta és fenntartotta a *homo sovieticus*-t. Ahogy Dobos László (1930–2014) felvidéki magyar író írta a filmről Szilágyi Ákosnak válaszul: „talán most Európa felé igazi dimenziót kaphatnak drámáink”, azaz a szovjet megszállás története is belekerülhet az európai történelembe. És valóban: az Európai Unió keleti bővítése teremtette meg azt az emlékezetpolitikai infrastruktúrát, amely kialakította a „kettős megszállás” elbeszélését a „felszabadítás” helyett.⁷ A „kettős megszállás” elbeszélésében

a náci Németország és a kommunista Szovjetunió közötti területet a két nagyhatalom felváltva szállta meg, és a helyi erők semmiféle szerepet nem játszottak az események alakításában; így csupán passzív áldozataik voltak a történeteknek, és éppen ezért felelősségük sincsen.

Mivel a magyar közigazgatás intézményrendszere a front közeledtére összeomlott, a nemi erőszak áldozatainak nem volt hol panaszt tenniük. Míg a rendőrség semmit sem tudott tenni a nők védelmében, a templomok, kolostorok gyakorta menedékkül szolgáltak a fosztogató szovjet csapatok előtt. Magyarországon 1944 előtt a keresztény egyházak a helyi közösség fontos részei voltak: szolgáltatásokat nyújtottak, és segítették a közösség arra érdemes tagjait. A különböző keresztény egyházak különböző módon reagáltak a politikai, erkölcsi és katonai válságra. A katolikus egyház katonás fegyelmét követve Serédi Jusztinián (1884–1945) hercegprímásnak, a katolikus egyház fejének utasítására a plébánosok helyben maradtak. A református egyházban azonban 1945 után szembe kellett nézni a tisztviselők menekülésével, a hívek elhagyásával és mindennek erkölcsi hatásaival.⁸

Az egyházaknak a háború utáni újracépítés során kettős tabut kellett legyőzniük, ha a szovjet katonák által közösségükben elkövetett atrocitásokat akarták dokumentálni. Egyrészt meg kellett törni a szovjet hadsereg körüli nyilvánosságban meginduló mítoszgyártást (amely szerint a Vörös Hadsereg békét hozott és nem erőszakoskodott), másrészt az 1945 nyarától meginduló, a kommunista párt által irányított ideológiai harcban az egyházak a reakció képviselőinek voltak bélyegezve, ezzel is szűkítve a rendelkezésre álló nyilvános teret.⁹ A korszak egyházi forrásai, amelyeknek a szisztematikus feltárása csak az utóbbi időben kezdődött, kulcsfontosságúak.¹⁰ A háborús veszteségekről a székesfehérvári, a győri, a szatmári és

legutóbb a veszprémi egyházmegye esetében már forráskiadvány is megjelent.¹¹

A plébániai *Historia Domusok*, az egyházközösség plébános által vezetett naplói, valamint a kérésre megírt háborús kárjelentések és beszámolók, az egyházmegyei irányítószervi és püspöki iratok értékes források, amelyek bemutatják, hogyan gondolkodtak az egyház munkatársai a tömeges nemi erőszakról és milyen módon rögzítették utólag a „szokatlan eseményeket” a megfelelő egyházi hierarchia előírásait és szokincseit követve. Ugyanakkor, ha a civil lakosság a szovjet katonák által elkövetett atrocitások ügyében panasszal vagy tanácsért fordult az egyházhoz, a helyi lelkészek vagy plébánosok nem feltétlenül írták le az eseményt, hogy nyoma legyen a beszélgetésnek. De még ha leírták is, akkor sem biztos, hogy napjainkig megmaradt a feljegyzés a kötetek kalandos sorsa miatt. Az egyházi levéltárban megőrzött anyagok alapján az egyes plébánosok, illetve lelkészek gyakran panaszkodtak, hogy nehéz helyzetbe kerültek, amikor azoknak a vallásos nőknek kellett tanácsot adniuk, akik a megerőszakolás után teherbe estek, és az abortuszt választották.

Nemrégén kaptak szélesebb nyilvánosságot azon katolikus vértanúk tettei, akik igyekeztek menteni a nőket a szovjet katonák kegyetlenkedéseitől. 1945 márciusában Apor Vilmos győri püspököt azért ölték meg, mert védelmezte a templomában menedéket kereső nőket.¹² Apor Vilmost csak jóval később, 1997. november 9-én avatták boldoggá. Hummel Kornélt (1907–1945) a budapesti Vakok Intézetében lőtték le, amikor a gyóntatást megszakítva egy vak lányt akart megmenteni egy szovjet katona erőszakoskodásaitól. Az eset a közelmúltban a szenzációhajhász „A hit vértanúja és szovjet gyilkosa” címmel kapott nagyobb nyilvánosságot a magyar internetes sajtóban.¹³ Ez a fajta narratíva, amely a nőket pasz-

szív áldozatokként mutatja be és vértanúságként beszél egy bűnesetről, a már említett emlékezetpolitikai fordulat eredménye.¹⁴ Maguk a nemi erőszak áldozatai különböző értelmezési keretekben beszélnek arról, hogy mi történt velük. A vértanúság vallásos narratívája Lengyelországban is meghatározó,¹⁵ ugyanakkor a németországi nemierőszak-eseteknél nem találkozunk vele, pedig a lengyel példából látszik, hogy ez gyakran segít elmondani azt, ami történt.¹⁶

A források hiánya és az értelmezési keretek változása mellett a területi különbségek miatt is nehéz általános érvényű megállapításokat tenni a nemi erőszakról. Nem csupán a különböző hadseregek különböző egységei voltak különféle harcértékűek és különböző módon fegyelmezettek, hanem ugyanazok az egységek is másképpen viselkedtek az ország különböző részein. Kecskeméten vagy Székesfehérváron a nemi erőszak és a rablás az elhúzóód budapesti harcok miatti csapatvonulások miatt hosszabb ideig mindennapos volt.¹⁷ I Iódmézővásárhelyen ugyanakkor egyáltalán nem lehet erőszakra utaló levéltári forrásokat találni. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy nem történt nemi erőszak, csupán arra, hogy nincs róla forrás.¹⁸ Az egységüktől elszakadt katonák vagy éppen a katonaszökevények erőszakoskodásáról éppen úgy nem maradt fenn forrás, mint az üres, kiürített vagy éppen lakott lakásokba beszállásolt tisztek erőszakoskodásairól.

A második világháborús nemi erőszak kérdését gyakran a holokauszt kutatásától függetlenül tárgyalják. Helene Sinnreich „nagy áldozategyenlősítő”-nek nevezte a holokausztot, azaz úgy vélte, minden áldozat egyenlő és egyforma.¹⁹ Annette F. Timm a holokauszt történetírásának elemzésén keresztül viszont kimutatta, hogyan vált – nem minden harc és ellenállás nélkül – a szexualitás története a történeti narratíva meg-

kerülhetetlen részévé. A holokausztot tárgyaló fősodorbeli munkák rendszerint nem beszéltek a nemi erőszakról, mivel az tabuizált és elhallgatott témának számított. Két módszertani újdonság járult hozzá a változáshoz. Az egyik annak elismerése volt, hogy ha valamiről nem maradt fenn írott forrás, attól az még megtörténhetett. Az elemzés hangsúlya lassan elmozdult az iratok tanulmányozásától az áldozatok tapasztalatainak elismerése felé. Új interjúk készültek a túlélőkkel, és kiadták a visszaemlékezéseiket. Ezeknek a szóbeli forrásoknak az elemzése interdiszciplináris módszerekkel történt. A másik újdonság az erőszak központi szerepének felismerése volt a háborúk történetében. A náci Németország katonái olyan militarista szubkultúrát hoztak létre, amely megkérdőjelezte a szexualitás korábban elfogadott határait, és magát a szexualitást eszközzé tette hatalmuk megjelenítésében. A holokauszt kutatása során megjelenő elméleti és módszertani újdonságok felhasználásával alakult ki a Wehrmacht által elkövetett nemierőszak-esetek kutatása. Következésképpen ez az irodalom az európai történelem háborús cseménycit is az erőszak, fájdalom, érzelmek tükrében vizsgálja, ami ahhoz is hozzájárul, hogy az adott különleges körülmények között áldozat és elkövető komplex kapcsolatát is átértékeljük.²⁰

A források hiánya önmagában soha nem volt oka a kutatás hiányának. A holokauszt után nem sokkal, a negyvenes években felvett interjúkban a túlélők grafikus részletességgel beszéltek az átélt megaláztatásokról: a táborokban és a felszabadítás után átélt szexuális erőszakról. De az embermentők történeteinek is van olyan elhallgatott részük, amelyben a bűjtatott zsidó nők olykor szexuális zaklatásokat viseltek el megmentőjüktől az életükért cserébe. Erről azonban nem lehetett beszélni, mivel a háború után azokat a „jó embereket” keresték, akik zsidókat mentettek. Ahogy Joan Ringelheim írja egy

1982-ben készült interjú tapasztalataként, amikor egy túlélő a nemi erőszakról beszélt neki: „Világos, hogy nem voltam felkészülve arra, amit mondani akart.”²¹ A túlélőkkel később készült interjúkból látszik, hogy már magukat a kérdéseket is úgy fogalmazták meg számukra, hogy ezekről az élményekről ne beszéljenek. A közvélemény nem akart hallani a szenvedéseikről. Ezen aztán az Eichmann-per változtatott, lassan teret adva a női túlélőknek, hogy ők maguk mondhassák el élményeiket, ne pedig az elkövetők dokumentumai alapján rekonstruálják helyettük az eseményeket és értelmezzék élményeiket férfi történészek.²² Az 1991–1996 közötti jugoszláviai háborúk során elkövetett tömeges nemi erőszak hatására létrejövő tudományos, politikai és emberjogi mozgalmak reakciója létrehozott egy olyan szókincset, amellyel az új köztérben a háborús nemi erőszakról kellett és lehetett is beszélni.²³

A következő, ezzel összefüggő módszertani probléma a történetírás korszakolásából adódik. Ami egy történésznek vagy egy könyvtár katalógusának utólag új történeti korszak kezdete, az a korabeli helyi lakosságnak csak egy másik nap megélése. Sára Sándor játékfilmjében hideg racionalitással mutatja be, hogy a tanyán élő család számára a háború azzal kezdődik, hogy a fiút behívják katonának, és azzal folytatódik, hogy a „mieink” nyugatra menekülnek az előrenyomuló szovjetek elől. Arról, hogy ezek a „mieink” a megszálló német csapatok, nem szól a film. És nem reflektálnak rá a falusiak sem. A megszálló német hadsereg mint szövetséges jött Magyarországra, és a civil lakosság számára a rövid ideig tartó katonai megszállás problémátlannak tűnt. A filmbeli család – mint nagyon sok más magyar család a háború véres végjátismájában – a normalitás, a napi rutin illúziójába ringatta magát. Egyáltalán nem voltak felkészülve arra, ami követke-

zett. A filmben rebesgetik ugyan, hogy nem jó sok nőnek egy elhagyott tanyán élni, de a három lányból csak kettőt rejtenek el az előre elkészített búvóhelyre. És a valóságban aztán a bevonuló szovjet csapatok éppen úgy viselkednek, ahogy azt a német és magyar háborús propaganda megjósolta.

A megmaradt egyházi források arról is fontos információkat adnak, hogyan gondolkodtak a kortársak az új történelmi helyzetről. A plébánosok leírásai az egyszerű emberek tapasztalatait rögzítik: hogyan találkoznak azzal a sereggel, amelyről olyan sok rosszat hallottak a korábbi évtizedekben. A német megszállás nem okozott különösebb kellemetlenséget, és a forrásokból világos, hogy – éppen úgy, mint a nem zsidó visszaemlékezők elbeszéléseiben – a háború számukra is akkor kezdődik, amikor az első szovjet katonával találkoznak. Ez a leírás például tipikusnak mondható:

„Egyik ág Szászvár, a másik Dombóvár felé tart. Zobákról aknavetőkkel tűz alatt tartják a Mánfa–Magyarszéki utat, és zavarják a németek csűrheszerű visszavonulását! Idegvesztően nehéz napok és éjszakák! A helybeli zavaró elemek, »elvtársak« a fogadtatást tárgyalják, előkerülnek a vörös zászlók, várják a »felszabadítókat« (??!!), és azok megjönnek Zobák felől, és 1944. november 30-án d. e. ¼ 10 órakor átment a falun egy zászlóaljnyi orosz egyhangú nótával, és amerre elhaladtak volt öröm a kétes elemek között, de csak addig, amíg órák és egyéb ingóságok gazdát nem cseréltek a felszabadítók jóvoltából! Mit is lehetne írni erről a népről?? Csak annyit, hogy ezek az ősember primitív életénél is alacsonyabb színvonalon élhettek odahaza a nagy orosz birodalomban. Életnívjuk a nulla pont alatt mozog, de mélyen! A mértéktelen evés-ivás, nő és lopáson kívül másra nem terjed ki az értelmi fejletlenségük. Rengeteget enni, még többet inni, nő hiányában állatokkal nemi életet élni (Komlón is megtörtént!!) Órá-

kat, 6-8-at kirakni, ez volt a leghőbb vágya közlegénynek és őrnagynak egyaránt. Nálunk az altiszt valaki, a tiszt fogalom – odaát mindegyik egyforma: állat! Komló a »felszabadulást« aránylag baj nélkül megúsza, eltűnt néhány óra, a bánya és a falusiak lovait elhajtották, haláleset nem volt. Ezt annak köszönhetjük, hogy kiestünk az átvonulási útból, és így az »elvtársak« nem igen ismerkedtek meg az oroszok igazi énjével!»²⁴

A katonai megszállás a részvétlenség és a tehetetlenség érzését váltotta ki a civil lakosságból. Később a kommunista hatalomátvételt, amelyet szintén törvénytelenések és büntettek sora kísért, szintén részvétlenség kísérte. Sára Sándor filmjében a „micink” éppen olyan szenvtelenül nézték végig a helyi zsidók deportálási menetét, ahogyan majd nézik őket a fiatal szovjet katonák, amikor elviszik az órákat, a jószágot, majd este visszajönnek a nőkért. Később pedig ugyanígy nézik az időlegesen maradók a szovjetunióbeli kényszermunkatáborokba hurcoltakat vagy a kitelepítetteket. Ez a szenvtelenséget tettető, tehetetlen egyéni hallgatás, az erőszak folytonossága az, ami a katonai megszállások következménye.²⁵ Az ellenállót szükségszerűen elpusztítják, ahogy Sára Sándor filmjében a nővérét védő fiút a szovjet golyó. Vagy ahogy a nemi erőszak ellen védekezőket a magyar területen akkor egyedül működő jogszolgáltatás, a szovjet katonai törvénykezés.

A következő nehézség magának a nemi erőszaknak az elmondásából adódik, a nemi erőszak történetét ugyanis maguk az áldozatok sem tudják vagy akarják elmondani a szókinsz vagy a hallgatóság hiányában. Sára Sándor filmjében is látható, ahogyan a megszálló Vörös Hadseregnek már a harcok alatt több-kevesebb sikerrel felépített mítosza láthatatlanná tette a megerőszakolt nőket azzal, hogy tabusította a történeteiket. Ha mégis történt a harcok során nemi erőszak, akkor

az csak a szovjet katonanőkkel cshetett meg, hiszen ők éppen úgy a hatalmi rendszer legalján álltak, és csak kevéssel több érdekérvényesítési képességük volt, mint a magyar nőknek. Ezért vizsgálom majd külön fejezetben a szovjet hadseregben szolgáló katonanők történetét.

A magyar nők maguk sem beszéltek saját esetükről a családban, hiszen nemcsak a megfelelő szókincsük hiányzott, de óvakodtak is tőle, mivel ezzel csak saját társadalmi helyzetüket gyengítették volna. Így jött létre az az elmondás, amelyben az áldozatok a saját történetüket másokkal megtörténtként beszélik el. A tanúk, mint Sára Sándor filmjében az idős tanító házaspár, amelynek a lakásába szovjet tisztet szállásoltak be, elfordult, és hallgatott. Nem kockáztatták az életüket a két lányért. Ahogy Dobos László írja a filmről: „*A vád a halál ordítása. Más erkölcsi igazságszolgáltatás híján ilyenekre kényszerülünk.*”²⁶ A bűn büntetlen maradt, mert abban a történelmi pillanatban csak büntetlen maradhatott, és ennek messze ható következményei lettek a háború utáni újrarendezésre nézve.

A kérdés vizsgálatának következő elméleti problémája a tömeges háborús nemi erőszak jellegéből adódik. Azaz a háborús konfliktusoknak mindenhol általánosan része a nemi erőszak, de csak az egyedi esetek történeti kontextusban való elemzésén keresztül érthetjük meg az általános jellemzőket. Ulrich Beck és Edgar Grande hívta fel a figyelmet a módszertani nacionalizmusnak nevezett kutatás-módszertani problémára, amely szerint a nemzetállam mint elemzési keret csak a nemzetállami keret vizsgálatának problémáit tudja megvilágítani.²⁷ Ez különösen megfontolandó egy olyan transznacionális jelenség elemzésekor, mint amilyen a Vörös Hadsereg által elkövetett nemi erőszak is volt. Ugyanis nem csak a második világháború története nemzetközi történet, amelyről fele-

más képet kapunk, ha transznacionális keret helyett csupán nemzetállami keretben vizsgáljuk. A második világháborúban elkövetett nemi erőszak kutatóinak a témában születő egyes nemzeti esettanulmányai ritkán helyezik összehasonlító keretbe a jelenséget. Ezért ez a kötet a témában rendelkezésre álló nemzetközi kutatások tükrében, összehasonlító módon igyekszik megmutatni a magyar eredményeket.

Arról a kérdésről is tudományos vita zajlik, miért követnek el egyes katonák vagy hadseregek tömeges nemi erőszakot. Magyarországon az utóbbi években öröndetesen meginduló kutatások és a kialakuló nyilvános beszédmód a nemi erőszakot sokszor leegyszerűsítően elemzi. Sokan úgy tekintenek a háborús nemi erőszakra, mintha az csak a katonai vezetők vagy a politikusok kezében levő fegyver lenne, amellyel egyes népcsoportokat tudatosan büntetnek. Ezt hívja a szakirodalom intencionalista értelmezésnek, amely etnicizálja a nemi erőszak értelmezését. Ezen értelmezés szerint „az oroszok” követtek el nemi erőszakot „a magyarok” ellen. Azaz a nemi erőszak elkövetését egy adott, egységesnek tételezett népcsoporthoz kötik. Ezzel szemben áll egy másik értelmezés, amely a nemi erőszakot a társadalmi nemek kapcsolatát meghatározó hatalmi eszköznek tartja. Ebben az értelmezésben a nemi erőszak olyan háborús fegyver, amelyet a férfiak használnak a nők ellen, hogy hatalmukat megerősítsék. Tehát a nemi erőszakot strukturálisan a férfiuralommal meghatározottnak tekinti, és azt állítja, hogy minden katona követhet el nemi erőszakot a militarizmus szerkezetéből és értékeiből adódóan. Ezért nevezzük ezt strukturalista értelmezésnek.

A katonai nemi erőszak témája igen alkalmas a tárgykapcsolatszerű egyszerűsítésre: „a katona megerősokolja a nőt”. Tehát a nőre áldozatként tekintünk, aki az egész nemzet (értsd: „a magyarok” vagy „a németek”) közösségének egészét jele-

níti meg egyéni tragédiájában. Ebben a kötetben a mellett érvelek majd, hogy ez a leegyszerűsítő elemzés veszélyes. Az a megfogalmazás, hogy magyar nőket erőszakoltak meg szovjet katonák, vagy hogy koreai nőket a japánok, eltakarja a jelenség strukturális hatalmi lényegét. Két szempontból is veszélyes ez az intencionalista beszédmód. Egyfelől lehetetlenné teszi, hogy a nemi erőszak strukturális lényegét megértsük, és ezzel megakadályozza az erőszak minden formája elleni hosszú távú harcot. Másfelől elősegíti az egyoldalú, kirekesztésre épülő történeti emlékezet kialakulását is. Azaz a strukturális érvt magát nem lehet megmagyarázni és elemezni, mert az kiindulóponttá vált, nem az elemzés tárgyává. Ráadásul ez a diskurzus az áldozatok számára sem nyit meg olyan társadalmi teret, ahol az őket ért erőszakot méltósággal és jövőre tekintve feldolgozhatnák.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az elemzett módszertani és elméleti nehézségek alapján világos, hogy a kérdés vizsgálata különleges módszertani és elméleti megközelítést igényel. Ez a kötet két fogalmi keretben elemzi a háborús nemi erőszak történetét a második világháborús Magyarországon.

Az egyiket a feminizmus második hulláma által kialakított és azóta is izgalmas elméleti újdonságokat hozó fogalomrendszer nyújtja. Ekkor vált elfogadottá, hogy a nemi erőszak hatalmi kérdés. A másik fogalmi keret a hallgatás és elhallgatás dinamikája. Azaz hogyan válik a nemi erőszakról való hallgatás az újraalkotott nemzeti identitás részévé. A kötet összehasonlító keretbe helyezi a magyarországi nemierőszak-csökkentését, hogy elkerülje az etnicizáló meg-

közelítést. A magyarországi eseteket összeveti a környező országokban történt, második világháború alatti esetekkel, hogy megértsük: a különböző tényezők (mint az államhatalom összeomlása, a befolyásos kommunista politikusok léte stb.) hogyan határozták meg a nemi erőszak elkövetését, a jogorvoslatot és az emlékezetpolitikát.

A nemi erőszak a nyugati fronton is háborús fegyver volt, hiszen mind a németek, mind a szövetségesek követtek el nemi erőszakot a megszállt területeken. A nyugati fronton, a francia megszállási övezetben történt nemierőszak-esetek hasonlítanak leginkább a magyar helyzethez. Itt volt a legkaotikusabb a megszálló seregek irányítása, ami az ellenőrzés hiányában teret nyitott a következményektől nem tartó francia katonák civil lakossággal szembeni tömeges erőszakoskodásának. Ugyanakkor a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak elismertetéséért folytatott, elemzendő emlékezetpolitikai harc a koreai szexrabszolgák emlékezetének alakulásához hasonlítható. A koreai esetben is az történt, hogy a hidegháború végével a nők emlékezete ismét a geopolitikai csatározások foglya lett. Budapest esetét pedig a bécsi helyzettel összevetve elemzem.

A felsorolt kutatási és értelmezési nehézségek azzal a jelenséggel függenek össze, amelyet Gyáni Gábor Jan Assmann nyomán magyarul – és nem túl szerencsésen – „sodródó hasadéknak” (*floating gap*) nevezett. Ez „a múlt azon tartománya, amelyet még nem a történeti, hanem a kollektív emlékezet tart életben. Olyan múlt ez, amelyet azonban nem csak a személyes tapasztalatok és élmények szüntelen emlékezetben tartása éltet, hanem amit már a történetírás vagy éppen a történelmi regény, a történelmi film vagy az ikonográfia is kezd témájává tenni. [...] Amikor a múlt emlékezetben tartása még útban van csupán a kulturális emlékezet konstrukciója

felé, az emlékezés továbbra is őrzi azt a különös aurát, ami a mindenki számára személy szerint adott, a közvetlen (nagy-részt vagy kizárólag szóbeli) kommunikáció révén hagyományozott tapasztalatot foglalja keretbe. A kortársi élmény- és tapasztalati közösségek múltból alkotott képzetei, valamint az utókor kulturális (történetírói, szépírói, ikonográfiai stb.) szimbolizációi között megfigyelhető törés nem pontszerű, hanem folyamat eredménye: ez a folyamat a sodródó hasadék, amely ideig-óráig konzerválja az élmény jellegű múlt jelenbeli aktualitását, a neki megfelelő szellemi érzékenységet és magas érzelmi hőfokot.²⁸ Mindez jól mutatja, milyen kérdések merülnek fel, ha valaminek létezik a kollektív emlékezete, de a hagyományos történeti elemzés alapját jelentő források hiányoznak. Ilyen esetekben regények, filmek, visszacmlékezések, dokumentumfilmek és részben fényképek hozzák létre és alkotják meg újra és újra egy folyamatosan változó keretben a történelmi tény emlékezetét, és ezzel a „forró” emlékezetet a „hideg” emlékezet irányába tolják.

Sára Sándor filmje 1997-ben visszhangtalan maradt, mert a „sodródó hasadék” még nem érte el sem az érzékenységet, sem az érzelmeket, ami a film közönségsikeréhez kellett volna. Szilágyi Ákos kritikájában „kínos, művészileg fals, moralizáló-didaktikus történelmi giccsfilmnek”, valamint „ruszofób-nak” minősítette a filmet, és ezzel minden érdemi, szakmai kritikán kívül helyezte.²⁹ A szakmai folyóiratban, a *Filmvilág*ban zajló vita előrevetítette a kétezres években a háborús nemi erőszak értékeléséről folyó vitát, amelyet ebben a kötetben is elemzek. Szilágyi nem értette, hogy Sára filmje a Vörös Fladsereg birodalmi jellegét mutatja meg, amikor a filmben az ország különböző területeiről származó szovjet katonák másfajta akcentussal és gyakran hibásan beszélnek oroszul, hiszen nem az az anyanyelvük. A szovjet katonák története

és érzelmeik eddig kimaradtak az elemzésből. A kötetben kísérletet teszek a hozzáférhető források segítségével az ő szempontjaik bemutatására is.

Szilágyi recenziójában megkérdőjelezi a film visszaemlékezéseken alapuló rekonstrukciójának valóságtartalmát, amikor felrója, hogy a szovjet katonák „már-már karikaturisztikusan”, a „nem-ember”, a „barbár” állatias képében jelennek meg.³⁰ Ezzel a szerző sok százezer ember, köztük Dobos László 1944–1945-ös személyes élményeit sem ismeri el a köztérben igaz és valódi élménynek. A történelmi tapasztalatnak ez az el nem ismerése az, ami a katonai megszállás női történeteit is elnémítja.³¹ Ez vezet majd el a kétezres évek emlékezetpolitikai fordulatához (ennek gyökerei a rendszerváltásig nyúlnak vissza), amikor a visszaemlékezések és az interjúk mint a múltbeli történések egyetlen hiteles forrásai helyettesítik majd a történészek elbeszéléseit.³² Dobos László jól érvelt, amikor azt állította: nem kell etnicizálni a háborús erőszakot, de mégis szükség van a nemzeti kontextus megértésére, hogy a hadsereg pusztításának nemzetek feletti jellegét megértsük: „Sára Sándor filmjét nem lehet magyar–orosz gödörré zsugorítani” – írta.³³ Márpedig Magyarországon éppen ez történt: a politika etnicizálta és popularizálta a nemi erőszak emlékét, „magyar–orosz gödörré zsugorította” a kérdést. És a „sodródó hasadék” kollektív emlékezetéből ebben a keretben írott történelmet hozott létre.

Ha maradunk az Assmann-féle metaforánál, akkor a „sodródó hasadék” más és más tapasztalatot fogad magába, és más és más sodorja. Ezeknek a folyamatoknak az elemzése a történész feladata. Azt vizsgálja, hogy milyen események, elbeszélések kerülnek bele és mi felejtődik ki abból a történelmi tényből, hogy a szovjet katonák tömeges erőszakot követtek el Magyarországon. Erre vállalkozik ez a kötet, amely elő-

ször áttekinti a Magyarország szovjet megszállásakor elkövetett nemi erőszak történetét, elemzi, hogy milyen források alapján tudjuk azt, hogy mi történt és mit hallgattak el. Majd a nemi erőszak következményeit: a terhességmegszakításokat, nemi betegségeket, a megszületett gyerekeket és az elhallgatást elemzi. Ezt követi az emlékezteti keretek jogi, történészi, vizuális és digitális elemzése. A kötet a szovjet források elemzésével megpróbálja az eddig hiányzó másik oldal szempontjait is bemutatni. És végül a mellett érvel, hogy a nemi erőszak története a jövőben is geopolitikai játszmák áldozata lesz, és alakításában az áldozatok egyre kisebb szerepet játszanak.

A HÁBORÚS NEMI ERŐSZAK TÖRTÉNETÍRÁSÁNAK TÖRTÉNETE

A nemi erőszaknak jelentése és célja van, hiszen a háború alatt a stratégiai célok elérését segíti. A háborús erőszak nem a háborús konfliktus szükségszerű velejárója, és nincs is jelen minden konfliktusban. Bizonyos körülmények együttes jelenléte esetén jelenik meg és válik a háború stratégiai részévé. Ezeknek a körülményeknek a vizsgálata megtörtént az elmúlt ötven évben, nem függetlenül a bangladesi (1971), a volt jugoszláv (1991–2001), a Srí Lanka-i (1983–2009), a ruandai (1994) és a kongói (1996-tól napjainkig) konfliktus során elkövetett tömeges nemi erőszaktól.

A kutatók figyelme az 1970-es években fordult az addig tabunak számító téma, a háborús nemi erőszak felé. Susan Brownmiller klasszikusnak számító könyve vizsgálta először a nemi erőszakot mint a férfiaknak a nők ellen viselt háborúját.¹ Brownmiller meghatározása szerint a háborús nemi erőszak „nem több és kevesebb, mint egy tudatos fenyegetés, amellyel minden férfi minden nőt félelemben tart”.² A máso-

dik világháború elhallgatott történetére irányuló kutatások Németországban kezdődtek.³ A feminizmus második hullámaival új nyelv is született, amely a nemi erőszakot teljesen új fogalmi keretben írta le.⁴ Addig a katonai nemi erőszakot azzal normalizálták, hogy az a szabin nők elrablása óta a háború része, vagy egyszerűen az áldozatokat hibáztatták, mondván, miért nem vigyáztak jobban magukra.

A háborús nemi erőszak tudományos kutatásának kezdete a polgárjogi mozgalom szabadságjogokért folytatott harcával függött össze, amely a nők emberi jogait, illetve saját testükhöz való jogát helyezte a középpontba. Az ekkor zajló vietnami háború és az ott történt nemierőszak-esetek miatti tiltakozás nyomán a nemi erőszak mint háborús fegyver fogalma összekapcsolódott a gyarmatosítás elleni küzdelemmel. A gyarmatosítók háborús körülmények között jogot formáltak a helyi nők testére, miközben ezzel a gyarmatosított férfiakat férfiatlanították. A másik elméleti újdonság annak megállapítása volt, hogy a háborús és a családon belüli erőszak között nincs éles elválasztó vonal. A hadszíntéren lezajló erőszak ugyanannak a hatalmi egyenlőtlenségnek extrém következménye, mint a családon belüli erőszak. A vietnami háború amerikai veteránjainál mutatták ki először, hogy a hazatérő katonák a saját családjukban is erőszakoskodnak, bizonyítva ezzel „az erőszak folyamatosságának” elméletét.

Az ekkoriban születő fogalmak és magyarázóelvek a női élmény leírására visszamenőleg is hasznosíthatók az 1944–1945-ös hasonló női tapasztalatok vizsgálatakor. Ugyanakkor az elemzéshez használt nyelv utólag, jóval a történelmi eseményt követően jött létre, így elemzésénél óvatosan kell eljárunk. A párhuzamosan, időben eltolt elbeszélési mód számos módszertani problémát szül. Az első az, hogy írott források hiányában csupán *interjúk és visz-*

szaemlékezések alapján lehet a kérdést vizsgálni. A nőkkel kapcsolatos testi erőszakról csak úgy érdemes beszélni, ha az erőszak elszenvedője képes elmondani, ami szerint vele történt. Politikailag problémás, ha valaki az áldozat nevében beszél. Ezzel ugyanis láthatatlanná teszi az áldozatot, mivel a beszélő a saját nyelvét és megfogalmazásait erőlteti rá másvalakinek az élményeire. Ez különösen a magyar esetekre jellemző, amikor férfiak mondják el, hogy ők mit láttak, mi történt a nőkkel, míg maguk a nők általában hallgatnak. A továbbiakban az a feladatunk, hogy elemezzük: ki, miért és hogyan mondja el vagy hallgatja el történetét. A hallgatás lehet ellenállás is. Ugyanakkor nagyfokú érzékenységre is szükség van ahhoz, hogy „a kutatás alanyait hogyan kezeljük és hogy a kutató a kutatásba bekapcsoltak megélt tapasztalatait miként jelenítse meg”.⁵ A többszörös elhallgatással torzított emlékezet rögzítése létfontosságú, hiszen néha ez az egyetlen forrásunk.

Ausztriában és Németország nyugati felén a feminizmus második hullámához tartozó fiatal történészek kezdték összegyűjteni a fellelhető írott forrásokat, hogy bemutassák: mit jelentett a szovjet megszállás a népesség többségét kitevő nőknek. A magyar kontextusban ennek a kérdésnek a vizsgálata csak tíz évvel a rendszerváltás után kezdődött a saját kutatásaimmal, majd rá tizenöt évvel folytatódott Skrabski Fruzsina filmjével. Magyarországon a női élettörténetek elmondása még a nemi erőszak kérdésének vizsgálata nélkül is különleges elméleti és módszertani megközelítést igényel.⁶

A feminista aktivizmus és a nőmozgalom kevésbé játszott szerepet Magyarországon a nemi erőszakkal kapcsolatos kutatások elindulásában. A családon belüli erőszak elleni küzdelem céljából alakult magyar civil szervezetek nem

tekintették feladatuknak a kérdés történeti elemzését. Már csak azért sem, mert az 1989 után újrainduló nőmozgalom összekapcsolódott az antifasiszta, baloldali diskurzussal, amely azzal a ténnyel, hogy a felszabadító Vörös Hadsereg háborús nemierőszak-esetek tömegét követte el, nem tudott érdemben mit kezdeni. Ugyanakkor az antikommunizmus, amelynek keretében a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról beszélni kezdtek, annak a jobboldalnak az alapideológiája lett, amely egyben a társadalmi nemek egyenlősége ellen, a hagyományos családmoddellért küzdött. Itt a háborús nemi erőszak kapcsán a strukturális okokról egyáltalán nem, csupán az intencionalista keretben lehetett beszélni. Míg például Koszovóban, ahol a szerb csapatok tömeges nemi erőszakot követtek el, a helyi és a nemzetközi nőjogi civil szervezetek vállvetve küzdöttek a kormány etnicizáló és a nőket néma áldozatként beállító politikája ellen, valamint az áldozatok szempontjainak figyelembevételéért az átmeneti igazságszolgáltatásban, addig Magyarországon nem voltak olyan női civil szervezetek, sem a progresszív, sem a konzervatív oldalon, amelyek a második világháborúban megerőszakolt nők emlékével foglalkoztak volna. Ennek egyik oka az is, hogy az 1944–1945-ös események áldozatai nem csupán idősek voltak már 1989-ben, de politikai tényezőknak sem számítottak.⁷ Koszovóban az „emlékeztaktivistáknak”, akik civil szervezetek tagjaiként az áldozatok emlékeinek egyenrangúsításáért küzdöttek, nem csupán a szerb elkövetők tagadásával és tetteik állami szintű elhallgatásával kellett szembenézniük, de azzal is, hogy az új koszovói állam az elvont nemzeti szenvedést és áldozatiságot helyezte a kialakítandó identitás középpontjába, amelyben a konkrét, megerőszakolt nők és gyerekeik nem kaptak teret, hiszen ezzel az akkor formálódó „nemzet” fogalmát szennyezték volna

be. Ez volt a helyzet az újjászülető balti államokban is, ahol a megszállás alatt a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak témája tabu lett.⁸ Hasonló emlékezetpolitikai folyamat játszódott le Magyarországon is, ahol a szovjet megszállás miatt kialakított absztrakt nemzeti szenvedéstörténetek nem kapcsolódtak az egyéni női élettörténetekhez. Itt azonban az aktív nőmozgalom és az emlékezeti aktivisták hiányában ez a helyzet nem is változott meg.

A kezdődő szisztematikus, empirikus kutatások megpróbálták kiküszöbölni az esettanulmányokból eredő esetleges módszertani problémákat. Az első osztrák kutatások helytörténeti keretben zajlottak. Amikor egy adott terület minden lakójának az életét átvizsgálták, azzal szembesültek, hogy a nők elmesélték ugyan, miszerint ismertek valakit, akivel „ez megesett”, de saját történeteikről mélyen hallgattak. Meglepő módon az osztrák helytörténeti kutatásokban főleg a férfiak mesélték el, hogy családjukban az „oroszkok” nemi erőszakot követtek el a nőkön, valamint azt, hogy mindez hogyan befolyásolta a családjuk történetét. A nemi erőszak története így módon újból a férfiak háborújának egyik alfejezete lett. Magyarországon a háború helytörténeti kutatása csak később indult meg, és a női emlékezetek láthatósága csak az illibcrális emlékezetpolitikai fordulat után jelent meg.⁹

A háborús nemi erőszak kutatása a nemi erőszak láthatóvá tételével és magának a kutatásnak az elfogadottá tételével kezdődött, majd a kapcsolatok érzelmi és szexuális komplexitásának elemzésével folytatódott. Ezt követték a civilek és katonák kapcsolatainak a rasszizmus keretében való értékelései. A második világháború idején, a kontinensen állomásozó seregekkel kapcsolatban gyakran megjelentek a gyarmati sztereotípiák: a női lakosságot féltették a „túlszexualizálnak” tartott szí-

nes bőrrő katonáktól, illetve az „ázsiaiaktól” a keleti fronton. Az a később elemzendő mód, ahogy az orosz és szovjet katonákról a magyar források hagyományosan beszéltek, szintén ebbe a gyarmati elbeszélésmódba illik. Különösen egyértelműek a faji előítéletek az ezekből a kapcsolatból születő gyerek csetében.¹⁰

A nemi erőszak vizsgálatáról folyó legújabb vitákat a jogi felelősségre vonás Európa-centrikusságának bírálata jellemzi. Azt az európai jogi rendszert, amely bünteti a nemi erőszakot, de az igazságszolgáltatási folyamatban strukturálisan hátrányba hozza az áldozatot, a gyarmatosítással az Európán kívüli világra is kiterjesztették. Ez a folyamat pedig láthatatlanná tette azokat a meglevő helyi intézményeket, amelyek ezt a normaszegést korábban büntették.¹¹ Az egyre fejlődő genocídiumkutatás egyik fő iránya a nemi erőszak kutatása.¹² A háborúk és népirtások történetének írásánál is egyre inkább elfogadott szempont a nemi erőszak és a szexualitás szerepének vizsgálata.¹³

Női elkövetők ritkán kerülnek bele ebbe a diskurzusba, ami a nemi erőszakot a férfiaság válságának tekinti. Csak a legutóbbi időkben kezdték vizsgálni azt, amikor a férfiak férfiakat erőszakolnak meg.¹⁴ Susan Brownmiller alapkönyvét, amely a nemi erőszakot mint háborús fegyvert elemzte, és ezzel megteremtette a strukturalista elemzési keretet, 2000-ben fordították le japánra, de orosz vagy magyar fordítása továbbra sincs.¹⁵ Ehhez hozzátartozik, hogy a háborúk történetének írása – igaz, idővel csökkenő mértékben – elsősorban a férfi történészek monopóliuma, őket pedig kevésbé érdekelte a női szempont, és nem szokták idézni az erről született korábbi műveket. A következőkben a magyar helyzetet elemzem ebben a nemzetközi és összehasonlító keretben.

A MAGYAR KUTATÁSOK

Amikor 1996-ban a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen ösztöndíjasa voltam, a kezembe került egy fényképalbum, amelyet Bécs 1945-ös évéről készített a Bécs Város Történeti Múzeuma.¹⁶ Szerepelt benne egy rendőrségi fotó egy nőről, akit a Práterban erőszakoltak és gyilkoltak meg. A kép hatására kezdtem el kutatni a nemi erőszak magyarországi történetét. Hazatérve először ismerőscimet faggattam ki, hogy tudnak-e valamit a Budapesten történt hasonló esetekről. Ők aztán különféle rokonokhoz és szomszédokhoz irányítottak, akikkel tudomásuk szerint megtörtént „az a dolog”. Közben a levéltárakat is bújni kezdtem, hogy feltérképezzem a rendelkezésre álló forrásokat. 1998-ban jelent meg Ungváry Krisztián *Budapest ostroma* könyve, amelyből sok apró részlet megismerhetővé vált, ám magának a könyvnek a jelenséget orientalizáló és a nők tapasztalatait elhallgató értelmezésével nem értettem egyet. 1999-ben a *Történelmi Szemlében* jelent meg e témában az első tanulmányom. Ez a cikkem, illetve ennek angol nyelvű, 2003-ban megjelent változata lett a legtöbbet idézett tudományos munkám, már csak azért is, mert a folyóirat online hozzáférhetővé vált, így nagyon sokan elolvasták, és az akkor induló blogok terében még annál is többen idézték és kommentelték. Budapest és az ország „felszabadulásának” (február 13., illetve április 4.) szimbolikus dátumai közeledtével gyakran idéztek tőlem, és hívtak meg, főleg konzervatív és szélsőjobboldali újságírók. 2004 nyarán a Krímben egy feminista nyári egyetemen tartottam előadást a kutatásomból. Amikor befejeztem, dermedt csend támadt a hallgatóság körében, amely az egykori Szovjetunió különböző részeiből származó bátor, feminista aktivistákból állt.¹⁷ Amikor végre az első hozzászóló feltette a kezét, azt mondta: „De hiszen az én nagy-

apám hős volt.” És elmesélte nagyapja történetét, aki hősieen végigharcolta a második világháborút. Ez az eset is rávilágított arra, hogy a hallgatás, elhallgatás megtörése milyen bonyolult és a politikai keretektől függő folyamat.

A magyarországi kutatások történetét meghatározza, hogy későn intézményesült a társadalmi nemekről szóló történetírás, amely máshol a témában folyó kutatások elméleti alapját adja.¹⁸ Míg a külföldi egyetemek történeti tanszékein a specializációk sokszínűségével vonzzák a diákokat (és a kutatási pénzeket), Magyarországon ez nem így történik, és a tanszék-ek szinte ugyanazt tanítják minden egyetemen. Nem csoda, ha a háborúk történetének vizsgálata így megmarad a politikatörténet leíró, tényfeltáró szintjén. A progresszív gondolkodásban tapasztalható elméleti bizonytalanság, valamint a szovjet hadsereg magyarországi jelenlétével való felemás szembenézés súlyos politikai és tudományos következményekkel járt. Ez nem csupán a „felszabadítás” kontra „megszállás” vitában jelentkezett, hanem abban is, hogy a kétezres évek elején bekövetkező emlékezetpolitikai paradigmaváltást a történelemszakma meglepetéssel és értetlenséggel fogadta.

Polcz Alaine Asszony *a fronton* című munkájának angol kiadása keltette fel a feminista irodalomtudósok érdeklődését a háborús atrocitások női szemtanúinak elbeszélése, valamint az elméleti és módszertani kérdések elemzése iránt.¹⁹ Skrabski Fruzsina *Elhallgatott gyalázat* (2013) című dokumentumfilmje nem csupán a kollektív emlékezet átalakulásának adott lendületet, hanem a tudományos kutatásnak is. A filmben én magam is adtam interjút, és jó néhány filmvetítést követő nyilvános fórumon beszéltünk arról, hogy miben nem értünk egyet a rendezőnővel. Mégis együtt tudtunk dolgozni a közös cél érdekében: hogy beszéljünk az elhallgatott és elhallgattatott közelmúltról.²⁰

A film elérte azt, amit 1999-es tudományos cikkemnek nem sikerült: hatása volt a kollektív emlékezetre, és az Assmann-féle „sodródó hasadék” lassan elmozdult. Az emlékezetpolitikai fordulat részeként különböző újságokban, folyóiratokban, blogokban megindult a szovjet katonák magyarországi rémtetteiről szóló visszaemlékezések közlése.

AZ EMLÉKEZETPOLITIKAI FORDULAT

Míg Sára Sándor *A vád* című filmje 1997-ben kevés vetítés után hamar dobozba került, az *Elhallgatott gyalázat* sokáig ment a mozikban, a közszolgálati televízió többször sugározta, és az interneten két helyen is hozzáférhető, jelenleg körülbelül kétszázezer megtekintésnél jár. A film sikere a nem sokkal korábban meginduló emlékezetpolitikai fordulatnak is köszönhető.

Magyarországon a kétezres évektől elinduló emlékezetpolitikai fordulat három részből áll. Egyrészt a történelem popularizálódik és lokalizálódik, azaz a mindennapi, egyszerű ember válik a történeti vizsgálódás tárgyává és egyben hőisévé, ahogy azt *A vád* című filmben is láthattuk. A történészek helyi levéltárakban kutatnak források után, és visszaemlékezéseket adnak ki a rokonokkal együttműködve. A sok ezer, napvilágot látott eset, amelyet a visszaemlékezésekből megismerünk, történelmi tényként kerül a nyilvánosságba. A visszaemlékezések mint megbízható és „igaz” források előtérbe kerülnek más, írott forrásokkal szemben. Az emlékezet privatizálása, vagyis hogy az egyén hitelesebben tudja, mi az igazság a múltban történt eseménnyel kapcsolatban, mint a történész, aki minden forrást kontextusában elemez, már az 1989 utáni emlékezetpolitikai fordulatnak is

része volt. Az 1989 előtti ideológiailag meghatározott és cenzúrázott történetekkel szemben az egyénileg megélt történet vált „igazzá”. Az egyéni történet mint igazság pedig lokalizálja és individualizálja az emlékezetet a globális trendekkel szemben.

Másodszor is meg kell említeni az úgynevezett nőtörténeti fordulatot, amely azt jelenti, hogy a nőkkel kapcsolatos történetek bekerülnek a történetírásba, méghozzá olyan keretben, amely az áldozati helyzetüket erősíti meg. Ha eddig a társadalmi nemek iránt érzékeny kutatók panaszkodtak, hogy a történetírásból hiányoznak a nők, most paradigmaváltásnak lehetnek tanúi. Nagyon sok nő és nőinek tekintett téma kerül elő. Magyarországon azonban az elemzés elsősorban nem a nőket strukturálisan láthatatlanná tevő okok elemzésével foglalkozik, hanem létrehoz egy egységes női csoportot, amely a nemzeti áldozatiság szimbóluma lesz.²¹

Harmadikként azt a geopolitikai fordulatot említhetjük, amelyben a putyini Oroszországban a múlt értelmezése biztonságpolitikai kérdéssé vált, és a nagy honvédő háború mítosza a nagyhatalmi igények megfogalmazásának ideológiája lett. Az EU bővítésével az új kelet-európai tagok konzervatív pártjai, amelyeknek az antikommunizmus a fő politikai legitimáló erejük, sikerrel lobbiztak a kommunizmus áldozatainak emléknapjának elfogadásáért. Jól használták ki a brüsszeli lobbicrőt arra, hogy az európai emlékezeti paradigmán belül, amelynek kulcseleme eddig a holokauszt univerzális emlékezete volt, egy olyan rendszert hozzanak létre, amely belülről bontja le ezt a hegemon emlékezetpolitikai keretet, azaz az univerzális „soha többé!” narratíva lassan partikuláris és nemzetié válik. Ez a keret aztán az „elnyomó elfelejtés” (*repressive erasure*) eszközeként egy olyan mesternarratíva kialakításához vezet, amely kizárja a másikat.²² Ez utóbbi ad

elméleti és ideológiai alapot a magyar konzervatív oldal védekező emlékezeti stratégiájának kialakításának, amely „kettős megszállásról” beszél, és a németeket (illetve a szovjeteket) tekinti egyedül hibásnak a 20. század traumáiért.

Az emlékezetpolitikai fordulat hatása érezhető Krausz Tamás és Varga Éva Mária 2013-ban megjelent kötetében is, amely a magyar hadseregnek a szovjetunióbeli megszállásban való részvételét dolgozta fel.²³ A kötet számos módszertani hibája ellenére is bizonyította, hogy a magyar hadsereg katonái is részei voltak a nemi erőszak kultúrájának, és számos atrocitást elkövettek a magyar megszállási övezetekben, a volt Szovjetunió területén, éppen úgy, ahogy a szovjet csapatok vagy bármilyen más egyenruhás alakulatok a hadműveletek során vagy akár a megszállás alatt. Ez a kutatás első lépése: megtörni a hallgatás összeesküvés és beszélni a háborús nemi erőszakról; elismertetni mint kutatási témát, amit aztán a jövőben remélhetőleg szakmailag megalapozott, módszertanilag és kutatásetikailag is megfelelő aprómunka követ. A szerzők álláspontja világos: a magyar hadsereget a náci népirtás résztvevőjeként mutatja be, ami összezseng az orosz kormány emlékezetpolitikai paradigmájával is. Az igényes kiadású kötet tendenciózus forráskezelésével és pontatlanságaival is elérte a célját: a történészszakmai vitát a kötetről és annak állításairól.²⁴

A könyvről folytatott vita több szinten zajlott. Az első a forráskiadás szakmai követelményeiről szólt: ki és hogyan válogathat forrásokat, és milyen jegyzetapparátus szükséges hozzá. A második a náci Németország mellett hadba szálló magyar hadsereg önállóságának a kérdése volt: mennyiben hozhattak autonóm döntéseket a hadvezetés tagjai. A harmadik pedig a hadviselés mint szakma szabályainak az elemzését tette tárgyává. A vitában mindenesetre két világosan

elkülöníthető, egymással ki nem békíthető emlékezetpolitikai álláspont állt szemben egymással. Az intencionalista álláspont, amelyet a kötet szerkesztői képviseltek, azt hangsúlyozta, hogy a hadsereg a náci Németország szövetségeseként annak katonai és ideológiai programját hajtotta végre. Ezzel szemben a hadtörténészek az európai emlékezetpolitikai paradigma keretében a magyar hadsereg szakmaiságával és az egyes katonák egyéni ellenállásával érveltek, és gyakran idézték a 105. könnyű hadosztály élén álló Kolossváry Imre vezérőrnagy parancsát, bizonyítandó, hogy a magyar reguláris katonaság szabályozott és a szabályokat betartó katonaság volt. „Rablás, fosztogatás nem magyar ember tulajdonsága. Ha akad valaki, aki megfélelkezik magáról, a többi bajtársainak intse le. Csak ha a látszatot is kerüljük, tudjuk elérni, hogy az egyes meg nem értő német hatóságok és parancsnokságok, az ukrán falusi bírók túlzott jelentéseinek fel ne üljenek és ezeket a magasabb német p[arancsnok]ságoknak és előjáró parancsnokságaiknak ne jelentsék.”²⁵ Természetesen egy katonai parancsból még nem következtethetünk arra, hogy a rosszul ellátott, folyamatos éler-veszélyben és bizonytalanságban élő magyar és német katonák hogyan viselkedtek a katonai megszállás alatt a civil lakossággal.

Itt most a nyilvános vitának egy hiányzó elemét szeretném kiemelni, mégpedig a nemi erőszak elkövetésével kapcsolatos források elemzésének módszertani hibáit, illetve a háborús nemi erőszak jelentőségének alábecsülését. Éppen a nemierőszak-csetekről való tanúságtétel esetén lepleződik le a források tendenciózus ideologikussága, amelyet a szerkesztők figyelmen kívül hagynak. A Moszkvától négyszáz kilométerre délre található Szentlovóban például egy helyi lakos, A. I. Krutuhin elmondja a magyar csapatokról, hogy „falunk minden lakója elrejtőzött az ilyen falka elől, és ők

arra válaszul, hogy a falu lakói kezdtek elrejtőzni előlük, mind lelőtték, akik nem tudtak elbújni, asszonyainkat meg-erőszakolták”.²⁶ Krutuhinról mindössze annyit tudunk meg, hogy elmondása szerint 67 éves. Ugyanakkor folyékonyan beszéli a szovjet propaganda nyelvét, amelyet a forrás minden kritika nélkül rögzít is. Az idős férfi meglepően nyíltan beszél a nemi erőszakról, ismerve a nemi erőszak tabuizált voltát.

Az emlékezetpolitikai fordulat keretében állami pénzből létrehozott Veritas Történetkutató Intézetben e témában rendezett konferenciáján tartott előadásom után én magam, illetve az intézet vezetése is jó néhány bíráló levelet kaptunk.²⁷ Akár egy tudományos előadás sikeres témaválasztásának is betudható, ha már másnap többen géphez ülnek, és kifejezik nemtetszésüket a rendezvényen elhangzottakkal kapcsolatban. A két, egy napon íródott, alább jogi okokból csak vázlatosan idézett levélben azonban ennél azért többről van szó.²⁸ Mindkét levélíró az okok és magyarázatok kérdésében foglal állást, jelezve egyúttal a történetírás popularizációját és a szaktörténeti beszédhelyzet megkérdőjelezését is. Az első, nekem írott levélben a szovjet katonák mint a „másik” jelennek meg. A levél írója a nemi erőszakot elkövetőket etnicizálja, azaz az atrocitásokra az „orosz” katonák bosszúja lesz a magyarázó elv. Ezzel tagadja, hogy a nők a militarizmus strukturális áldozatai lennének, és azt állítja, hogy a szovjet hadsereg tudatosan alkalmazta a nemi erőszak fegyverét Ilja Ehrenburg *Pravda*-ban megjelent cikkének biztatására. Azt állítja, hogy hitvány emberek és bűnözők mindenütt vannak, ám a német megszállást a szovjet megszálláshoz hasonlítani nem lehetséges, hiszen a szovjetek központi biztatásra cselekedtek, míg a magyar és a német katonákat szigorú törvények és szabályok szankcionálták.

A második levél a saját élményt mint „igazságot” hozza bizonyítékként. A levélíró apósa a Kárpátokon túl határvadász században szolgált, nagymamájának spájzát Kiskőrösön pedig egy kozák katona ürítette ki, állatait elhajtotta, és a nőket kereste a házban. A családi történet hitelsebbé és ezáltal igazabbá válik, mint a történészek narratívája. A „nők” ebben az esetben – bár kimondatlanul – kizárólag a magyar nőket jelenti, hiszen akár néhány nappal korábban a zsidó nőket senki sem bújtatta a német vagy akár a magyar katonák elől. Ezúttal is az etnicizált, intencionalista elbeszélési mód vezet a „másik”, a szovjet katonák „állattá” minősítéséhez, akiknek szerinte szabad rablás és megtorlás volt utasításba adva, amit végre is hajtottak. A levél írója szerint csak a szovjetek viselkedtek ilyen állatiasan.

Mindkét idézett levél a szovjet katonák büntetlen garázdálkodását tekinti kiindulópontnak. Tény, hogy a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak bűntettei 1945 után valóban büntetlenül maradtak, és ennek máig ható érzelmi és politikai következményei vannak.

A kiújuló emlékezetpolitikai harcban a következő lépés a Vörös Hadsereg megszállását feldolgozó kötet volt.²⁹ A kötetet recenziók sora bírálta, az előre látható érvekkel, elsősorban a nem túl szerencsés címválasztásáért, különösen, hogy a címben szereplő idézőjel a kötetben eltűnik.³⁰ A kötet 225 iratot közöl az ország egészéből, a szovjet csapatok bejövetelével, első intézkedéseikkel, további tevékenységükkel, a magyar hatóságokkal való kapcsolattartásukkal, a lakossággal való érintkezésükkel, az atrocitásokkal, a gazdasági károkozásokkal, a rekvirálásokkal és a megszállók mindennapi életével kapcsolatban.

Ahogy Gyarmati György fogalmazott recenziójában: a kötettel létrejött a „gravaminális magyar történeti, törté-

netpolitikai közgondolkodás forrásbázisa”. A könyv körüli vita mégis sok eredménnyel járt.³¹ A magyar levéltárosok átfésülték az állami levéltárakat a lehetséges forrásokat keresve, hiszen a szovjet megszállás iratai, ahogy korábban említettem, szétszóródtak és nehezen kutathatók. A kötetben közölt iratok kalcidoszkópszerű képet adnak, elsősorban azért, mert a háborús körülmények közepette és a lassan kiépülő közigazgatásban valóban csak *ad hoc* módon maradtak meg iratok. A kirajzolódó képből a magyar kommunista vezetők érzéketlensége és befolyásuk gyengesége az, ami újdonság. Hiába adtak listákat, panaszleveleket a szovjet hatóságoknak, az atrocitások folytatódtak. Ha valaki szóvá tette a szovjetek gáztetteit, a kommunisták „reakciónak” bélyegezték, ami nem járult hozzá a népszerűségük növeléséhez.

Végül szólni kell még a vidéki Magyarország 1944–1945-ös történetét feldolgozó tanulmánykötetről, amely a németországi „Stunde Null” történetírói módszertanát követi, azaz 1945-öt tekinti kezdőpontnak, és nem elemzi, hogy mi történt előtte, mi vezetett odáig.³² Ez utóbbi könyv módszertani és elméleti hiányosságait is pótolni kívánja ez a kötet.

ÖSSZEHASONLÍTÁS: A MEGSZÁLLÓ CSAPATOK MAGYARORSZÁGON

A második világháború utolsó két évében, 1944–1945-ben a magyar politikai rendszer kudarcából adódóan két hadsereg is megszállta Magyarországot: 1944. március 19-én, a sikertelen magyar béketárgyalások és a sikeres romániai kiugrás után a németek, majd 1944 őszétől a szovjet csapatok. A német, illetve a szovjet megszállás történetét a politikatörténeti korszakolás miatt a magyar történetírás gyakran külön tárgyalja. A szövetséges német csapatok lényegében ellenállás nélkül vonultak be az országba, ezért ezt gyakran a magyar diplomácia- vagy politikatörténet keretében tárgyalják. A hosszú és véres harcok árán bekövetkező szovjet megszállást pedig az országban kiépülő új politikai rendszer, a kommunizmus részeként elemzik. Ezt a fajta korszakolást kérdőjelezte meg a „kettős megszállás” elmélete, amely a kétezres évek elején meginduló emlékezetpolitikai fordulat részeként a magyar áldozatiság mítoszának újraélesztésével igyekezett elkerülni, hogy a második világháborús felelősség kérdését feltegyék.

A nők elleni háborús nemi erőszak kérdése is ekkor került a tudományos és publicisztikai érdeklődés homlokterébe, hiszen a német hadsereggel kapcsolatos mítosz – miszerint annak tagjai nem követtek el nemi erőszakot – jól használható volt a Vörös Hadsereg „felszabadítást hozó” mítoszának rombolására. A szovjet katonák valóban tömegesen követtek el nemi erőszakot, és a következőkben azt elemzem, mi az, ami a tudomány jelen állása szerint erről a korszakról tudható, illetve ki hogyan emlékszik ezekre az évekre.

A NÉMET MEGSZÁLLÁS

Magyarországon a német hadsereg rövid ideig állomásozott, és 1944. március 19-i bevonulása a szövetséges ország területére nem ütközött számottevő ellenállásba.¹ Ez a két tényező – az állomásozás rövid időtartama, illetve az, hogy szövetséges ország területén tartózkodtak – meghatározta a német katonák által elkövetett nemi erőszak magyarországi emlékeztét. A kollektív emlékezetben az maradt meg – ahogy azt az előző fejezetben idézett két levél is jelzi –, hogy a német katonák nem erőszakoltak meg magyar nőket. A szovjet katonákról ellenben ma is „mindenki tudja”, hogy tömeges atrocitásokat követtek el magyarokon, bujkáló zsidó nőkön, németeken, lengyeleken, szlovákokon stb. A Vörös Hadsereg véres harcok közepette győzte le a gyilkos eszméket támogató német és magyar csapatokat, ám az emlékezetpolitikai háborút már az ország felszabadításának pillanatában elveszítette.

Erich von Manstein vezértábornagy 1946. augusztus 10-én, a nürnbergi perben – más német katonai vezetők állításával összhangban – azt vallotta, hogy a német katonák nem követtek el nemi erőszakot, vagy ha mégis, akkor az egyedi eset

volt, és mindig példásan megbüntették az illetőt. Ezt az állítást évtizedekig senki nem kérdőjelezte meg a hidegháború által felszabdalt világ nyugati felén. Európa Szovjetunió által megszállt keleti felén és az egykori Szovjetunióban a hivatalos politika a társadalmi nemek egyenlőségét támogatta, ugyanakkor a normatív férfiasság rendszere megmaradt: mind intézményes, mind értékszínter továbbra is fennálltak a férfiak és nők közötti hatalmi és anyagi különbségek. A nagy honvédő háború történetében a nemierőszak-esetek a náci német (és magyar) megszálló csapatok által elkövetett atrocitásokként jelentek meg az antifasiszta diskurzusban. A Szovjetunió erkölcsileg ezzel is megerősítette áldozati helyzetét. A hidegháború idején a keleti blokk országainak hegemon, moralizáló diskurzusában antifasiszta értelmezési keretben beszéltek a nemi erőszakról, nem pedig az erőszak militarista, hatalmi keretében.

Mielőtt továbblépnénk, fel kell tenni a kérdést, vajon igaza volt-e Mansteinnak és másoknak – főleg hadtörténészeknek – abban, hogy a német katonák nem követtek el nemi erőszakot, vagy ha mégis, akkor az egyedi eset volt, és biztosan számíthattak feljebbvalóiktól büntetésre. A Hamburgi Társadalomkutató Intézet (Hamburger Institut für Sozialforschung) által 1995-ben rendezett emlékezetes és pontatlansága miatt sokat bírált Wehrmacht-kiállítás (*Wehrmachtsausstellung*) vizsgálta először kritikusan a náci Németország hadseregét kultúr- és mentalitástörténeti keretben.² A legutóbbi kutatások – Regina Mühlhäuser, Monika Flaschka, Birgit Beck, csak hogy néhányat soroljak fel a kutatók közül – megvizsgálták az úgynevezett Manstein-mítoszt is, miszerint a náci német hadsereg példásan és fegyelmezetten működött.³ Levéltári anyagok és visszaemlékezések alapján azt is elemezték, hogy a német katonák fegyelmezettségét bizonyítani hivatott

másik érv, az úgynevezett „fajgyalázás” tilalma hogyan működött a gyakorlatban. A keleti fronton tízmilliónyi egyenruhás német férfi harcolt és dolgozott, s bár valóban léteztek szigorú előírások (például a háborús büntető törvénykönyv nemi erőszakról szóló része vagy az úgynevezett „vérvédelmi törvény”, amely szerint német katonák nem létesíthettek szexuális kapcsolatot a fajvédelmi törvények hatálya eső nőkkel, azaz szlávokkal vagy zsidókkal), a gyakorlatban ezek nem működtek, mert a militarizmus keretében strukturálisan nem is működhettek. Mindennek vizsgálatára elsőrangú források álltak rendelkezésre, hiszen például a német hadifoglyok beszélgetéseit az angolok lehallgatták és rögzítették. E beszélgetések leiratainak elemzéséből tudható, hogy a nemi erőszak a német katonák számára is normalizált és elvárt viselkedési forma volt. Német tisztek teljes természetes-séggel beszélgettek a legbrutálisabb gyilkosságokban és nemi erőszakban való részvételükről.⁴

Mindezek ellenére a német hadsereggel kapcsolatos emlékezetre továbbra is a szexuális erőszak megtörténtének tagadása a jellemző. Mindez természetesen összekapcsolódik a megszálló magyar hadsereg által a volt Szovjetunióban elkövetett nemi erőszak tagadásának a néhol még most is megjelenő magyarországi mítoszával, amelyet később fogok elemezni. Bár a német katonai vezetők számára a katonai rend és fegyelem, valamint a fajvédelmi törvények fenntartása valóban fontos volt, ez az elv szembekerült a náci férfiaság egyik alapelemével, amelyet Annette L. Timm úgy fogalmazott meg, hogy „a férfiszexualitás nem egyéni örömforrás volt, hanem a nemzet katonai erejének megnyilvánulása”.⁵ Ahogy azt a későbbiekben elemezzük, a keleti fronton tömegesen történtek nemierőszak-esetek, minden katonai fegyelem, előírás és törvény ellenére. Mivel a náci ideológia a szovjet állampol-

gárokat nem tekintette embernek, a „Barbarossa-területre” érvényes rendelet kimondta, hogy „a német katonák által a szovjet civileken elkövetett semmiféle bűntett nem büntetendő”. Ez a fajta dehumanizáció is hozzájárult a német katonák által elkövetett nemi erőszakhoz.⁶

A keleti fronton harcoló német katonák által megerőszkolt nők természetesen semmiféle jogi elégtételt nem kaptak, ellentétben a nyugati fronttal, ahol a nők feljelentést tehettek a hivatalban maradt közigazgatásnál. Ez utóbbi Magyarországra is igaz volt, így 1944. március 19., azaz a német megszállás után a magyar közigazgatás, amellett, hogy aktívan közreműködött a zsidók tömeges deportálásában, paradox módon fenntartott egy olyan jogbiztonságot is, amely megvédte a magyar nőket a szövetséges német katonák atrocitásaitól. Magyarországon a zsidó származású, magyar állampolgárságú nők inkább a magyar állam saját egyenruhás képviselőitől szenvedtek el erőszakot, ez utóbbiról bőven maradtak fenn visszaemlékezések.⁷

A német katonák keleti fronton elkövetett atrocitásait több tényező magyarázza. Ezek közé tartozik a faji felsőbbrendűség tudata, a növekvő szovjet ellenállás, valamint a sztálingrádi vereség után mind reménytelenebbé váló háború.⁸ Azokkal a német nőkkel szemben, akik szexuális kapcsolatot létesítettek a Németországban dolgozó (elsősorban a mezőgazdasági munkaerőhiányt pótló) úgynevezett „keleti munkásokkal”, a náci állam sokkal keményebben lépett fel, mint a keleti fronton harcoló férfakkal. Az ideológia szerint ugyanis a német nők feladata „az otthon védelme” volt, amíg a férfiak a fronton harcoltak.⁹ A Wehrmacht *Einsatzfrauen*nek nevezett utazó bordélyházakkal is szabályozni kívánta a katonák nemi életét. Ez kiterjedt a bordélyházak szállításának megszervezésétől a nők egészségügyi felülvizsgálatán keresztül egészen

az óvszerhasználat szabályozásáig. Ez nem csupán bevételi forrást jelentett a helyi női lakosság egy részének, de védelmet is a fenyegető deportálás ellen. Himmler szerint ezekből a kapcsolatokból egymillió gyerek született Ukrajnában, és mintegy kétmillió kényszerabortuszt hajtottak végre.¹⁰ Míg a nyugati fronton rendszerint keményen büntették a nemi erőszakot a német hadsereg hírneve miatt, addig a keleti fronton a „fajhigiénia” védelme miatt szabtak ki büntetéseket, és a nemi erőszak ténye nem szerepelt az iratokban. 1941 végén Himmler egyes koncentrációs táborokban is felállított bordélyházakat. Az intézkedést azzal indokolták, hogy a kiválasztott rabok jobban dolgoznak majd, ha bordélyházba mehetnek. Ravensbrückből a háború alatt mintegy 35 ezer nőt vittek tábori bordélyokba, ahol a nőket rendszeresen megerőszakolták.¹¹ Mauthausenben a német és ukrán őröknek külön bordélyházuk volt, az ukrán és a zsidó foglyok pedig jutalomként látogathatták az ott fogva tartott nőket. A zsidó nők különösen ki voltak szolgáltatva a német katonáknak.¹²

Beck elemezte azokat a hadbírószági tárgyalásokat, amelyekben a német katonák nemi erőszak elkövetéséért álltak bíróság elé, és arra a következtetésre jutott, hogy a férfiaság ideológiája nem csupán lehetővé tette, de legitimálta is az erőszakot. Az ítéletekben rendszeresen előkerült, hogy a fronton szolgáló német katonáknak joguk volt a szexuális jóléthez. Enyhítő körülményként pedig gyakran hangsúlyozták „a háború miatt kialakult szexuális szükségállapotot”.¹³

Fontos leszögezni, hogy a náci katonai narratívát (azaz hogy a német katonák a törvényeknek és a feljebbvalóik utasításainak megfelelően cselekedtek, és nem követtek el nemi erőszakot) a szövetségesek sem vonták kétségbe. Hiába csatoltak a nürnbergi vizsgálati anyaghoz a szovjetek kiegészítő vallomásokot a német (és magyar, valamint egyéb megszálló)

katonák által a szovjet területeken elkövetett nemi erőszakról, ez nem illett bele a narratívába. Főleg az után, hogy a szovjet csapatok tömegesen követtek el nemi erőszakot magyar (és egyéb felszabadított) területeken.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS OROSZ KATONAI MEGSZÁLLÁS ELŐZMÉNYEI: 1849 ÉS 1914–1915

A Magyarországtól keletre fekvő nagyhatalom hadserege nem először és nem is utoljára foglalta el Magyarországot 1944–1945-ben. Azért is érdekes a megszállás kollektív emlékeztét elemezni, mert megtudhatjuk belőle, miképpen viszonyult a hadsereg a civil lakossághoz, illetve miképpen emlékezett a civil lakosság a megszállókra, és mindez hogyan határozta meg a következő katonai megszállás emlékeztétét.

Az első, 1849-es megszállás során az intervenciós seregek a forradalmi magyar kormány propagandája ellenére nem hagytak szörnyű emléket a civil lakosság körében. A megszállás rövid ideig, kis területen és igen szervezeten zajlott le, és járt végzetes következménnyel a magyar forradalomra nézve. Az 1849. május 18-i minisztertanácsi előterjesztés Kossuth Lajos kormányzóelnökhöz nemcsak a szabadság elvesztésével, hanem várható vallási és erkölcsi sérelmekkel is riogatózott. Mint fogalmazott, az orosz cári seregek közeledtével „mint sötét borulat, a vadság és műveltlenség hosszú uralkodása közeledik”. Később pedig, 1849. június 29-i kiáltványában a kormány a következő érveléssel mozgósított az orosz seregek ellen: „Akarjátok-e látni, mint tiporják a távol éjszak kozákjai apáitok, feleségeitek, gyermekeitek megfertőztetett tetemeit? Ha nem, védjétek magatokat!” Marosvásárhelyen

1849. július 10-én Bem fegyverbe szólította a székelyeket a betörő orosz csapatok ellen. Bem szerint azonban az oroszok az égető szibériai munkaerőhiány megoldását tartották fontosnak, nem pedig a gyilkolást. Ahogy írja: „Hogy az orosz sereg ott a hol betört, nem öl, s a lakosokat le nem koncolja, sőt, hogy még kecsgetető ígérteket is tesz, egyedül onnan ered, mivel előbb benneteket lefegyverkeztetni s azután elevenen foglyokká tenni akar – nagyon jól tudják, hogy a székely földön sok derék s ép ember van.”¹⁴

1849-ben csupán az ország peremterületeit és rövid ideig érintette az orosz megszállás. 1849-ben a Felvidék egy része, a komplett Dunántúl és a Duna–Tisza köze, valamint a Délvidék kimaradt az orosz megszállásból, amely mindössze három hónapig tartott; az orosz csapatokat ezt követően kivonták az országból. Velük ellentétben az osztrák császári csapatok hosszasan az országban maradtak, és ők jelentették a gyűlölhető „másik” hadsereget. A kényszersorozás mint a forradalomban való részvétel miatti büntetés, valamint a német vezényleti nyelvv a dualizmus egész időszaka alatt folyamatos politikai vita tárgya maradt.

Az orosz cári hadseregben mondhatni poroszos fegyelem uralkodott. Az orosz parancsnokság azonban azokban az esetekben, amikor a magyar civil lakosság is részt vett az elvileg reguláris csapatok számára fenntartott fegyveres harcban, büntetésként engedélyezett szabad rablást. Ez történt például Vácon vagy Mezőcsáton is. A civil lakosság elleni legsúlyosabb orosz atrocitás is központi utasításra történt, mégpedig Losoncon. 1849. augusztus 1-jén a kocsmában pihenő orosz katonákat a hegyekbe húzódó magyar ellenálló szabadcsapatok megölték, illetve elhurcolták. Megtorló akcióként augusztus 7-én Grabbe altábornagy elrendelte a város felgyújtását. Erről részletes, bár utólagos leírással rendelkezünk.¹⁵

A katonák ekkoriban szervezett alakulatokban, szervezett ellátással közlekedtek, a civil lakosságot érintő ellenőrizetlen rablás és atrocitás nem volt jellemző. A katonai vezetők azonban dönthettek úgy, hogy szabad rablást engedélyeznek a katonáiknak. Ebbe természetesen a nemi erőszak is beletartozott. Erről tanúskodik az az eset is, amikor Pozsony környéki lakosok tettek panaszt 1849. június közepén a beszállásolt orosz katonák fosztogatásai, lopásai miatt. A panaszban megemlézték, hogy a „nők sincsenek tőlük biztonságban”. Az orosz parancsnok, Panyutyin altábornagy intézkedett a károk megtérítése érdekében, és kilátásba helyezte, hogy a század- és zászlóaljparancsnokokat hadbíróság elé állítja, illetve leváltja hasonló rendbontás esetén.

1849. augusztus 2-án, a debreceni ütközetet követően az orosz főparancsnoknak, Paszkevics tábornagnak a kaukázusi hogyi lovasezred, valamint a Kaukázuson túli muzulmán lovasezred lakossággal szembeni kegyetlenkedéseit jelentették, vallási előítéletektől nem mentesen.¹⁶ Az esetről Szoncov, Paszkevics segédtisztje is készített feljegyzéseket. Mint fogalmaz, a katonák „állatok módjára” viselkedtek, és azt is megemlíti, hogy egyik bajtársa védte tőlük kancsukával az özvegyeket és árvákat.¹⁷ A leírásban az „özvegyek és árvák” éppen ugyanolyan elbeszélési fordulat, mint később a „nők és gyerekek”: láthatatlanná és személytelenné teszi az áldozatokat, de egyben erkölcsileg elítélendővé teszi a cselekedetet. A cári szárnysegéd, Nyikolaj báró szintén megemlíti naplójában, hogy Debrecenben „muzulmánjaink és részben katonáink által elkövetett kegyetlenkedésről, fosztogatásról, nőkkel és gyermekekkel szemben elkövetett erőszakoskodásról hallottunk”.¹⁸ Az, hogy az orosz hadvezetés szerint csak a muszlim vallású orosz cári katonák voltak azok, akik kegyetlenkedtek, ugyanaz a retorikai eszköz, mint amikor

az 1944–1945-es visszaemlékezésekben főleg „ázsiai” származású elkövetőkről beszélnek majd a szemtanúk.

Az első világháború kezdetén a kárpátaljai terület megszerzése egyike volt a cári Oroszország hadi céljainak. Az 1914. őszi betörés egyszerű katonai hadműveletként maradt meg a történeti emlékezetben. A katonai kudarcot a magyar vezetés az úgynevezett rutén árulás mítoszával magyarázta, azaz azt állította, hogy a többségi, részben ortodox vallású ruszinok összeesküdtek a magyarok ellen, és a Monarchiától való elszakadás érdekében hívták be a cári csapatokat. Tisza miniszterelnök nagy publicitást kapott kárfelmérő útján sem említette a nemi erőszakot. A megszálló cári csapatok a helyi rutén lakossággal együtt elsősorban a más nemzetiségű, főleg zsidó lakosokat fosztották ki.¹⁹

AZ 1944–1945-ÖS MEGSZÁLLÁS

A harmadik, 1944–1945-ös megszállás több lényegi pontban különbözött az előző kettőtől. Mindenekelőtt azért, mert mind az interjúk, mind a források tanúsága szerint a közvélekedés ekkor azonosította először a szovjet katona fogalmát a részegen, fegyveresen garázdálkodó veszélyes katona alakjával. Ez utóbbi ellentétben állt a német katona alakjával, akiről a rövid megszállás idején az a benyomás maradt fenn, hogy makulátlan egyenruhában jár, és a megfelelő származású és megfelelően viselkedő civil lakosságot nem veszélyezteti.

A kortársak erről a megszállásról háborús értelmezési keretben beszéltek, mint Bibó István is: „Úgy vonult be, ahogy általában a győzedelmes szomszéd be szokott vonulni: a lakosság érdekeit keményen alárendelve.”²⁰ A kortárs politikusok megdöbbenve értesültek a szovjet katonák rémtet-

teiről. Nagy Ferenc, aki nem volt híres szovjetbarátságaról, emigrációban született emlékiratában „állandó rettegésről” írt, mert „a berúgott szovjet katonákkal nem lehetett beszélni emberségről, becsületről, tisztességről, sem pedig a család szentségéről. Megerőszakoltak azok gyereklányokat és jajgató nagymamákat. Elrabolták a parasztok állatait, elszedték ágyneműit, de sok helyen még a bútorait is. A kegyetlen vörös katonák nők és (leány) gyermekek tízezreit rabolták el, és fertőzték meg nemi betegséggel.”²¹ A Grósz-naplóban és Mindszenty visszaemlékezéseiben is találni a szovjet katonák kegyetlenkedéseiről szóló, plasztikusan megírt leírásokat. Az esetek legkínosabbán a helyi kommunistákat és a baloldaliakat érintették, mert az atrocitások aláásták a szovjet embertípus felsőbbrendűségének lépten-nyomon hangoztatott ideológiáját. Farkas Mihály még 1947. július 4-i (!) levelében is arra kérte Szviridov altábornagyot, a SZEK ügyeit lényegileg irányító elnökhelyettest, hogy „jó lenne, ha Ön figyelmeztetné a Magyarországon tartózkodó Vörös Hadsereg egységeinek parancsnokait és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vidéki kiküldöttjeit arra a tényre, hogy Magyarországon a közeljövőben parlamenti választások lesznek, ezért vigyázzanak minden fellépésükkel, nehogy túlkapásaik pártunk esélyeit rontsák”.²²

A másik lényeges különbségként a megszállásról szóló elbeszélési módot említhetjük. Az elbeszélésekben ugyanis rendre a nyugati, keresztény civilizáció került szembe a „Kelettel”, és bizonytalanra váltak a hadi körülmények közepette addig elfogadott viselkedési normák. A megszállás elbeszélését a magyar történeti emlékezet szintjén élénken áthatották a török uralommal és a keleti katonai barbarizmussal szembeni védekezés eszmei hagyományai. Egészen a középkorig nyúlik vissza az az értelmezés, miszerint Magyarország

a kereszténység védőbástyájának számít a keleti barbarizmus-
sal szemben. Ez a toposz Európa más nemzeteinél is megta-
lálható: a teljesség igénye nélkül említhetjük itt a lengyeleket,
a cseheket, a szlovákokat, a szerbeket és a románokat is.
A „muszka, tatár hordák” vagy az „orosz gőzhenger” kife-
jezések, amelyekkel a *Historia Domusok*ban találkozhatunk,
történelmi analógiákra épültek. Sokan – köztük a történész
Szekfű Gyula is – a szovjet megszálláskor újabb török hódolt-
ságról beszéltek.²³ Ettől nem függetlenül a szovjet katonákat
sokszor orientális ösztönlényként vagy „nagy gyerekeként”
írták le. Szekfű Gyula így jellemezte őket: „cselekedtek ösz-
tönszerűek voltak, mint amikor egy rendes embert hirtelen
előnt a vér, és nem tudja magát ellenőrizni: azaz a szenvedély
cselekedetei sohasem hidegvérrel előre kitervelt kegyetlen-
ség vagy szadizmustól rendeztetett tömegjelenetek”.²⁴ Gyar-
mati Fanni, Radnóti Miklós özvegye naplójában így ír: „Ázsia
van mégis a nyakunkon”²⁵ (...) Óriási vásott gyerekek ezek,
mind nyíltak és tiszták.”²⁶ Polcz szerint „a magyar katonák
sem viselkedhettek sokkal tisztességesebben az orosz falvak-
ban”²⁷ (...) csak nem voltak ennyire vadak. Itt Kelet tört be
Nyugatra.”²⁸ Boldizsár Iván író is hozzájárult a jó lelkű, sokat
ívó, de alapvetően kedves szovjet katona orientalista mító-
szának kialakításához. Emlékiratában kedélyes beszélgetést
idéz fel az italozó katonákkal.²⁹ Ugyanígy ír Márai Sándor,
Schöpflin Gyula vagy George Gabori is a „tatárokat idéző
hordaként” viselkedő szovjetekről, akik gyermekien jólelkűek,
de kiszámíthatatlanok voltak.³⁰ Mindezt Ungváry Krisztián
így foglalja össze: „A lakosság tapasztalata szerint a németek
civilizáltak, de ha kellett, kegyetlenül viselkedtek, az oroszok
alapjában véve jóindulatúak, de barbárak voltak.”³¹

A lengyel visszaemlékezésekben a szovjet megszállást
egyenesen természeti katasztrófához hasonlították, és a szov-

jet katoná a hagyományos oroszellenesség, illetve a náciizmus kommunizmusellenességének hatására barbár és ördögi képet kapott. A szovjet katonák „kaukázusi, sötét ázsiai idők idéző gazemberek, felfordul tőlük a gyomrom. Nagyon félek tőlük, mindig itt ólálkodnak” – írta 1945. augusztus 8-án egy wrocławai lengyel nő a levelében, amelyet a hadi cenzúra elfogott. Lengyelországban a fő ellenségnek az oroszok és a zsidók számítottak, így nem meglepő, hogy éppen ugyanazokkal a képekkel írták le a szovjet katonák pusztítását, mint amelyekkel a zsidók ellen uszítottak: az elbeszélések szerint a szovjet katonák tudatosan megfertőzték a kutakat, elrabolták és megölték a fiatal és ártatlan lengyel lányokat.³²

A magyar civil lakosságot érintő erőszak nagysága, mértéke és jellege meglepte a kortársakat. A háború a magyar civil lakosság többsége számára a szovjet megszállással kezdődött, szemben például a lengyelekkel, akik ötévi kíméletlen német megszállás után szembesültek a szovjet hadsereg kegyetlenségével. Ilyen sajnálatos összehasonlítási pontjuk a magyaroknak nem volt. Ezért emlékeznek vissza a lengyelek a Vörös Hadseregre úgy, mint „akik még a németeknél is rosszabbak voltak”.³³ A szélsőséges helyzetre gyakori magyarázatként szolgált, hogy a Vörös Hadsereg más kultúrát képvisel, és „az oroszok” valójában a középkori mongol hadak utódai. A magyar katonák ukrainai tetteiért vett revans is gyakorta szerepelt magyarázó elvként az általam készített interjúkban. Más elméletek arról szóltak, hogy a háború előrehaladtával az erőszak is mindig megnövekszik.³⁴

A harmadik különbség a megszállás előtti félelemkeltő és hatékony állami propagandából adódik. A bécsi és a budapesti nőkkel készített interjúkból egyaránt kiderül, hogy a nők már előre nagyon féltek a szovjet katonáktól, mivel a német propaganda plakátjai és a filmhíradók évtizedek óta a Szovjetuniót és

a Vörös Hadsereget ábrázolták legfőbb ellenségként.³⁵ A náci hadipropaganda jó előre „felkészítette” a lakosságot, hogy mi vár rájuk, ha a szovjet hadsereg győzedelmeskedik. A híradók képei végül szomorú valósággá váltak. Valóban durva katonaruhába burkolózó, vörös csillagos sapkát viselő katonák rontottak be a békés családi otthonokba, éppen úgy, ahogy a göbbelsi propaganda ígérte. A nők az „oroszokkal” való első találkozásait is szinte „filmszerűen” mesélték el az interjúk során, mintha csak kívülről látták volna magukat. Ez utóbbi azzal is magyarázható, hogy sokszor már előre látták a filmvászonon, ami később megtörtént velük.

A megszállt országok lakosságának félelmei elsősorban a Vörös Hadsereg katonáinak etnikai másságán alapultak. Nem véletlen, hogy a megszállás után a szovjet hadipropaganda a katonai emlékművekre hangsúlyozottan csak szláv arcú katonákat helyezett, ezzel is igyekezve mérsékelni a helyiek ellenérzéseit. A sajtó mindenütt részt vett a Szovjetunióról alkotott rémkép létrehozásában, gyakran írtak a közös tulajdonról, a vallásüldözésről és a nők laza erkölceiről. Mivel az illegális magyar kommunista párt rendkívül csekély befolyással bírt, az ezzel ellentétes nézeteket csak rölapokkal tudta eljuttatni a szélesebb nyilvánossághoz, ráadásul ez utóbbi is nagy kockázattal járt. A moszkvai rádió magyar adásait csak akkor kezdték el többen hallgatni, amikor a Vörös Hadsereg már közeledett Magyarország felé. A keleti fronton harcoló magyar katonák első kézből szerzett tapasztalatai sem öregbítették a Szovjetunió hírnevét. Az ott tapasztalt nyomor, a katonák kegyetlensége és kegyetlenkedései egytől egyig a német propagandagépezet üzeneteit erősítették.

A negyedik különbség abból adódott, hogy a megszállást követően a magyar állam intézményrendszere összeomlott, és az egyének atomizálódtak. A magyar állampolgárok kény-

telenek voltak megtapasztalni, hogy intézmények hiányában csak magukra, illetve családjukra számíthatnak. Jól jelzi ezt, hogy Budapesten 1945. április 28-án még a miniszterelnök Dálnoki Miklós Béla kocsiját is lefoglalták a szovjetek, a sofőr minden tiltakozása ellenére, és a kormányfőnek hosszasan kellett intézkednie, hogy visszakaphassa.³⁶ A kommunista meggyőződés sem védett senkit. Az építőmunkás-kongresszus Budapestről 1945. augusztus 30-án hazautazó 40-50 küldöttjét a vonaton nemcsak kirabolták, de le is vetkőztették. A Szabolcs megyei szakszervezeti titkártól háromszor vették el a kerékpárját, miközben agitációs úton volt.³⁷

Magyar nők szovjet katonákkal Szombathelyen

Ezek a „mindennapi vereségek” hatottak a magyar férfiaság alakulására is. Magyarországon a kortársak megítélését szükségszerűen a második világháború előtti, feudális-pat-

riarchális értékrendszer határozta meg, ezért a nemi erőszakot a legtöbbször a magyar férfiasság „kudarcaiként” élték meg, és „férfiszégyennek” tekintették. Mindez hozzájárult az esetek korabeli elhallgatásához, a „csend összeesküvéséhez” is. Madarász Viktor és Székely Bertalan egyaránt megfestette azt a történelmi jelenetet, amikor 1526-ban (a magyar állam egyik korábbi szétesésekor) Dobózi Mihály a feleségével az oszmán csapatok elől menekül, majd hitvese kérésére inkább megöli az asszonyt, mint hogy az üldözők fogságába kerüljön. Mindkét festmény a harcias férfiasság romantikus modelljét ábrázolja, amelyet Kölcsey Ferenc így énekel meg *Dobózi* című versében: „Vagy, o, vad győző karjain / Útált csók legyen bérem, / 'S megfúljon erőszakjain / Az öszvedült szemérem? / Férfj, hajh, képzeld-el irtóztván, / Midőn nőd a' bűn' ostromán, / – Fz-e hűsége' díjja? – / Utolsó harcát víjja!”³⁸ Ez a fajta erkölcsi modell, amely szerint az öngyilkosság vagy gyilkosság elfogadható válasz lehet a becsület megőrzésére, többször előkerül a visszaemlékezésekben is. Magának a gondolatnak vallásos és antik gyökerei vannak: erre példa a római Lucretia története, aki a női erény megőrzését előrébbvalónak tartotta, mint a nemi erőszak által beszennyezettnek vélt életet. A lódzi gettó egyik rabbija úgy fogalmazott, hogy „jobb a lányomat feláldozni, mint hogy a németek prostituáltja legyen”.³⁹ Hillel Bavli (1893–1961) litvániai zsidó költő *Kilencvenhárom szűz* című széles körben ismert háborús versében a lányok inkább a halált választják, mintsem hogy német katonák megerőszakolják őket. Mindez jól mutatja, hogy bármilyen más női magatartás elmondásának társadalmi tere meglehetősen csekély volt.⁴⁰

A front közeledtével az egyházak kivételével szinte valamennyi állami intézmény összeomlott, csupán néhány templom vagy kolostor adott védelmet. Csupán egyéni védekezési

módszerek maradtak. Rövid távon a fegyveres ellenállás kecsegtetett némi reménnyel, ugyanakkor ez járt a legnagyobb kockázattal is. Kálmán János 1945. február 11-én elszélt a litkei körjegyzőségre, és jegyzőkönyvet vetetett fel, amelyben elmondta, hogy aznap hajnali kettő és három között négy katona jelent meg nála, és a leányát meg a menyét krump-lihántásra akarták vinni. Ellenkezésükre a szovjet katonák elkezdtek lövöldözni a lakásban, majd kihajtották a nőket házból, megerőszakolták és megszurkálták őket, és mindketten kórházban kerültek.⁴¹ Mivel a fegyveres önvédelmet nem ismerte el a szovjet hadbíróság, az elkövetőre halálbüntetés vagy legjobb esetben is 30 év börtön várt.⁴² 1945. június 2-án például a Budapest XIV. kerületi rendőrkapitányság jelentésben összegezte a fennhatósága alatt történt szovjet atrocitásokat. E szerint szovjet katonák nyolc embert öltek meg a lakásukban, a XIV. kerületi rendőrőrs előtt pedig lelőttek és kiraboltak egy rendőrt. A meggyilkoltak közül három volt nő, de egyikük esetében sem rögzítették, hogy történt-e nemi erőszak.⁴³ Nyomozást nem folytathattak.

A családi történetekből jól ismert, hogy a lányokat gyakran idősnek álcázták, és bekormozott arccal küldték ki őket az utcára, bár ez a módszer sem feltétlenül mentette meg őket a szovjet katonák által igen gyakran elkövetett nemi erőszaktól. Rákosi Mátyás emlékirataiban például a nadrág véderejéről írt: „Sok nő ormótlan nadrágban járt (hallottam, hogy az ilyen nadrágosokat állítólag ki nem állhatták az orosz katonák).”⁴⁴ Ennek némileg ellentmond, hogy télen szinte mindenki nadrágban járt, vagyis önmagában a nadrágviselet nem védte meg a nőket a nemi erőszaktól. Ha viszont férfiruhába bújtak, azt kockáztatták, hogy katonaszökevényként elfogják őket. Brigitte Wehmeyer-Janca *Egy fiatal német lány ifjúsága Lengyelországban (1938–1958)* című önéletrajzában is

megemlíti édesanyja trükkjét, amivel öregasszonynak álcázta magát, hogy megmeneküljön a szovjet katonáktól.⁴⁵ Bécsben a nők, ha tehették, inkább nem mentek ki az utcára, ha pedig mégis, akkor idősnek álcázták magukat.⁴⁶ Lengyelországban a vasúti utazás még 1946 őszén is veszélyes volt a nőknek a vonatokon garázdálkodó szovjet katonák miatt.⁴⁷ A nők gyakran elbújtak, befecskendezett jóddal vérbajt, piros festékes köpettel tébécét színleltek, mások pedig lekvárral szimuláltak menstruációt. De a tudatos ápolatlanság vagy a testre kent piszok sem mindig védte meg őket. Bécsben jobban jártak, ha ki sem léptek a lakásukból, mintha elmenekültek volna, a városi lakóközösség ugyanis mindig nagyobb biztonságot nyújtott.⁴⁸ A Bécs környéki borospincék különösen veszélyesnek bizonyultak. Budapesten is hasonló volt a helyzet: a csoportokba verődött szomszédok, rokonok, ismerősök, ha nem is mindig, de nagyobb eséllyel tudták megvédeni a nőket az erőszaktól. Ha pedig az erőszak már megtörtént, a közelben lévő ismerősöknek fontos szerep jutott az orvosi és lelki segítségadásában. Egy budapesti pincében bujkáló zsidó nő is annak köszönhetően úszta meg az esztleges nemi betegséget és terhességet, hogy a vele és a családjával együtt bujkáló orvostanhallgató rögtön a segítségére sietett.⁴⁹ De nem mindenki jutott rögtön orvosi ellátáshoz.

AZ 1956-OS MEGSZÁLLÁS

Az 1956-os, negyedik megszállás jól előkészített, szakszerű és rövid idő alatt megvalósuló katonai művelet volt, amelyben elsősorban elit csapatok vettek részt.⁵⁰ Ennek ellenére általános volt a félelem, hogy a megszálló szovjet csapatok megint a polgári lakosságot fogják vegzálni, éppen úgy,

mint 1944–1945-ben. A városokban a helyzet tisztázódásáig a nőket a pincékbe rejtették, és őrköt állítottak a kapuba. Volay Károly, a Ferenc téri csoport egyik tagja perében megemlítette: szovjetellenességét az motiválta, hogy a feleségét 1945-ben az oroszok megerőszakolták,⁵¹ bár a kihallgatáskor kérte, hogy ez a személyes tény ne szerepeljen a jegyzőkönyvben. A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok elvileg hermetikusan elzárt laktanyákban éltek, a tiszteken kívül a katonák nem érintkezhetek a lakossággal.⁵² Magos Gábor védett tanú ennek ellenére az ENSZ előtt beszámolt arról, hogy „mind az ÁVH, mind az NKVD alakulatai nőkkel erőszakoskodtak”. Állítása szerint a budai Vár november 4-től 7-ig tartó elkeseredett védelmének leverése után a környék megtisztítására küldött NKVD-s egységek katonái is erőszakoskodtak nőkkel, illetve az osztrák–magyar határon a határzárát ellenőrző NKVD-s alakulatok katonái ugyancsak követtek el atrocitásokat, nem téve kivételt 12-15 éves kislányokkal sem. Hozzátette azt is, hogy a bécsi gyógyászati és pszichiátriai klinika igazgatója, bizonyos Hoff professzor – amennyiben orvosi titoktartása alól felmentést kapna – bizonyíthatná, hogy az Ausztriába átkerült kislányok öngyilkossági kísérleteket hajtottak végre, mások pedig idegösszeomlást kaptak.⁵³ Magos tanúvallomása ugyanakkor jól illik a hidegháború logikájába, és nem tűnik teljesen megbízhatónak. Valószínűleg a Széna téri harcokra gondolt, de az kevésbé tűnt poétikusnak a Vár általa említett ostrománál. Az NKVD egyenruháját pedig igen nehéz lehetett felismerni, főleg egy utcai harcban, ahol fedezékből lőttek. A titokban menekülők ugyanakkor valóban ki voltak szolgáltatva az egységüktől elszakadt vagy járőröző katonáknak, akik olykor kirabolták és megerőszakolták őket. Ez történt 1956. november 27-én egy Ják melletti istállóban meghúzóódó két lánnyal is.⁵⁴ De hogy tömeges

esetek történtek volna, az nem valószínű. Az 1944–1945-ös szovjet megszállás emlékezetének elemzéséből mindenesetre jól látszik, hogy az alapvetően befolyásolta a Vörös Hadsereg későbbi magyarországi megítélését.

A „FELSZABADÍTÁS” KONTRA „MEGSZÁLLÁS” VITA

A „felszabadítás” kontra „megszállás” vita nemcsak Magyarországon zajlott le. Normandiában, az amerikai csapatok partaszállásakor valóságos „nemierőszak-járványról” beszéltek, és az atrocitásokat a helyi lakosság megszállásnak élte meg. Az amerikai katonai vezetés reakciója vegyes volt. Az elfogott elkövetők 77 százaléka afroamerikai katona volt. Ezek 70 százalékát kivégezték, még hozzá nyilvánosan, amihez Texas államból hozatták a hóhért. A sok afroamerikai katona elítélése is jelzi azt a törekvést, hogy az amerikai katonák által elkövetett nemi erőszakot „fekete afrikai” kérdésnek állítsák be. (Ehhez hasonlóan a Vörös Hadsereg is jórészt az „ázsiai” katonák viselkedését ítélte el, büntelenné téve ezzel a hadsereg egészét.) A helyi lakosság és az ott állomásozó katonák között rengeteg konfliktus volt. Az amerikai seregben számos afroamerikai katona szolgált, és ez kivívta a helyi francia lakosság nem is annyira rejtgetett rasszizmusát és félelmét a „fekete férfaktól”, akik fehér nőket erőszakolnak meg. Ez a fajta gyarmati sztercotípiá az amerikai lincselési kultúrával együtt veszélyes elegyet alkotott a súlyos, nagy embervesztéssel járó harcok után pihenőt kapó csapatoknál. Az amerikai hadsereg rekvirálta, amire munkájához szüksége volt, miközben a helyi francia sajtó „illegális rekquirálásról” beszélt. Az amerikai hadsereg és a civil lakosság kapcsolata egyre

feszültebb lett. Ám a készülődő pr-katasztrófát az amerikai hadvezetés a gyarmattartók fennsőbbiségességét tápláló érzelmek felélesztésével kezelte, és a gyűlölhető „másikat”, az afroamerikai katonákat tette elsősorban felelőssé az atrocitásokért. Hamar ki is vonták az amerikai csapatokat Normandiából a keletre húzódó harcok miatt.⁵⁵

A Wehrmacht, illetve a Vörös Hadsereg összehasonlítása felveti az *igazság a háborúban* és a *háború igazsága* Michael Walzer által leírt dilemmáját.⁵⁶ Elképzelhető, hogy kezdetben a Wehrmacht valóban jobban ragaszkodott a háborúzás 19. században kialakított szabályaihoz, és jobban működtette az igazságszolgáltatási mechanizmusát a hadseregen belül, ám a háború igazsága hamarosan felülírta ezt a tényt. Ennek ellenére az 1998-as Wehrmacht-kiállításig sikerrel tartotta magát az a korábban már tárgyalt mítosz, miszerint a Wehrmacht-nak a náci állam végrehajtó eszközeként nem volt köze a nem katonai típusú gyilkosságokhoz, csupán a harctéren gyilkoltak a katonaság önmaga által állított szabályainak megfelelően. A német katonák „tisztá kezét” és katonai szakmai tudását sokáig senki nem vonta kétségbe.

A Vörös Hadsereg igyekezett azonnal, már a hadműveletekkel egy időben emlékezetpolitikai offenzívát is indítani. Mindenütt katonák szobrai, felszabadítási emlékművek nőttek ki a földből. Később felszabadulási emléknapokat hoztak létre, amelyeket megünnepeltek, akárcsak a Vörös Hadsereg napját. Veterántalálkozókat tartottak, és a helyi harcokban elesett katonák rokonai is felkeresték Magyarországot, mint például a Merkurjev család, amelynek 1957. novemberi látogatása nagy publicitást kapott a sajtóban. Mindezek a törekvések a jó ügyért harcoló, a lakossággal kedvesen bántó, szakmailag kiváló, etnikailag homogén orosz hadsereg képét kívánták megerősíteni. A hivatalos képeken sosem mutattak nem

szláv katonákat, ezzel is láthatatlanná téve a Vörös Hadsereg birodalmi jellegét. De női katonák is csak elvétve szerepeltek. A *Szovjet Kultúra* című folyóirat rendszeresen közölt a hadseregről írásokat, ezek szintén kedvező színben mutatták be a katonákat. Az „Így él a felszabadító szovjet harcos képe a magyar nép szívében” címmel meghirdetett gyerekrajzverseny-pályázat itt közölt nyertes képei azonban éles ellentétben álltak a civil lakosságnak a háború, illetve a megszállás alatti élményeivel.⁵⁷

A Vörös Hadsereg katonái Szombathelyen

A felszabadítás mindennapjainak bemutatására, az „emberi oldal” feltárására is akadt történetírói próbálkozás, amíg a Szovjetunió hadserege Magyarországon állomásozott. Az ország felszabadításának 25. évfordulójára készült, rendkívül alapos, kétkötetes *Sorsforduló* című munkát éppen a miatt a doku-

mentum miatt tiltották be, amely szerint a kisújszállási városi tanács jegyzőkönyvében a tisztiorvos azt javasolta: hozzanak létre a városban bordélyt, mert „tudomása szerint a városban egész sereg nő van, aki készséggel áll az oroszok rendelkezésére”,⁵⁸ és ezzel az intézkedéssel vélhetően biztosítani lehetne a többi nő nyugalmát. A hivatalos elbeszélés, amely szerint a Vörös Hadsereg katonái „szabadságot hoztak” és „kenyeret osztottak”, csak nagyon kevesek személyes élménye volt, és a politika által terjesztett kép szöges ellentétben állt a legtöbb ember személyes tapasztalatával, amely a szovjet hadsereg megszállásával kezdődött, és a kommunizmus társadalomátalakító projektjében folytatódott. Itt sokaknak voltak sérelmeik.

Az emlékezetkutatás az elmúlt évtizedekben a transzkulturális emlékezet és az összekapcsolódó emlékezet fogalmával globális keretben helyezte el az emlékezet létrejöttét, átadását és instrumentalizációját. A hidegháború vége utáni paradigmaváltás hatására olyan folyamatok indultak meg Kelet-Európában, amelyek a „kettős megszállás” elmélet mellett az áldozatiság emlékezetét tolták előtérbe.⁵⁹ A hidegháború végével a kommunizmus összeomlásából következő geopolitikai újrendeződés a történeti diskurzust is megváltoztatta, és a „kettős megszállás” narratívája mindinkább hegemóniára törő irányzattá vált. Az antikommunizmus, a szovjet megszállás emlékének feldolgozása a különböző kelet-európai országok legitimitásának alapja lett. A balti országokban, Ukrajnában és Lengyelországban a második világháború antikommunista emlékezte egycsenesen biztonságpolitikai diskurzussá vált az 1990-es évek végétől. Ezekben az országokban a világháború emléket nem glorifikálták, ahogy azt az orosz emlékezetpolitika tette, hanem nemzeti szenvedéstörténeté alakították. Ugyanakkor mindkét emlékezetpolitikai dis-

kurzus a másik fél orientalizációjára épített, azaz megalkották a „másik” lekicsinylő, paternalizáló képét. Az oroszok számára a második világháborúban a „másik”, azaz a németekkel azonosított Európa támadt rájuk, míg a kelet-európai országok a szovjet intervenciót élték meg barbár keleti megszállásként. Számukra a „hatalmas emberi áldozat”, amit a szovjet katonai vezetés hozott, egyenesen a barbár civilizálatlanság és kegyetlen katonai vezetés jellemzője. Az orosz „különutasságot” a kelet-európaiak ugyancsak orientális „másiknak” tekintik, ahogy azt is, hogy az ország felemásan néz szembe saját sztálinista múltjával.⁶⁰ Az emlékezetpolitikai harc különösen ebben a köztes régióban, Kelet-Európában élesedett ki 1991 után.

Lengyelországban a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak történeteinek forráskiadása 1989 után indult meg. A lengyel nők szenvedéstörténete egyúttal segítette a német–lengyel megbékélést is, hiszen a háború végén mindkét ország női lakossága szenvedett a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszaktól. A második világháború női szenvedéstörténeteire való fókuszálás lehetővé tette az új emlékezetpolitikai konszenzus létrejöttét lengyelek és németek között.⁶¹

Magyarországon ez az orientalizmusokra és a „másik” lekicsinylésére épülő történeti és emlékezet-, illetve biztonságpolitikai vita később kezdődött, mint a balti államokban vagy Lengyelországban, és az áldozati narratíva csupán a Fidesz–KDNP 2010-es győzelmét követően jelent meg az intézményesült emlékezetpolitikai harcokban.⁶² A jobboldali kormány a korábban hegemonnak számító, a „soha többé!” jelszavával fémjelzett európai emlékezeti paradigmával szemben határozta meg saját álláspontját. A diskurzust átvette a nyilvános térben, ha kellett, felmondta a nyilvános eseményeken is, ugyanakkor saját céljaira használta fel.

A korábban univerzálisnak számító, európai emlékezetpolitikai beszédmódot az úgynevezett „nyugati hegemonia” eszközeként értelmezte, amely állítása szerint szükségszerűen tárgyiasította a partikuláris magyar narratívát, ezért a kormány saját terminológia kialakítására törekedett. Ennek eszközeként kerültek a nyilvános térbe azoknak a magyar nőknek a történetei, akik áldozatai voltak az orosz katonák által elkövetett nemi erőszaknak. Az emlékezetpolitikai fordulat ugyanakkor a történelemkutatás és -oktatás infrastruktúrájának átalakításával is járt.⁶³

A „kettős megszállás” magyar emlékezetpolitikai paradigmája mindenekelőtt a szovjet megszállás traumáját egyenlővé tette a német megszállással. Ezt jelezte a Szabadság téri, 2014-ben átadott német megszállási emlékmű. Ugyanerre a térre tervezték felállítani a szovjet megszállás áldozatainak épülő fekete obeliszket, bár a hírek szerint ez utóbbi emlékmű végül Óbudára kerül.⁶⁴ 2017-ben a Gulag-emlékév után megnyitották a Magyar Nemzeti Múzeum „Málenkij Robot” Emlékhelyét, nem messze a Fercencvárosi pályaudvartól. Ez utóbbi múzeum kiállításán prominens helyen szerepelt a Grösz-napló egyik idézete, amely a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról szól. Az emlékezetpolitikai paradigmaváltás ugyanakkor azokon a nemzetközi szervezeteken belül is zajlik, amelyeknek feladata éppen a korábbi paradigma védelme lenne. A magyar kormány 2014-ben, a választások előtt nem kockáztatta meg a holokausztkutatói és -oktatási szervezet, az IHRA elnökségének elvesztését, mert azt éppen azért pályázta meg, hogy nemzetközi szintén is támogassa az új emlékezetpolitikai gyakorlatot.

Az emlékezetpolitikai fordulatot segíti, hogy a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak emlékezetének nincs nemzetközi szervezete, ellentétben a holokauszt vagy a Gulag

áldozatainak szervezeteivel. Ráadásul 2018-ra a nemzetközi tudományosság, illetve a nőmozgalmak normatív ereje csökkent, pedig ezek létrehozhattak volna alternatív emlékeztetőpolitikai kereteket. Az emlékeztetőpolitikai vitában az úgynevezett „kettős megszállás” paradigmája áll nyerésre. Ez az emlékeztetőpolitikai fordulat ugyanakkor nyomon követhető abban a vitában is, amely a háborús nemi erőszak típusai és okai körül kialakult.

A VÖRÖS HADSEREG MÁS TERÜLETEKEN ELKÖVETETT ATROCITÁSAI

Nem minden megszálló hadsereg követ el tömeges nemi erőszakot, és a Vörös Hadsereg sem követett el mindenhol tömeges atrocitásokat a második világháború alatt. Itt a tömegességen van a hangsúly, a nemi erőszak ugyanis mindig a militarizmus velejárója. Ezért érdemes áttekinteni, hogy ugyanakkor más területeken hogyan és miképpen viselkedtek a szovjet katonák. Az az érv tudniillik, hogy a Vörös Hadsereg katonái úgynevezett „civilizációs” okok miatt viselkedtek így, nem állja meg a helyét, ha a magyarországi megszállást összehasonlítjuk más országok megszállásával.

A jugoszláviai helyzet például egészen más képet mutat, pedig ott szintén a 2. és 3. ukrán front csapatai harcoltak.⁶⁵ Jugoszláviában az erőszakoskodó, fosztogató Vörös Hadsereg képe nem vált a kollektív emlékeztet részévé, mint Magyarországon. 1944 októberében tíz nap alatt harmincezer levelet küldtek bolgár és jugoszláviai címekre. Ezekben a levelekben a szovjet katonák örömeiket fejezték ki, hogy találkozhattak a helyi lakosokkal, és még fényképüket is mellékelték, hogy szeretetben őrizték meg az emléküket. A kortársakkal készí-

tett interjúkból elsősorban a támogató, védő és ételt osztó szovjet katona képe bontakozik ki, és az is kiderül, hogy a partizánok és a szovjet katonák hatékonyan működtek együtt.⁶⁶ Belgrád felszabadításakor a partizánok és a szovjet katonák együtt masíroztak a győzelmet ünneplő parádén.⁶⁷ Ez a barátság mindkét fél számára előnyökkel járt. A jugoszláv partizánok számára hasznos volt, hogy az együttműködés, amely a megszálló németeket tekintette fő ellenségnek, elhalványította a horvát és szerb kollaborációs rezsimek létezését, ugyanúgy, mint az antiszovjet, Nyugat-barát jugoszláv ellenállást is. Másrészt az együttműködése jó képet festett az amúgy mérsékelt hírnevű Vörös Hadseregéről. A csetnikekkel, azaz a nacionalista szerb partizáncsapatokkal nem került szembe a Vörös Hadsereg. A jugoszláv kommunisták sikeres fegyveres ellenállása azt a rendkívül fontos érzést is erősítette a szovjetekben, hogy nincsenek egyedül a náci Németország elleni harcban. Ugyanakkor a szovjetek birodalmi arroganciájára, hogy saját tulajdonukként kezelték a megszállt területeket, és nem konzultáltak a helyi kommunistákkal sem, még a szovjetekkel legjobb kapcsolatot ápoló bolgár és jugoszláv katonák is panaszkodtak.⁶⁸

A Vörös Hadsereg – mint minden hadsereg – erőszakos, nacionalista és nőgyűlölő volt. Ez mindenekelőtt a kiképzésnek, valamint a hosszú harcoknak volt betudható. A katonákkal erőszakosan és kegyetlenül bántak feletteseik, akik gyakran élet-halál urai voltak. A katonai előírásokat egyes parancsnokok önkényesen értelmezték. Az élelmiszer-ellátás a harci körülmények közepette sporadikussá vált, ezért a katonák gyakran raboltak a helyi lakosságtól. Nem csoda, ha a katonák támogatást vártak a helyi lakosságtól, amit a jugoszláv és bolgár területeken – már csak a nyelvi közelség miatt – meg is kaptak.

A jugoszláv területeken is akadt szovjet katonai fegyelemsértés, de elsősorban a rablás és a fosztogatás volt a jellemző.⁶⁹ Természetesen itt is követtek el szovjet katonák – főleg részegen – nemi erőszakot, mint bárhol máshol, csak lényegesen, nagyságrendileg kevesebbet. A katonai egységeiktől leszakadt vagy dezertáló katonák követték el a legtöbb bűntettet.⁷⁰ Ez nem csupán a szovjet hadvezetés kifogása volt, hogy elkerüljék a felelősségvállalást: valóban sok katona próbálta meg önállósítani magát a hosszú háborús évek végén, valamint bűnözők is jutottak szovjet egyenruhához.

Ha a magyarországi tömeges nemi erőszakot egyedül azzal magyarázzuk, hogy a szovjetek revansot akartak venni a magyar hadsereg Szovjetunióban elkövetett bűneiért, szintén rossz nyomon járunk. (Ugyanakkor a bosszú Németország francia megszállási övezetében a francia katonák egyik motiváló ereje volt, hiszen Franciaország igen sokat szenvedett a német megszállástól.⁷¹) A lényeg a katonai vezetés hozzáállása volt a kérdéshez: vagyis hogy bátorították vagy szigorúan büntették-e a háborúban elkerülhetetlenül megtörténő nemi erőszakot.

A megszálló amerikai katonák is éppen úgy viselkedtek Normandiában, mint a szovjetek Jugoszláviában. Elismerték a francia ellenállás érdemeit, ugyanakkor úgy vélték, hogy joguk van a francia nőkhez.⁷² Majstrovic idéz az amerikai csapatok erőszakoskodásairól számokat Európában. Németország nyugati megszállási övezetében 17 080, míg összesen 190 000 nemi erőszak történt a teljes nyugati megszállási részben. Franciaországban 208 esetről ír Manche megyében a francia történész Olivier Wieviorka. Az angol és a francia csapatok erőszakosabbak voltak, mint az amerikaiak, de pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Bulgáriában és Csehszlovákiában is kevesebb volt a szovjet katonák által elkö-

vetett nemi erőszak, mint Magyarországon. Sőt, a Vörös Hadsereg egy ezredese szerint ott a nemi erőszakot elkövetőket nyilvánosan megszégyenítették és elítélték.⁷³ Jogos a kérdés tehát: mi védte meg ezekben az országokban a nőket a tömeges erőszakoskodástól?

Az első válasz az lehet, hogy Jugoszlávia, Bulgária, illetve Csehszlovákia baráti országgént voltak nyilvántartva, és a katonák ennek megfelelő instrukciókat kaptak. Emellett a közös szláv nyelvnek köszönhetően a helyi lakosság képes volt kommunikálni a megszálló katonákkal. A pánszlávizmus propagandája éppen olyan hatásos volt, mint a náciellenes kampány. A szovjetek és a jugoszlávok egyformán szenvedtek a náci elnyomástól. A *Szovjet Csillag* című katonai lap, amelyet a politikai tisztok gyakran olvastak fel a katonáknak az ideológiai eligazításokkor, Jugoszláviában a katonák jó magaviseletét szorgalmazta. Tolbuhin, a 3. ukrán front parancsnoka egyenesen utasításba adta a nemi erőszakot elkövetők elleni határozott fellépést. Az 1944. decemberi bevonuláskor a rettegett SZMERS, az 1943-ban alapított katonai titkosszolgálat is részt vett a nemi erőszak elleni propagandakampányban.⁷⁴ A szovjet propaganda Jugoszlávia esetében nem említette sem a helyi etnikai konfliktust, sem a kollaboráló kormányokat, holott a második világháború ott egyúttal polgárháború is volt. Egységes Jugoszláviáról beszéltek, amely sikerrel harcolt a nácizmus ellen.⁷⁵

A hadsereg vezetésének hatékonyságától, a fegyelem fenntartásától nagyban függött az elkövetett nemierőszak-esetek száma. Bár a Vörös Hadseregben mindenütt ugyanazok a fegyelmi intézmények működtek, az állomáshelytől függően alapvető különbségek voltak a fegyelemben, a büntetés intézményeiben és azok működésében. A katonai vezetők együttérzőbbek voltak a nácik ellen harcoló szláv testvéreik,

mint a magyar lakosság iránt, amelynek nyelvét nem értették, és körükben heves, sok emberáldozatot követelő ellenállást tapasztalták. Bulgária oroszbarátságának történelmi gyökerei voltak, ráadásul az ország nem volt a hitleri Németország utolsó szövetségese, mint Magyarország.

Jugoszláviában 300 000 szovjet katona harcolt, Magyarországon nagyjából egymillió, tehát az állomásozó katonák ságrendje is sokat számított. A Vörös Hadsereg veszteségei is lényegesen nagyobbak voltak Magyarországon (140 000 fő), mint Jugoszláviában (7889) vagy Ausztriában (26 000).⁷⁶ Ez is az erőszak további fokozódásához vezetett. A jugoszláviai hadműveletek mindössze három hónapig tartottak, Magyarországon ellenben tíz hónapig. Ráadásul Jugoszláviában a rövid hadműveleti időszak után nem állomásoztak tovább megszálló szovjet csapatok, ellentétben Magyarországgal. A jugoszláv vezetés emellett kiváló közvetlen kapcsolatokat ápolt a szovjet legfelsőbb vezetéssel, ami sem a súlytalan magyar kommunista emigrációra, sem az ideiglenes kormányra nem volt igaz. Tito marsall folyamatos tájékoztatást kért a partizánoktól a szovjetek viselt dolgairól, és nem habozott Korneyev szovjet tábornok orra alá dörgölni, ha visszásságot tapasztalt. Már csak önös érdekből is, hiszen nem akart ugyanabba a helyzetbe kerülni, amibe a magyar kommunisták kerültek a béke idején; ez utóbbiak ugyanis azzal szembesültek, hogy a magyar lakosság azonosította a kommunistákat a randalírozó szovjet katonákkal, akiket csak nehezen tudtak felszabadítóként ünnepeztetni. A hozzáférhető dokumentumokból világos, hogy a szovjet vezetés a legmagasabb szinten, aggodalmaskodva foglalkozott a napvilágra került esetekkel, például azzal, hogy egy partizánnot megerőszakoltak az erdőben. Jó néhány eset fennmaradt leírása bizonyítja, hogy a lefokozástól egészen a munkatáborig terjedt a szovjet elkövetők büntetése.

Ezen tényezők szorossós együttállása vezetett a kevesebb számú nemi erőszakhoz Jugoszláviában.⁷⁷ De a katonák viselkedésének teljes ellenőrzése itt sem volt lehetséges, a számok legalábbis ezt mutatják. Jugoszlávia esetében Milovan Đilas sokat idézett emlékiratában 111 gyilkossággal és 1204 rablással összekapcsolódó nemierőszak-esetet említ.⁷⁸ Vladimir Dedijer (1914–1990) szerb partizán és történész szerint 1219 nemi erőszakot, 111 gyilkosságot és 1204 rablást követett el a Jugoszlávia területén áthaladó 300 000 fős szovjet hadsereg. Ehhez hozzá kell tenni, hogy Robert Lilly a kriminológusok kutatásait figyelembe véve azt állította, hogy a nemierőszak-esetek körülbelül öt százalékat jelentik. Ennek alapján – az amerikai hadsereg jól dokumentált és kutatható európai katonai törvényszéki ügyeit vizsgálva – azt állította, hogy húszas szorzót kell használni: száz erőszakból csak ötöt jelentenek.⁷⁹

Romániában a szovjet megszállás alatt is megmaradt a katonai és a helyi polgári közigazgatás, ezért vannak adataink a katonák kegyetlenkedéseiről. Itt 355 200 nőt erőszakoltak meg egy hónap alatt (1944 szeptembere és októbere között), nem számítva a korábban elfoglalt, 1945 után a Szovjetunióhoz került területeken történt eseteket. Ha ehhez hozzávesszük a megszállási időszak kegyetlenkedéseit, amikor a front már Magyarországon volt, akkor nagyjából félmillió számot kapunk. A magyar számok bizonytalanok, mivel nem volt hatóság, amely megbízhatóan dokumentálta volna az eseteket. Ausztriában csak Bécsben 70 000 és 100 000 közé becsülik a nemierőszak-esetek számát.⁸⁰

A szovjet megszállás Magyarországon jellegében (de nem nagyságrendjében) Németország francia megszállási övezetére hasonlít leginkább. Ez az övezet szintén nem először került a szomszédos hadsereg megszállása alá. Az első világháború utáni francia megszálláskor tudatosan gyarmati csapa-

tokat – marokkói, tunéziai és szenegáli erőket – vezényelték ide, ezzel is fokozva a németek megaláztatását a vereség után. A „rajnai fekete horror”, ahogy a francia gyarmati csapatok civil lakosság elleni atrocitásait hívták az első világháborút követően, része lett a kollektív emlékezetnek, és 1944-ben újra fellelevenedett.⁸¹

A franciák ugyanakkor lényegesen kevesebben voltak, mint a szovjetek, ráadásul a francia volt a szövetségesek leggyengébb hadserege. A Vichy-Franciaország együttműködött ugyan a német megszállókkal, a francia hadsereg mégis helyet követelt a háború utáni újrarendezésben. A hadvezetésben viszont ott is kaotikus katonai állapotok uralkodtak, akárcsak a Vörös Hadsereg egyes egységeiben. A francia katonák laza központi ellenőrzés mellett gyakran vegzálták a civil lakosságot, sokszor személyes bosszútól vezérelve, amiről szintén kevés dokumentáció maradt fenn.⁸²

A nyugati frontról szóló szakirodalom legtöbbet idézett nemierőszak-esete Stuttgartban történt, ahol a marokkói francia csapatok 2500 német nőt erőszakoltak meg. Az eset tárgyalása mutatja, hogy a nyugati fronton is elhallgatással és manipulációval kellett megküzdniük az áldozatoknak.⁸³ A hírek arról szóltak, hogy a stuttgarti metróban a marokkói csapatok tömegesen követtek el nemi erőszakot német nőkön. Valójában a városban nincsen metró, az eset egy villamosremízben történt. Az amerikai hatóságok a botrány elkerülése végett átvették Stuttgart katonai megszállását a franciáktól. Az ügyet nem is vizsgálták, mondván, Stuttgartban nincs is metró, és az egészet a német propaganda kitalációjának nevezték, így hallgatva el a történeteket.⁸⁴ Érdekes, hogy a nemi erőszak kapcsolatokból származó gyerekek abortálása érdekében a német nők még jóval a Harmadik Birodalom bukása után is a náci fajvédő törvények adta lehetőségekkel éltek.⁸⁵

A katonai megszállásnak nyelvi vonzatai is voltak. Ahogy az orosz *davaj csaszi* („ide az órát!”) vagy a *gyevuski* („lányok”), a zabrálás (lopni az orosz *zabráty* szóból) a magyar szókincs részévé vált, ugyanúgy került a németbe a *Fisimatenten* (a francia *visitez ma tente*, azaz „látogassa meg a sátramát” kifejezésből), amely még a napóleoni megszállásra vezethető vissza, de ilyen a francia-olasz *marocchine* ige is, amely a marokkói katonák Monte Cassinó-i vandalizmusára utal.⁸⁶

A mostanában meginduló cseh kutatásokból szintén jól látszik, mi a különbség a hosszú ideig tartó szovjet megszállás és a gyors hadi események közepette történt nemierőszak-esetek között. Az 1968-as prágai tavasz leverése utáni szovjet megszállás emlékezetét vizsgáló kutatások bebizonyították, hogy akárcsak Magyarországon, a szovjet katonákat Csehszlovákiában is kulturális és civilizációs értelemben alsóbbrendűnek tekintették. A cseh emlékezetben ugyanakkor elsősorban a szovjet katonák által okozott anyagi és környezeti károk szerepelnek. A szovjet katonák Csehszlovákiában is elzárt laktanyákban éltek, saját közigazgatás alatt, ahonnan csak felügyelet mellett léphettek ki. Főleg a mezőgazdasági munkák vagy természeti katasztrófák esetén segítettek.⁸⁷ Az 1991 után felvett cseh visszaemlékezések kitörölték a kollektív emlékezetből a korábban mindkét fél számára kölcsönösen hasznos és virágzó gazdasági kapcsolatokat, és csupán az orientalizáló (anyagi) sérelmek sorozata maradt meg. A kollaboráció elfelejtődött, noha akkoriban a szovjet–csehszlovák baráti társaságnak 2 241 000 tagja volt.⁸⁸

A szovjet és a csehszlovák rendvédelmi szervezetek között kiváló volt az együttműködés, a jogharmonizációtól kezdve a közös járőrözésen át egészen a rendőrök kiképzéséig. A lopásokat, rablásokat, a járművek jogosulatlan elkobzását közösen vizsgálták. A Csehszlovákiában állomásozó szovjet

katonák 1968-ban külön parancsot kaptak, hogy az országban nem szabad lopni és garázdálkodni. Külön hangsúlyozták a kiképzés során, hogy kopogni kell az ajtón és köszönni kell. A prágai tavasz leverése után külön kurzusokon tanították jó és civilizált viselkedésre a szovjet katonákat.⁸⁹ Az interjúkból kiderül, hogy a katonák alig várták a magyar területre való áthelyezésüket, mert ott „gyecvuskák” vannak, és szabadon lehet ételt és italt lopni. A szovjet egyenruhát Csehszlovákiában is sokan felhasználták a rabláshoz, ami a legkirívóbb fegyelemsértésnek számított. Hogy a szovjet katonai egyenruhában fosztogatók valóban szovjet katonák voltak-e, vagy inkább csehszlovák köztörvényesek lopott szovjet egyenruhában, azt továbbra sem lehet tudni. Gyanítható, hogy ez utóbbi hangsúlyozásával a szovjet katonai vezetés csak a felelősséget kívánta elhárítani.⁹⁰

Mivel Csehszlovákiában a szovjet katonák nem tudtak szabadon mozogni a kaszárnyákon kívül, aránylag alacsony volt a megerőszakolások száma az adott időszakban (1968–1989). A szovjet katonák elzártságának a nyári mezőgazdasági munkák vetettek véget, ekkor történtek az erőszakos esetek is.⁹¹ Évente több tíz esetről lehet szó. Két alapeset fordul elő a forrásokban: az elsőben szovjet katonák erőszakoltak meg stoppoló lányokat; a másokban pedig részeg, illetve engedély nélkül laktanyán kívül tartózkodó katonák támadtak nőkre. Az erőszakoskodások, lopások ritka esetben gyilkossággal is végződtek is. A csehszlovákiai szovjet megszállás *Fekete könyve* közli a bűnökért kapott súlyos büntetéstételeket is.⁹²

Az 1956-os forradalom után Magyarországon állomásozó szovjet katonák sem minden konfliktus nélkül éltek együtt a polgári lakossággal. A hosszú szovjet megszállás idején a magyarországi esetek is hasonlóak voltak a csehszlovák esetekhez: főként a nyári mezőgazdasági munkára

kivezényelt katonák követtek el nemi erőszakot. Így váltak csoportos nemi erőszak áldozatává a szekszárdi selyemhernyó-tenyésztő lányok, akikre eperlevélgyűjtés közben támadták rá szovjet katonák.⁹³ A bogyiszlói postán egyedül dolgozó postamesternőt megerőszakolták, és a postahivatalt kirabol-ták.⁹⁴ A budapesti Katona József Színházban is sikerrel fel-dolgozott Rubin Szilárd-regény, az *Aprószentek* a vizsgálati iratok felhasználásával elemzi az 1953–1954-es törökszent-miklósi gyilkosságokat, amelyek kapcsán felmerült, hogy az elkövetők szovjet katonák voltak. Az öt lány meggyilkol-ásáért végül egy húszéves lányt kivégeztek, noha a vádlott egyik vallomásában azt állította, hogy nem ő követte el a gyil-kosságokat, ő csupán a környéken lévő szovjet laktanyába szállította a nőket.⁹⁵ Rubin Szilárd próbált a nyomozás hiá-nyosságait felfedve saját nyomozásba kezdeni, de a szovjet dokumentumokhoz ő sem jutott hozzá.

Összefoglalva: a szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszakhoz több tényezőnek kellett egybeesnie. Jelen kellett lennie a személyes bosszúvágnak az ellenség korábbi tettei miatt; hosszú és nagy vérvesztéssel járó harcoknak kellett lezajlania; valamint nagyszámú és kevésbé fegyvelmezett seregeknek kellett érkeznük olyan nem szláv nyelvterületre, amelynek adminisztrációja és közigazgatása összeomlott. Hay-den tipológiája szerint a háborús nemi erőszak ötfélc helyzet-ben történhet meg. E szerint a háborús nemi erőszak akkor következik be, ha (1) az állam gyenge, és nem képes megvé-deni állampolgárait a fegyveresektől; (2) a katonai vezetőség a csapatokat szabad rablással kívánja jutalmazni; (3) a társa-dalmi normák szétesnek; (4) a férfiaság meghatározása mili-tarista jelleget ölt; illetve (5) jelen van a düh és a frusztráció, illetve a férfi személyes traumája a hadseregben és az életben elszenvedett megaláztatások miatt.⁹⁶ Az 1944–1945-ös meg-

szálláskor Magyarországon mind az öt tényezővel együttesen számolni kellett. Fontos azonban megjegyezni, hogy a nemi erőszak polgárháborús keretben a helyi közösség mikrokonfliktusainak is része lehet, és korábbi konfliktusokat intézhetnek el ily módon. A jugoszláviai polgárháború során szomszédok erőszakolták meg a más etnikumhoz tartozó nőket, és olyan családokat ért támadás, amelyeknek a tagjaival korábban generációkon át jó viszonyt ápoltak.⁹⁷ Magyarországra ez utóbbi nem volt jellemző.

A HÁBORÚS NEMI ERŐSZAK TÍPUSAI ÉS MAGYARÁZATAI

Az elmúlt évek során a háborús nemi erőszak kutatásában megkísérelték túllépni az egyes esetek leírását, és igyekeztek új elméleti kereteket létrehozni. A szexuális erőszak nemi fogalma nem csupán magát a nemi erőszakot jelenti: ide tartozik a szexuális megszegés, a szexuális kényszerítés, a nemi szervek csonkítása, a szexrabszolgaság is, amely stigmatizálja és megalázza az áldozati csoportot, amely marginalizált, elfeledett lesz. Mivel a nőket az adott közösség jólétéért felelős anyának és feleségnek tekintették, szexualitásukat is a férfi rokonhoz képest határozták meg. Ha a nő becsületén csorba esett, a férfi is szenvedett, és így vele az egész társadalom. A nők e különleges helyzetükből adódóan váltak a férfiak célpontjává a katonai konfliktusokban. Mivel a Vörös Hadsereg hamar átvonult Magyarországon, elsősorban a nemi erőszak volt a fő elkövetési forma, de akadt példa a szexrabszolgaság esetére is.

Cynthia Enloe háromféle katonai nemi erőszakot különít el. Ebből kettő, az úgynevezett nemzet védelmében elkövetett, illetve rendszerszerű tömeges erőszak a nemi erőszak hábo-

rús fegyverként értelmezéséhez kötődik. A harmadik pedig a rekreációs nemi erőszak.¹ A lengyel esetben a visszaemlékező nők azt írják, hogy szovjet katonák úgy viselkedtek, mint akiknek joguk van a nők testéhez szórakozásképpen a hosszú harcok után.²

A nemi erőszak okait értelmezhetjük archaikus-patriarchális, illetve ideológiai-nemzeti keretben is. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak mindkét keretben elemezhető, hogy éppen melyikben, az az adott hatalmi viszonyok függvénye. A nemi erőszak legáltalánosabb, a szakirodalomban fellelhető *archaikus-patriarchális* magyarázata az, hogy „a háború az háború”.³ Ebben az értelmezési keretben a nőt nemi erőszak útján az ellenséges férfi, a szemben álló győzedelmes katona a saját tulajdonaként veszi birtokába. A háborúban a nő stratégiai tárggyá válik, amelyért egymást ölik a harcoló felek. A nők megerőszakolásával a háborúban ellenségként szemben álló férfiak egymás tulajdonát rombolják. A nőknek különösképpen hallgatniuk kell elszenvedett fájdalmaikról, mivel valójában nem ők, hanem az őket otthon uralmuk alá hajtó férfiak az áldozatok. Az erőszak történetének újbóli elmondása ebben az esetben csak a győztes diadalát növelné tovább, mivel az fájdalmat okoz mind az áldozatnak, mind az áldozat környezetének. A nemi erőszokról a nő nem beszélhet. A nők hallgatásának ókori gyökereit mutatja be Mary Beard, amikor arról ír, hogy Lucretia a kárpitba szötte az erőszak elkövetőjének képét, Shakespeare *Titus Andronicus*ában pedig Lavinia nyelvét kitépik, hogy ne tudjon a nemi erőszokról beszélni. A nők mint áldozatok vagy mártírok beszélhettek eddig a nyilvános térben az őket ért nemi erőszokról.⁴ E magyarázat szerint a nemi erőszak a férfiak háborújának a része, hozzátartozik a háborúk előre kialakított játékszabályaihoz. „A másik, az ellenség legyő-

zése a legfontosabb parancs a másik férfival vívott háborúban (...) A nők testének sérülme legfőbb eszköz, amellyel a győzelmet kivívják és megerősítik.”⁵

Amikor a Vörös Hadsereg áthaladt Jugoszlávia északi keleti peremén, 121 nemierőszak-esetet jelentettek. Milovan Đilas szerb politikus, mint ezt könyvéből tudjuk, emiatt bátran panaszt is tett Sztálinnál. A sokat idézett beszélgetés során Sztálin csodálkozott: az emberi szenvedés és szív nagy ismerője, Đilas miért nem érti meg, hogy az állandó életveszélyben élő katonáknak joguk van egy kis szórakozásra.⁶ Itt Sztálin rekreációs nemi erőszaknak minősíti a rendszerszerű nemi erőszakot.

A magyarországi hadi helyzetről Rákosi Mátyás folyamatosan jelentett a Komintern nagy hatalmú vezetőjének, Dimitrovnak, kérte a közbelépését, mivel „helyzetünket nehezíti, hogy a Vörös Hadsereg túlkapásait a párt számlájára írják. Ebben a vonatkozásban kétségtelenül van bizonyos javulás, de a nők tömeges megerőszakolásának esetei, fosztogatások stb. minden terület felszabadításánál megismétlődnek, így legutóbb Budapesten.”⁷ A kérésnek nem lett különösebb eredménye, pedig Rákosi pontosan érzékelte, hogy a Vörös Hadsereg támogatására szoruló kommunista párt számára nem a legjobb propaganda az, ahogy az orosz katonák viselkednek. Hiába írt Háty László, a moszkvai emigrációból remek kapcsolatokkal rendelkező gazdaságpolitikus Georgi Dimitrovnak 1945 májusában, hogy sokat romlott a magyar lakosság Vörös Hadsereggel való viszonya, ennek nem volt közvetlen hatása, ami jól jelzi a magyar kommunista emigráció csekély érdekvényesítő képességét.⁸ Sólyom László budapesti rendőrfőkapitány 1945. június 9-én a budapesti szovjet városparancsnokságnak írt jelentésében szintén felhívta a figyelmet a közbiztonság romlá-

sára és a szovjetellenes hangulat fokozódására: „A sorozatos megismétlődő zaklatások a lakosságban oroszellenes hangulatot keltenek. Ezt a hangulatot minden nehézség nélkül kihasználják a még igen nagy számban itt levő reakciós és nyilas elemek oroszellenes propagandára.”⁹ A jelentés hatása mérsékelt maradt, mivel – ahogy azt korábban bemutattam – Magyarországon több tényező együttes hatása vezetett a tömeges nemi erőszakhoz.

Ugyanígy falra hányt borsó volt több konkrét ügyben tett panasz is. Nagy Ferenc újjáépítési miniszter 1945. szeptember 7-én levélben tájékoztatta Vorosilov marsallt a Baranya megyei Bissén – a későbbi miniszterelnök szülőfalujában – lezajlott esetről. Válaszában 1945. szeptember 14-én a marsall egyszerűen azt állította, hogy a miniszter hazudik: „(az esetek) nem úgy történtek, ahogy azt Önnek jelentették”. Az ügy persze bonyolult volt. Vajon tényleg behívták-e a két szovjet katonát a falusiak, kínálták-e őket itallal, majd egy másik házban vacsorával, vagy hívatlanul törtek be a házakba? És vajon azért gyűlt-e össze a falu férfilakossága éjszaka, hogy megvédje a házban a nőket, vagy tudatos szovjetellenes magatartást akart mutatni? Vajon azért darabolták-e fel baltával a szovjet katonákat és ásták el őket a falu határában, mert gonoszak voltak, vagy azért, mert másképpen nem tudták megmenteni a helyi nőket az erőszakoskodástól? A válaszok egyértelműek voltak a marsallnak: a falusiak minden ok nélkül mészárolták le a két szovjet katonát. Szerinte „nőkkel szemben elkövetett erőszakoskodást a vizsgálat nem állapított meg”.¹⁰ Nagy Ferencnek miniszterelnökként sem volt nagyobb szerencséje. 1946. augusztus 10-én Szviridov, a SZEB ügyvezető elnökhelyettese a neki írt panaszra azt válaszolta, hogy „az Ön által felsorolt tények többségükben nem nyertek beigazolást, a többi tények pedig túlságosan fel vannak nagyítva”.¹¹

A még Rákosi, Gerő és Révai előtt Moszkvából hazatérő Vas Zoltán is „excessusokról” írt Szegedről, 1944 októberében: „a kilengéseknél is nagyobb baj az a szörnyű pánikhangulat, mely elfogta a lakosságot. Nem mernék kijönni a házaikból, rettegnek a katonáktól (...) előfordul nem egyszer, hogy a vöröskatona szállást kér az asszonytól, megmondani nem tudja, hogy mit akar, mutogatja a kezével az asszonynak, hogy aludni akar, és az asszony sikoltozva szalad ki a házból, hogy meg akarják becsuteltetni.”¹²

A Szociáldemokrata Párt győri szervezete a korábbi sikertelen érdekérvényesítések ellenére jobb híján a kommunisztáknál próbált lobbizni. A pártszervezet 21 lakás kirablását, négy gyilkosságot, hét utcai járókelő kifosztását jelentette 1946. december 14-ig, két héttel később pedig újabb 34 üzlet kirablásáról, négy gyilkosságról, 15 utcai járókelő, valamint az apácazárda kifosztásáról számolt be.¹³ A dokumentum „árva irat”, azaz nincs folytatása, így azt sem tudjuk, hogy mennyire volt hatékony a szociáldemokraták kapcsolatfelvétele a kommunista párt főtitkárságával. De már maga a levél is jelezte, hogy a győriek tényleg el voltak keseredve, hiszen nem a helyi kommunistákhoz fordultak érdekeik védelmében, hanem a budapestiekhez.

A másik magyarázat szerint a nemi erőszak *ideológiai-nemzeti* fogantatású.¹⁴ Már maguknál a hadi események leírásánál is gyakran használtak a nemiséggel összefüggő kifejezéseket. Az első világháború idején a franciák Belgium „megerőszkölésével” vádolták a németeket.¹⁵ Ez nem azt jelenti, hogy minden katona nemi erőszakot követ el, csupán hogy elkövetheti, mivel a férfiaság, amelynek egy fajtája egyenlő a hadsereggel, szélsőséges esetben így nyer végső bizonyítást. A női test az egész közösség fogalmát kifejezi, így a rajta elkövetett erőszak annyi, mint az egész nemzeti közösség legyőzése.

A szovjet katonák által a második világháborúban elkövetett nemi erőszakról szóló szakirodalom legtöbbet idézett szövege Ilja Ehrenburg 1942-es lelkesítő szózata, amely a *Pravdában* jelent meg. Az író részletesen beszámolt róla, hogy a németek hogyan becsstelenítik meg az orosz asszonyokat: „Ezek a mocskos paráznák (...) megerőszakolják és megfertőzik asszonyainkat.”¹⁶ „Öljetek! Öljetek! (...) Erővel törjétek meg a germán nők faji gőgjét, tekintsétek őket jogos hadizsákmányotoknak!”¹⁷ Az Ehrenburg-szöveggel egy időben sok száz hasonló pamflet készült. Kérdés azonban, hogy ezekkel az írásokkal mennyire megmagyarázható a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak. A *Pravdát* mindenkinek illett ugyan olvasnia, de a harci körülmények közepette némi csúszással juthatott csak el – ha eljutott egyáltalán – a harcoló alakulatokhoz. Az írott szót azonban nem feltétlenül követik közvetlenül a szövegnek egy az egyben megfelelő tettek. A náci propagandának minden felhasználható eszközre szüksége volt a kimerülő német katonák lelkesítésére, így erre az Ehrenburg-szövegre is. Alekszandr Szolzsenyicin hősieen harcolt a második világháborúban. Poroszországi emlékeit a *Poroszországi éjszaka* című versfolyamában írta meg. Itt őszintén ír a nők megerőszakolásáról. „A kislány a matracon / Halott. És még hányan voltak rajta / Egy szakasz vagy egy csapat / A lányból asszony lett / Az asszonyból holttest / És mind egy egyszerű szlogen miatt / Ne felejts! Ne bocsáss meg! / Vért a vérért! Fogat fogért!”¹⁸ A versben a bosszú a katonák által elkövetett nemi erőszak legfontosabb magyarázó motívumaként szerepel.

Mint arról már esett szó, a szovjet katonák tényleges viselkedése összhangban volt a Horthy-rendszer propagandájával, amely azzal riogatta a magyar keresztény középosztályt, hogy a nőket a Szovjetunióban „közösén használják”. Ahogy

a nemi erőszak egyik berlini áldozata vallotta interjújában: „Göbbels azt mondta, hogy az oroszok meg fognak erőszakolni minket (...) Alig tudtuk elviselni a gondolatot, hogy a végén mennyire igaza lett.”¹⁹ A göbbelsi propaganda egyik leghatásosabb lépése volt, hogy a filmhíradókban bemutatták: ha a német katonák nem képesek felvenni a harcot az orosz hadsereggel, akkor csizmás, egyenruhába bújt, durva „mongol” katonák fogják hivatlanul felkeresni a békés német otthonokat. Amikor az élet utóbb igazolta a propagandát, a hatás megdőbbentő volt.²⁰

A Szovjetunió elleni hadjárat megindulásakor ugyanakkor Molotov jegyzékben informálta a szövetségeseket arról, hogy a német csapatok miféle szexuális erőszakot követnek el a női lakossággal szemben. Ez az úgynevezett Molotov-jegyzék később a nürnbergi perben is bizonyítékként szerepelt, s ezzel a nemi erőszak kérdése nagypolitikai szintre emelkedett.²¹ „A fasiszták és nem a német nép az ellenség” – adta utasításba Sztálin, de ennek alig volt hatása a harcoló egységekre. Ahogy Jurij Belas szovjet veterán az interjújában elmondta: „A lövészárokból az utolsó dolog, amire gondoltunk, az Sztálin volt.”²² Mire a Vörös Hadsereg elérte a Harmadik Birodalom határát, és először került szembe németül beszélő népességgel, Ausztria már hivatalosan is a hitleri agresszió áldozatának minősült, de ez mit sem változtatott a katonák és parancsnokaik civilekkel szembeni viselkedésén.

Az elmúlt időszak tömeges nemierőszak-esetei következtében a nemzetközi kapcsolatok tudományában is felerősödött a kritikai kutatás a háborús nemi erőszakról. Paul Kirby instrumentális, irracionális és mitologikus magyarázati kereteket említ.²³ Az instrumentális magyarázó elv megfelel a korábban említett ideologikus-nemzeti, míg az irracionális és mitologikus az archaikus-patriarchális magyarázatnak.

Kirby újdonsága, hogy a mitologikus magyarázattal a nemi erőszakot kiemeli a racionálisan megmagyarázhatóból, és olyan elemet emel be, amely megkérdőjelezi, hogy valaha meg lehet-e majd törni az erőszak körforgását.

Inger Skjelsbæk, a nemzetközi kapcsolatok másik kutatója egyfelől esszencialista magyarázatról beszél, azaz szerint minden nő a katonai férfiaság célpontja. Ez lényegében megfelel az archaikus-patriarchális magyarázatnak. Skjelsbæk rendszerében létezik egy strukturalista magyarázat is, amely egy adott etnikai-társadalmi csoporthoz tartozó nőket tekinti áldozatoknak. Ez voltaképpen nem más, mint a korábban említett ideológiai-nemzeti magyarázat. A harmadik – és ez az újdonság – a társadalmi konstruktivista magyarázat, amely célzottan férfiaságok és nőiességek kontextustól függő kereteit elemzi.²⁴

A hadtörténész Ungváry Krisztián szerint „a nemi erőszakot gyakran nem szexuális, hanem *civilizációs okokra* lehetett visszavezetni”.²⁵ Ständeisky Éva a háború normális részének, illetve civilizációs különbségnek tekinti a háborús nemi erőszakot.²⁶ Ez az úgynevezett „civilizációs” ok az, amelylyel a kortársak is megkísérelték megmagyarázni a szovjet megszállást: a vad, keleti horda elöntötte Magyarországot.

A Vörös Hadsereg megérkezése előtt és után szintén a szovjet katonák ázsiai karakteréről, *faji másságáról* esett a legtöbb szó Bécsben és Budapesten egyaránt. Magyarországon leginkább a politikai rendszer különbözőségét emlegette az anti-kommunista propaganda, míg a Harmadik Birodalomhoz csatolt Ausztriában inkább a faji különbségeket hangsúlyozták. A közvélekedésben a közelgő és ellenállhatatlan ázsiai barbár horda, amely évszázadok óta újra és újra veszélyezteti a művelt keresztény Nyugatot, összekapcsolódott a kommunizmus rémségeivel. A propaganda azt harsogta, hogy

a megszálló szovjet csapatok – ahogy a megszálló csapatok általában – nem ismernek kegyelmet, és mindent, ami mozgatható, magukkal visznek.

Norman M. Naimark könyvében a Németország szovjetek által megszállt zónájában elkövetett nemierőszak-eseteket elemzi, és úgy véli, hogy Magyarországon lényegesen jobban kitombolhatták magukat a katonák, mint a korábban felszabadított országokban.²⁷ Ugyanakkor ez méreteiben meg sem közelítette a németországit, ahol 1945 márciusa és novembere között mintegy 1,9 millió nemierőszak-eset történhetett. Ebből mintegy százezer Berlinben, április 24. és május 3. között esett meg.²⁸ Az okok között említi Naimark, hogy utóbbi helyeken *nem érvényesülhetett a szláv nyelvi szolidaritás*, mint például Bulgáriában, másrészt a magyarok a németek mellett aktívan részt vettek a háborúban.²⁹ Ez utóbbi érvet cáfolja Lev Kopelev haditudósító, amikor könyvében kelet-poroszországi élményeiről ad számot. Kopelev szerint mindegy volt, hogy a megerőszakolt nő milyen nyelven beszél: az ellenséges németet vagy a baráti lengyelt egyformán letiporták. Könyvének eredményeképpen a szerző szibériai munkatáborba került. A hivatalos szovjet propaganda szerint ugyanis szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak egyáltalán nem létezett. Naimark könyvében rámutat a *személyes bosszú* fontosságára is, azazhogy a szovjet katonák, szembesülve a magasabb életszínvonallal, bosszút akartak állni a Szovjetunióban elkövetett atrocitásokért.³⁰ Mindezt megerősíti annak a francia illegális kommunista mozgalomban is aktív magyar női interjúalanyomnak a vallomása is, akit férje és szülei szeme láttára erőszakolt meg két fegyveres orosz katona 1945 februárjában Budapest belvárosában.³¹ Amikor a nemi erőszak tanúk előtt történik, erősíti az elkövető csoportkohézióját, az áldozatok megaláztatását és a bosszú ere-

jét. A lengyel esetekben szinte mindig tanúk (legtöbb esetben gyerek vagy férfi családtag) előtti nemi erőszakról írnak.³²

Naimark szerint az ukrán és fehérorosz területekről érkező fiatal katonák, akik maguk is megszenvedték a brutális meg szállást, gyakrabban követtek el nemi erőszakot, mint az idősebb társaik.³³ A bosszú lengyel kontextusban azt is jelentette, hogy a szovjet katonák, akik a kommunista és zsidó sztercotípiájának feleltek meg, bosszút álltak. Ewa Stachniak (1952) Kanadában élő lengyel író *Szükséges hazugságok* című 2000-ben kiadott munkája elsőkönyves díjat nyert. Ebben leírja, hogy a német nőket azért erőszakolták meg, mert Auschwitz felszabadítása után a szovjet katonákat csoportosan vitték megnézni a koncentrációs tábor hullahegyeit. Állítása szerint ez olyan hatással volt a szovjet katonákra, mintha kitettek volna egy táblát: „Katonák! Auschwitz nem felejt! Bosszuljatok kegyelem nélkül!”³⁴

A *szovjet hadsereg jellege* is magyarázatul szolgálhat a gyakori nemi erőszakra. A rendkívüli emberveszteségek miatt képzetlen, kényszersorozott katonák nagyon különböző társadalmi és kulturális háttérből kerültek a hadsereg kötelékébe. Egyesek szerint a frontvonal volt a legveszélyesebb a nők számára, mivel a továbbhaladó katonák a halál árnyékában a pillanatnyi győzelem gyümölcsét azonnal le akarták szaktítani. Mások szerint (a klasszikus szerzőnek számító Susan Brownmiller például Cornelius Ryant³⁵ idézi) az egységüktől leszakadt, fegyelmezetlen hordák bizonyultak veszélyesebbnek, amelyek rendszerint a fegyelmezetten viselkedő, első vonalbelieket követték.³⁶ A jó moszkvai kapcsolatokkal rendelkező Vas Zoltán ugyanakkor arról biztosította a nála járt panasztevőket, hogy az első vonalban harcoló rohamegységek után jönnek az elitegységek.³⁷ Hasonlóan számol be a baloldali agrárpolitikus Szabó István a szülőfalujába, Nádudvarra

bevonuló szovjet katonákról.³⁸ Tény, hogy nagy különbség volt az egyes egységek magatartása között még egy adott frontszakaszon belül is: akadtak fegyelmezettebb és akadtak irányíthatatlan egységek. Az, hogy valakiből a béke körülményei között szexuális erőszakot elkövető lesz, többféle dologgal magyarázható: gyerekkori traumával, egyéni attitűddel, csoportbefolyással, esetleg alkohol vagy kábítószer használatával.³⁹ Hadi körülmények között ez még komplexebb, mivel a büntetéstől való félelem ez esetben gyengül, vagy esetleg el is tűnik.

A magyarországi hadműveletekben nem csupán a Vörös Hadsereg katonái vettek részt. A román egységek erőszakoskodásáról részletes leírást kapunk Horn Gyula emlékirataiban. A baloldali politikus különbséget tesz a román és a szovjet katonák nőkhöz való viszonya közt. A szovjet katonák szerint másképpen közeledtek a nőkhöz: „ők inkább kedveskedve, ajándékokkal igyekeztek levenni a nőket a lábukról, olykor nem is sikertelenül”.⁴⁰ Az idézet jól mutatja, hogy a viszázméltékezések a jövő számára íródnak, és tudatos önreprezentációval a jövőbeni megítélést vannak hivatva befolyásolni.

A nemi erőszakot nem feltétlenül a *szexuális vágy* motiválja. Nemcsak az áldozat, de minden harmadik elkövető is szexuális diszfunkcióról számol be, azaz a nemi erőszak nem jár együtt nemi örömmel. Az elkövetőt hajthatja a nő iránti gyűlölet, valamint hatalmának kiélése is. A szovjet katonák esetében figyelembe kell venni, hogy a sztálini Szovjetunió a racionalitás és tervezhetőség lázában élt, és semmilyen teret nem adott az amúgy ellenőrizhetetlen érzelmeknek. A szexualitás terén ugyanakkor végtelenül kispolgári prudéria jellemezte. A milói Vénusz szobrát például pornográfnek minősítették. Így nem csoda, hogy a katonák zavarodottak voltak az extrém hadi körülmények között.⁴¹

A háború alatti és utáni férfihiányos időben a női szexuális fantázia is fokozottabban működött. A korábban elnyomott szexualitás, a szigorú normakontroll alatt tartott nők nem kiélt szexualitása gyakran a megerőszakolásos történet pornografikus elmesélésében is megjelenik. A nyomasztó férfihiányt ugyanakkor az egyenruhás férfiak nem kockázatmentes jelenléte váltotta fel. A régi világ meglazult erkölcsi normái szabadabbá, egyúttal kockázatosabbá tették a nemek közötti kapcsolatot. Így sok nő nem csupán azért választott tudatosan a megszálló katonák közül partnert, mert hazai férfi nem akadt, hanem politikai tiltakozása jeleként is. Bécsben a nők elsősorban az alacsony társadalmi helyzetük elleni lázadásként választottak éppen orosz partnert, esetleg családjuk baloldali hagyományait követve, demonstratív céllal jártak orosz katonákkal.⁴² Magyarországon a kiépülő kommunista rendszer alatt a jó viszony a szovjet megszálló csapatokkal a jó karrier biztosító volt.

Ha a nemi erőszakot leegyszerűsítően értelmezzük, és azt állítjuk, hogy az csupán tudatosan használt háborús fegyver a katonai vezetők vagy politikusok kezében, amellyel egyes népcsoportokat büntetni szándékoznak (azaz az intencionalista értelmezést választjuk), akkor elveszítjük a kérdés komplex vizsgálatának és strukturális megértésének lehetőségét. Magyarországon ma a szovjet katonák által elkövetett erőszokról szóló beszédmod egyértelműen az intencionalizmus irányába halad, ahelyett hogy a militarizmus alkotórészeit, a normatív férfisság elemeit tárná fel és kérdőjelezné meg, illetve szembesülne a nemi erőszak kultúrájának hatalmi érdekeivel. Ha viszont egyedül a strukturalista értelmezésben hiszünk, azaz úgy tekintünk a nemi erőszak áldozataira, hogy mindegy, hogy az eset hol történt, mert a nemi erőszak kultúrája strukturálisan nemzetek feletti, akkor elveszítjük

annak a megértési lehetőségét, hogy kiből hogyan lesz elkövető, valamint hogy milyen okai és következményei voltak a nemi erőszaknak és kik voltak az áldozatok.

Nem vezethet megértéshez, ha az erőszaktevő katonára pusztán mint szovjet megszállóra tekintünk, és elfelejtjük, hogy mind a magyar, mind a szovjet hadsereg része annak a militarista kultúrának, amelynek egyenes következménye, hogy a katona, ha megteheti, erőszakol. Ebben nincs különbség magyar, német és szovjet vagy bármilyen más nemzetiségű katona között. Azonban az sem helyes, ha az erőszaktevőre pusztán mint „férfira” tekintünk, mert ezzel a férfiakon elkövetett igen gyakori nemi erőszak jelenségét tesszük láthatatlanná, és nem foglalkozunk okok és következmények azon komplex rendszerével sem, amely az adott katona számára lehetővé tette, hogy büntetlenül kövesse el az erőszakot. Pedig a komplex megértés erkölcsi és szakmai kötelességünk, már csak az áldozatok méltósága érdekében is. Ez talán az első lépés.

A KÖVETKEZMÉNYEK

A nemi erőszak áldozatai különböző módokon traumatizálódtak, attól függően, hogy milyen következményekkel járt az atrocitás. Sokan megbetegedtek, mások teherbe estek, és vagy abortáltak, vagy megszülték a gyereküket. Olyan pszichológiai következményekkel is szembe kellett nézniük, mint a poszttraumás stressz-szindróma, a depresszió, a gyógyszer- vagy az alkoholfüggés. Az erőszak során sokan komoly fizikai sérüléseket is szenvedtek. Ahogy egy holokauszt túlélő elmesélte: „Elszaladni nem mertem, mert utánam lő. Az államba boksztolt. Bicskát vett elő, levágta a nadrágomat. Nem tudtam, mit kell csinálni. Soha senki nem mondta, mit kell ilyenkor csinálni. Rám feküdt, nagyon részeg volt. Borszaga volt. Letette a kést, mert kellett mind a két keze. Felvettem a bicskát. Azon gondolkodtam, hova szúrjak, hogy ne jöjjön ide a többi. Ki akarta venni a kezemből a bicskát, úgy rúgott fenékbe, hogy kirepültem a kapun. Ott álltam véresen, a kezem volt véres, lógó nadrágban. Valahogy odataláltam a kertészetbe, és hisztériás rohamot kaptam. Soha nem mondtam el az anyámnak.”¹ Sokan olyan belső sérüléseket is szenvedtek, amelyek egész életükben folyamatos orvosi felügyeletet igényeltek. Az áldozatok közül később sokan elutasították a nemi éle-

tet, ezért van olyan sok történet nőkről, akik zárdába vonultak a nemi erőszak következményeképpen. Mint említettem, a katonai nemi erőszak egyik célja a családi és intim kapcsolatok széttűzése, a nők és férfiak megszégyenítése volt. Míg Boszniában a nemi erőszakot elszenvedett nők rendszerint elmenekültek a lakhelyükről, Magyarországon a szövetkezetesítés és iparosítás okozta nagy népességvándorlásig az áldozatok a helyszínen maradtak. A magyar eseteknél ezért gyakran találkozunk azzal, hogy az áldozatok a rajtuk esett nemi erőszakot úgy mesélik el, mintha mással történt volna.

A hadsereg és a polgári lakosság viszonyában az első világháború hozott alapvető változást. Az európai hadszíntéren az első tömeges nemi erőszak Belgium lerohanása után történt, amikor a front megállt, és a német csapatok négy évig állomásoztak az országban. A német katonák a helyi lakosságnál voltak beszállásolva, ezért az intim kapcsolatok is hamar és jól szervezetten alakultak ki. A helytörténeti kutatások nemcsak a területi különbségeket mutatták ki, hanem azt is, hogy a női lakosság milyen technikákat dolgozott ki a katonai kudarcok és véres veszteségek miatt csalódott német katonák kezelésére. A helyiek különböző okok miatt kerültek nemi kapcsolatba a megszálló németekkel: ebben az erőszak mellett az elhúzódnó háború miatti anyagi nehézségek is szerepet játszottak, ahogy a kalandvágy és a patriarchális normák elleni tiltakozás is.² A nemi erőszakot a német katonai bíróság büntette, az elfoglalt városokban szervezett szexmunkások hálózata állt a katonák rendelkezésére. A jelenség időbeliségét vizsgálva világos, hogy a háború és a megszállás előrehaladtával a növekvő női elszegényedéssel párhuzamosan nőtt a szexmunkások és ezzel együtt a nemi betegségek száma is. Ezek kezelésére külön kórházakat kellett létrehozni. A belgiumi kutatás szerint a nagyobb városokban mind a bejegyzett apa nélkül született gyerekek

száma, mind a nemi betegségek száma növekedett. A vidéki kis közösségek jobban működtették a társadalmi ellenőrzést, itt a megszállókkal való nemi kapcsolatok száma minimális volt. Ha az mégis megtörtént, a nők sokszor a nagyvárosokba költöztek a szomszédok vizslató szeme elől.

II. világháborús propagandaplakát

Magyarországon a következmények a gyors, nagy létszámú, mérsékelt ellenőrzött, szervezettlen szovjet csapatok 1944–1945-ös átvonulásakor másak voltak, mint az azt követő, elhúzóódó megszállásnál. Ebben az időszakban a nemi erőszakot újabb erőszakos cselekmények (tömegek szovjet, illetve magyar munkatáborokba hurcolása, államosítás, szervezetestítés, kitelepítések, a társadalom átalakító programja) követték, és ez hozzájárult ahhoz, hogy szinte minden családnak van legalább egy, de talán több olyan traumatikus

emléke ebből a korszakból, amelynek elmondását politikai keretek határozzák meg. Az egymással szinte egy időben történt, párhuzamos traumatikus emlékek közül a nemi erőszak elmondása a legnehezebb, ez pedig hozzájárult az esetek elhallgatásához.

BIZONYTALAN BECSLÉSEK: SZÁMHÁBORÚ

A nemi erőszakkal kapcsolatos első tanulmányok azt tekintették legfontosabb feladatuknak, hogy megállapítsák az esetek számát és fellebbentsék a fátylat az addig elhallgatott tényekről. Magyarországon éppen úgy, mint Ausztriában vagy Lengyelországban, a becslés szinte lehetetlennek bizonyult, mivel hiányoznak az adatok. Közvetett forrásokból lehet csak bizonyos következtetéseket levonni. A tömeges nemi erőszak esetében a számszerűség meghatározása erkölcsileg és tudományosan is problémás. Gondoljunk csak az olyan alapvető kérdésekre, mint hogy hány nemi erőszaknak számít, ha egy nőt többben is megerőszakolnak egy este. Ezért is bírálták joggal Skrabski Fruzsina filmjét, amelyben elhangzik, hogy a magyarországi nemierőszak-esetek száma 80 000-től 250 000-ig terjedhet. Ez a filmes eszköz, amely nyilvánvalóan a tömegességet volt hivatva megjeleníteni, nem reflektált arra, hogy mi a hatása ennek azokra, akik megélték a bűntényt, ahogy arra sem, hogy mi a módszertani és elméleti jelentősége annak a történelmi ténynek, hogy – a nemibeteg-gondozók és a helyi tisztiorvosok megbízhatónak tekinthető, de részleges hozzáférhető adatai alapján – csupán durva becslések vannak arról, hány eset történhetett.

A németországi háborús nemierőszak-esetek becsült számai is igen eltérőek: Annemarie Tröger szerint 20 000 és

500 000 között volt az esetek száma az elfoglalt Németországban,³ míg Barbara Johr egyenesen kétmillió esetet említ. Utóbb ez utóbbi szám vált kanonikussá és sokat idézetté, noha a becslés erősen vitatható. Nemcsak a korábban említett etikai kérdés miatt (hogy hány erőszaknak számít egy csoportos nemi erőszak), de azért is, mert kérdéses, hogy ki mit tekint német területnek.⁴ A berlini kórház statisztikái szerint 95 000 és 130 000 között volt csak a berlini megerőszkolt nők száma. Az amerikai katonák által német területen elkövetett nemierőszak-esetek számát 14 000-re becsülik.⁵

Ezekből a számokból kimaradnak a soá női áldozatai, akiket a németek, illetve szövetségeseik erőszakoltak meg, valamint a kelet-európai országokban elkövetett nemierőszak-esetekre sem készült becslés. A soá áldozataival – hosszú tudományos és politikai küzdelem után – ma már tudományos munkák tucatjai foglalkoznak, a kelet-európai országok azonban a hidegháborús logika alapján továbbra is kimaradnak az elemzésből.⁶ A Soá Vizuális Gyűjteményében megtalálható visszaemlékezések megemlítik, hogy a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak veszélyforrást jelentett a táborok felszabadításakor, valamint a hazaúton.⁷ Ez a gyűjtemény azonban csak egyes esetek elemzését teszi lehetővé, átfogó, általános következtetések levonását nem. A mintegy 52 000 interjúban a nemi erőszaktól való félelmet 1182, míg magát a nemi erőszakot 688 esetben említik a visszaemlékezők. A bizonytalan becslésekre alapuló óriási számokkal a jelenség tömeges mértékén keresztül igyekeztek elérni annak nyilvános elismerését. Ehelyett azonban nem csupán a jelenség strukturális okaival való szembenézést hátráltatták, hanem – teljes joggal – a mainstream szaktörténészek bírálatát is kivívták, ami ismét csak ellehetetlenítette és a perifériára szorította a téma kutatását.

A nemi erőszak pontosnak hitt számairól még a legszűkebben behatárolt földrajzi egységek esetén és az esetleg megmaradt, legbiztosabb forrásnak hitt tisztiorvosi jelentések birtokában is csak óvatos becsléscink lehetnek. A jogi, politikai szabályozás vákuumában a háborús változásokat átvészélő tisztiorvosok hatósági szerepe jócskán megnőtt. Az áldozatok számának becslései azonban igen gyenge lábakon állnak. A városok lakossága erősen felduzzadt a háborús menekültek miatt, és az ostromlott városokban sokkal több nő zsúfolódott össze, mint férfi. A budapesti ostrom után pedig sok környékbeli is inkább a fővárosba ment meggyőződni arról, lettek-e és ha igen, milyen természetű következményei a szovjet katonákkal történt nemi érintkezésnek. Így volt ugyanis egyedül elkerülhető a közvetlen szomszédság figyelő tekintete és esetleges bíráló ítéltetése, bár erre az áldozat valószínűleg csak a terhesség vagy a nemi baj gyanúja esetén érzett erősz. készttetést. Ha egyik sem következett be, „az eset” egyszerűen elkerülte a hivatalos nyilvántartás figyelmét, és egyedül női élményként maradt fenn, a női testbe zárva.

A népes városokban és a környező falvakban feltűnő különbségek lehettek a nemierőszak-csetek számát illetően, ami szintén megnehezíti az általánosítást. Az osztrák helyi kutatások szerint e tekintetben az volt meghatározó, hogy a települést milyen súlyos harcok után foglalták el a szovjet csapatok. A nemi erőszak arányában ez magasabb, akár 40 százalékos eltérést is előidézhetett. Ha a csapatok különösebb ellenállás nélkül vonultak be, akkor a női lakosságnak körülbelül hat százaléka került szexuális kapcsolatba a felszabadítókkal. A vidéki, gyéren lakott vagy rejtőzködésre alkalmas, hegyes területen ez az arány még kisebb lehetett.⁸

A nemi erőszak meghatározása csak azokban az esetekben egyértelmű, amikor a csapatok elfoglaltak egy adott területet, ahol azután összeszedték és fegyveres erőszakkal nemi aktusra kényszerítették a nőket. Háborús körülmények között a katonákkal való – különböző okok miatt – kezdeményezett úgynevezett önkéntes szexuális kapcsolat is eredményezhett nem kívánt terhességet, amelyet azután sok esetben úgy kellett nyilvántartásba venni, mintha nemi erőszakból származott volna, amennyiben a nők az abortusz előírások adta lehetőségeit ki akarták használni. Zoe Waxman úgy érvel, hogy az önkéntesség fogalmát nem lehet használni olyan szexuális kapcsolat esetén, amelyben lényegi hatalmi különbség van a pár tagjai között.⁹ Sokan bírálták Katz szóhasználatát, ő az „erőszakos meghódítás” fogalmát használta, amikor a német katonák és a zsidó nők koncentrációs táborokban kialakult szexuális kapcsolatáról beszélt.¹⁰ A fogalom ugyanis azt feltételezi, hogy a zsidó nőknek volt választási lehetőségük, noha a hatalmi egyenlőtlenségek miatt erről nyilvánvalóan nem beszélhetünk.

A szovjet katonák által elkövetett nemierőszak-esetek közvélemény általi számszerűsítése azt a célt szolgálja, hogy az országot áldozatként tüntessék fel a háború befejezésekor. Magyarországon ez a típusú emlékező elbeszélés csak 1989 után terjedt el széles körben. A szenzációszerű tálalásban közölt adatok mintha versengenének az áldozati státuszért. Mivel az áldozatot nem szokás felelősségre vonni háborús bűnökért, a Vörös Hadsereg által elkövetett bűn elfedhette a magyar, illetve a német hadsereg háborús büntetteit. A feljlesztést folytatott politikai harcban a számok körüli vita kulcsszerepet játszik.

NEMI ERŐSZAK ÉS A SZÜLETÉSI SZÁMOK ALAKULÁSA

Ha egy a nő a nemi erőszak áldozataként teherbe esett, akkor feltételezhetően a legöbbsébb esetben az abortusz engedélyezett módszeréhez fordult. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak mindenképpen hozzájárult az abortuszpolitika magyarországi liberalizálásához. Azt, hogy a nő ebben a kivételes helyzetben maga döntsön a testében fejlődő embrió sorsáról, széles társadalmi rétegek, sőt gyakran még az egyház is elfogadta. A népességszámban jelentős növekedésre nem is került sor, így tehát a születések számából sem következtethetünk a nemierőszak-esetek pontosabb mértékére.

Az 1. táblázatból látszik, hogy az élve születések száma Budapesten sem nőtt jelentős mértékben. Az 1946. áprilisi, kiugróan magas élve születési számot nem feltétlenül a szovjet katonák által gyakran elkövetett nemi erőszak magyarázza. A népesedési trend a háború után érdemben nem változott a háború előttihez képest. A lakosság általánosan rossz fizikai állapota, valamint az egészségügyi viszonyok általános romlása természetesen nyomot hagyott a csecsemőhalandóságon. A budapesti tiszti főorvos szerint a számára is meglepően alacsony születési számot a „női szervezetben beállott zavarok (...) a terhességtől való félelem és tartózkodás” okozta, aminek „gazdasági és lelki okai” voltak.¹¹

*1. táblázat: A budapesti helybeli születések száma
1946 első félévében*

1946*	
Január	961
Február	1096

1946*	
Március	1373**
Április	2439
Május	1480
Június	1494

* Budapest Főváros Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyvei. BFL IV.1416.a.
Budapest Tiszi főorvosi jelentések alapján.

** Az 1946. májusi jelentésben ugyanitt: 1535.

A nem kívánt nemi aktusból született gyerekek sorsáról Molnár Erik, a kommunista népjóléti miniszter rendeletileg intézkedett: „Az ország területén történt átvonulást és az azt követő általános zűrzavart követően számos olyan gyerek született, kiket tartására köteles hozzátartozóik a családban gondozni nem kívánnak. Minthogy azonban a gyermekek ellátás és gondozás nélkül nem hagyhatók, azoknak állami gondozásba vétele iránt intézkedni kell, hogy a felmerülő gondozási költség a jog szerint tartásra kötelezett hozzátartozókat ne terhelje. Felhívom ennélfogva az Árvaszéket, hogy tekintettel a fennforgó anyagi és erkölcsi elhagyatottságra, minden olyan csecsemőt nyilvánítson elhagyatottá, aki a születési hely felszabadulásának időpontját követő kilenc hónapon túl, de tizennyolc hónapon belül született, feltéve, hogy a szülők vagy azok bármelyike a gyermek családi kötelekben való tartását a gyermek első életévének betöltése előtt megtagadják, a szülőanya pedig a város polgármestere, Budapest a kerületi elöljáró, kis és nagyközségben pedig a községi elöljáróság által kiállított igazolvánnyal igazolja, hogy a gyermek születését megelőző, fent megjelölt időpontban, a fent hivatkozott események áldozata lehetett. A fentebb említett feltételek fennforgása esetén elhagyottá kell nyilvánítani az egy éven felüli gyermeket is akkor, ha a jog sze-

rinti atyja, aki a gyermek születésekor a családjától távol volt, a gyermeknek családja kötelékében való tartását a visszatérését követő *két napon belül* [kiemelés tőlem – P. A.] megtagadta.”¹² Sajnos azonban az árvaházak nyilvántartása a kutatás számára ma sem hozzáférhető. Budapest Főváros Levéltárában a mutatókönyvek nem segítenek a tájékozódásban, és minden egyes árvaszéki anyagot egyenként át kellene nézni, amire nincsen kapacitás. Az apa neve nélküli bejegyzések nem mindegyike jelent nemi erőszakból származó gyermeket, de még ez utóbbi esetben sem feltétlenül szovjet katona az apa.

A hivatalos bécsi adatok szintén azt mutatják, hogy a születésszám emelkedni kezdett a város elfoglalását követő 9. hónapban (lásd 2. táblázat), ám nagyarányú népesedési változás itt sem következett be.

2. táblázat: A bécsi születési számok változása 1946-ban

1946*	
Január	872
Február	803
Március	1054
Április	975
Május	1026
Június	1290
Július	1576
Augusztus	1645
Szeptember	1786
Október	1802
November	1843
December	1936

* *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1946–1947*. Wien, 1949, 35. o. alapján

A MŰVI TERHESSÉGMEGSZAKÍTÁS

Tömeges igény egészségügyi intézményben elvégzendő, így kisebb kockázattal járó abortusz iránt kifejezetten a szovjet hadsereg katonái által elkövetett nemi erőszak következményeképpen jelent meg. Megbízhatónak tűnő számok hiányában a berlini kutatásokat kell analógiaként felhasználnunk: itt az adatok szerint a megerőszakolt nők 20 százaléka lett terhes.¹³ A Harmadik Birodalom egykori részét képező Bécsben a náci német fajvédelmi törvények által előírt kötelező abortusz gyakorlatát folytatták. Mivel a nemi erőszakot elkövetők, azaz az „oroszok” más fajhoz tartoztak, az abortusz végrehajtása nemcsak hogy nem ütközött akadályba, de a fajtisztasági törvények értelmében kötelező is volt.¹⁴

Magyarországon a művi terhességmegszakítást az 1878. évi V. törvény 285. és 286. paragrafusa tiltotta, de a Kúria 1933. évi ítélete az orvos által jogszerűnek ítélt egészségügyi beavatkozást dekriminalizálta. A nőgyógyászok magánklinikákon, rendelőkben végeztek ilyen műtétet, amelyre megvolt a fizetőképes kereslet. Ugyanakkor vidéken az évszázados népi abortív technikák is tovább éltek. A művi vetélés szabályozását a szovjet hadsereg által 1945-ben elkövetett nágyszámú nemierőszak-csetek változtatták meg. A Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 14-én felfüggesztette a büntető törvénykönyv magzatelhajtást tiltó rendelkezését, és kimondta, hogy azt – a magyar születésszabályozási gyakorlatban most először – megfelelő engedélyek után az orvos, kizárólag egészségügyi intézetben, az intézet és az orvos számára kötelező módon és ingyenesen elvégezheti. A felfüggesztés ugyanakkor a tervek szerint mindössze négy hónapig maradt volna érvényben.¹⁵ Ezzel azonban precedenst teremtettek, és az 1878-as törvény korábbi egyértelmű tiltása, valamint az annak kiját-

szására szolgáló születésszabályozó gyakorlat ezzel végleg felborult. Budapest Székesfőváros tiszti főorvosa levélben tudatta a közkórházak igazgatóival, hogy értesítsék a szülészeti osztályok főorvosait, miszerint „a mai rendkívüli súlyos helyzetre való tekintettel a terhesség korai megszakítását olyan személyeken, akik ezzel a kéréssel fordulnak szülész szakorvoshoz, engedélyezi”. A Nemzeti Bizottságok az országban másutt is levélben utasították a közkórházak igazgatóit, hogy „a megerőszkolt nőket a kellő segítségben” részesítsék.¹⁶ 1945 júniusa és szeptembere között ez a rendelkezés maradt érvényben.

Felmerül a kérdés, hogy milyen alapon kötelezték a nőgyógyászokat a műtét elvégzésére, ha maga a törvényi szabályozás változásának szövege nem jutott el hozzájuk. 1945-ben a művi vetélés bizonytalan törvényi alapját még kétségesebbé tette az a mód, ahogy a rendelkezést nyilvánosságra hozták. A rendelkezés ugyanis csupán az egészségügy nyilvánossága által volt hozzáférhető. A tanácstalan soproni orvosok például kérelmet írtak Hám Tiborhoz, Sopron város és vármegye főispánjához 1945. április 30-án (!), ebben „sürgős törvényes rendelkezést” szorgalmaztak a nemi erőszakból bekövetkezett terhesség megszakítására, mivel a „teherbe ejtett nők mind gyakrabban keresnek fel terhességük művi megszakítása végett”.¹⁷

Ezt a dilemmát illusztrálja Pfannewald Mátyásnak, a balasagyarmati Mária Valéria Közkórház osztályvezető főorvosának levele is, amelyet Draskóczy Bélához, Nógrád vármegye megbízott alispánjához írt 1945. február 24-én. Mint írja, „a meg szállás óta igen sok ártatlan leány és asszony jutott hibáján kívül teherbe”, ugyanakkor „művi vetéléskor a méhben levő magzat mindenkor megöletik – érthető, ha az ilyen gyilkosságot nemcsak a természeti törvény, de az egyházak

és a legtöbb állam törvénye tiltja”. A főorvos több érvet is említ a művi vetélés engedélyezése ellen: olyan nők is fogják kérni, akik nem nemi erőszak áldozatai; ha nemi bajjal is megfertőződött a nő és a művi vetélést a gyógyszeres kezelés előtt végzik el, az meddőséghez vezethet; valamint az előrehaladott terhesség megszakítása veszélyes az anya életére. Utolsóként pedig érdekes módon hozzáteszi, hogy „már csak nemzetgazdasági szempontból is fontos lenne, hogy fajtánk, ha ilyen nem kívánatos módon is, de szaporodjon. Oly alacsony a szaporodási indexünk, hogy ha javulás nem áll be, a nemzet kihalásra van ítélve.” Majd nagy ívű szociális tervet vázol fel, hogyan lehetne az anyának kedvezőbbé tenni az erkölcsi és anyagi hátterét a gyermek kihordására, az anyaotthontól az anyasági segélyig. Végezetül hozzáteszi, hogy ha mégis engedélyezik a terhességmegszakítást, úgy azt csak bizottsági jóváhagyással, egészségügyi intézményben, ingyenesen és paraszolvencia nélkül lehet elvégezni.¹⁸

A balassagyarmati orvos petíciója ugyanakkor már az után született, hogy a rendeletet meghozták, még hozzá éppen úgy, ahogy azt javasolta: ha egy nőnél megállapították a terhességet, fel kellett keresnie a tisztiorvost, és jegyzőkönyvet vettek fel az esetről. Ebben rögzítették a nemi erőszak akkor előadott történetét, és engedélyezték a művi vetélést. Ezzel a jegyzőkönyvvel kellett a nőnek jelentkeznie a kórházak nőgyógyászati osztályán, ahol az abortuszt ingyenesen elvégezték. A tisztiorvosi szolgálat töredékesen fennmaradt irataiból azonban csak nehezen rekonstruálható az amúgy is titkolandónak számító nemi erőszak.

A monori járás tisztiorvosa által művi vetélés tárgyában felvett 1945. október 7-i jegyzőkönyv leírja, hogy a nő a szomszéd faluból gyalog ment haza, amikor egy orosz katona a teherautóról leszállva megerőszakolta. A kérvényt nemcsak

a panaszos és a tisztiorvos, de a panaszos férje, sőt anyósa is aláírta.¹⁹ Hogy miféle családi megbeszélés előzhette meg ezt a tisztiorvosi látogatást, nem tudjuk, de az biztos, hogy a nemi erőszak ebben az esetben családi beszédtemává vált.

Ezekből a tisztiorvosi feljegyzésekből Budapesten egyet sem találtam, így egy bécsi vagy német összehasonlításban is tipikusnak mondható lébényi esetet rögzítő dokumentumot idézek. A 26 éves L. M. lébényi lakos a következőképpen vallott a tisztiorvos hivatali szobájában: „Ez év június 18-án Lébény községben este 10 óra tájban, amint a varrónőtől hazatérőben voltam, 2 orosz feltartóztatott, letepert és mind a kettő erőszakot vett rajtam. Pontosan négy hétre rá, július 16-án pedig este 8 óra körül a vasúti sínek mentén Mosonból biciklivel igyekeztem haza. Egy orosz a biciklimet akarta birtokba venni, de mikor sírásra fakadtam, a biciklit meghagyta, rajtam azonban erőszakot követett el. Utolsó rendes vérzésem június hó 7-én volt. Vérzéseim 3-4 napig szoktak tartani és a legtöbbször négyhetente jelentkezik. Volt azonban idő, amikor csak hat hétre kaptam meg a bajomat. A várt időre a vérzésem nem érkezett meg, terhesnek éreztem magam, s mivel akaratom ellenére kapott terhességet kihordani nem akartam, kérem kórházba utalásomat, hogy terhességemtől megszabaduljak. Mást előadni nem kívánok, a jegyzőkönyvet, mivel panaszom felvétele helyesen történt, aláírom.”²⁰

L. M. kapcsán érdemes újra visszautalni a nemierőszak-esetekre vonatkozó becslések bizonytalanságára. A lébényi nőt összesen hárman erőszakolták meg, és ebben az esetben is joggal merül fel a kérdés, hogy az erőszak gyakoriságát az esetek vagy az áldozatok száma alapján akarjuk-e megbecsülni.²¹ Tovább árnyalja a képet, hogy továbbra is sokan voltak (például Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni), akik nem egészségügyi intézményhez fordultak a terhességmegszakí-

tással, így ezek az abortuszok is kimaradtak a statisztikákból. A gyakoriság megállapításának másik forrása lehet a házasságkötés előtt kötelező tisztiorvosi vizsgálat során keletkezett jegyzőkönyv. Az ingyenes vizsgálat folyamán a megerőszkolt nők kérték az esetleges terhesség megállapítását, hogy attól mint a házasság akadályától megszabadítsák őket.²² Ám természetesen nem minden megerőszkolt nő kívánt férjhez menni, így ez a forrás sem adhat teljes képet a nemierősztak-esetek számáról.

Bécsben a kórházakban kifüggesztett plakátokról értesülhettek az érintettek, hogy bár hivatalosan illegális, különleges helyzetekben mégis kérelmezhető az abortusz.²³ Az átmeneti, háborús helyzetben nem volt egészen világos, hogy az Anschluss előtti törvényeket vagy a Harmadik Birodalom rendeleteit kell-e alkalmazni. A bizonytalanság miatt az abortuszt végző orvosok gyakran fordultak írásban a polgármesterhez, hogy „miként segítsenek a bajba jutott nőknek”, így nyerve hivatalos jóváhagyást az orvosi beavatkozáshoz. A hírhedt 144-es paragrafus, amely a faj tisztaságának védelmében a kényszersterilizációt is lehetővé tette, továbbra is érvényben maradt.²⁴ Azokat a nőket, akik „szlávoktól” estek teherbe, a kötelező jelentkezés és terhességi vizsgálat után elvileg abortuszra kötelezhették volna a Harmadik Birodalom rendelkezései szerint.²⁵ Ezekben az esetekben szintén nehéz a művi terhességmegszakítás valódi okát megállapítani. Az, hogy a fajtisztasági paragrafusra hivatkozva lehetett ingyenes abortuszt végeztetni, még nem jelenti azt, hogy minden nő, aki így tett, rasszista lett volna, csupán kihasználta a jogi kereteket. Ennél sokkal fontosabb lehetett a szégyen elkerülése, a saját jólét vagy a meglévő kapcsolat megmentése. A berlini Neukölln kerület egészségügyi osztályán benyújtott több száz kérelemből

például csak egy említette az ideológiai okot. A kórházban engedéllyel elvégzett abortuszok mellett mindenütt jelentős volt az illegális abortuszok száma. Németországban ezt 1946-ban 26 000-re becsülik.²⁶

Az amerikai zónában az abortusz intézményesítetten elérhető volt, bár az ott élő osztrák lányok például gyakran világra hozták a szabad akaratból történt nemi kapcsolatban fogant gyermekeket. Egy amerikai katona apaként anyagi biztonságot jelenthetett a gyermeknek és édesanyjának – amennyiben sikerült az apaságot elismertetnie, ez ugyanis nem ment minden probléma nélkül a nyugati megszállási zónában sem.

A lengyel területeken a lengyel püspöki hivatal 1945 októberében figyelmeztetett „az abortusz bűnének terjedésére”. Bár pontos adataink nincsenek, úgy tűnik, az abortusz tiltásának az lett a következménye, hogy sokan illegális terhességmegszakításhoz folyamodtak, sokszor pedig elhagyták vagy meggyilkolták a megszületett gyerekeket. A krakkói törvényszéki orvosi intézet jelentése kiemelte, hogy 1945 és 1947 között megnövekedett az újszülöttholttestek száma.²⁷

Nem szabad alábecsülni azt a jogi, érzelmi és intézményi változást, amit a művi terhességmegszakítás újraszabályozása jelentett Magyarországon. A szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszak után vált általánossá az egészségügyi intézményekben az a gyakorlat, amelyben a nők maguk rendelkezhettek a testük felett. Az abortuszhoz korábban kapcsolódó társadalmi stigma mindinkább elhalványult, még az egyházakban is. A belpolitikai helyzet konszolidációja és a tömeges nemierőszak-csetek számának csökkenése után a magyarországi művi terhességmegszakítással kapcsolatban szükségszerűen fellángoló belpolitikai csatározások elkerülése végett a koalíció pártjai tudatosan

fenntartották a szabályozási bizonytalanságot. A kommunista irányítás alatt álló Népjóléti Minisztérium nem kívánta újabb ügygel terhelni az amúgy is napirenden lévő koalíciós konfliktusokat, ezért csak közvetlen minisztériumi utasításokkal szabályozta a kérdést. Így a koalíciós időszakban sikerült elkerülni az összeütközést a művi terhességmegszakítást minden korlátozás nélkül engedélyezni kívánó szociáldemokraták, illetve a vallási és pronatalista okokból szigorú korlátozó szabályozást követelő kigazdák között. Ez a rendeleti szabályozás maradt életben egészen addig, amíg az Egészségügyi Minisztérium 1952 nyarán kiadott szigorú utasítása meg nem változtatta az addigi megengedő szabályozást. Ez utóbbi újdonsága az volt, hogy 28 hétben állapította meg a művi beavatkozás határidejét, és a beavatkozást egy első-, illetve másodfokon működő bizottságnak is engedélyeznie kellett. A művi terhességmegszakítást rendkívül szigorú feltételekhez kötötték: elvileg nem volt teljes abortusztilalom, hanem bizottságok vizsgálták meg a végrehajtásához szükséges egészségügyi okokat, amelyeket egy listán mellékeltek a rendelethez. A listáról ugyanakkor hiányzott a „szociális ok”, nyilvánvalóan azért, mivel 1952-ben, a „dinamikusán” fejlődő Magyarországon az utasítás alkotói szerint egyetlen nő sem hivatkozhatott szociális nehézségekre. Ekkor kezdődött az úgynevezett „Ratkó-korszakként” ismert időszak, noha maga Ratkó Anna csak 1953. április 18-ig állt az Egészségügyi Minisztérium élén. 1953 nyarán Nagy Imre kormánya már cnyhítette az abortörök elleni szigorú rendőri fellépést.²⁸ A művi terhességmegszakítás mint női jog, amely a szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszak eredményeképpen volt először elérhető a magyar nőknek, azóta is vitákat kavart a magyar közéletben.

A MEGSZÜLETETT GYEREKEK

A nemi erőszakból született gyerekekkel kapcsolatos kutatás igényli a legnagyobb etikai és módszertani körültekintést. Az „erőszak ciklikussága” a túlélőkön keresztül folytatódik, és a nők mellett ez elsősorban a nemi erőszakból származó gyerekeket érintette. A háborús nemi erőszak egyik célja, hogy a női „minőséget” tönkretegye, azaz a nőnek ne lehessen többé gyereke, vagy az elkövető gyerekének adjon életet, aki az elkövető etnikai csoportjához fog tartozni.

1945-ben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság döntése értelmében egyetlen szövetséges katona sem volt kötelezhető sem az apaság elismerésére, sem a gyerektartásra.²⁹ Bár a szovjet polgári törvénykönyv szerint az apa volt a felelős a gyermeke neveltetéséért, ezt a szovjet katonai közigazgatás nem tekintette iránymutatónak. 1945 és 1953 között tilos volt a külföldi házasság a szovjet katonáknak, mert az amúgy is paranoiás szovjetek félték a kémkedéstől. Ha a szovjet katona (elsősorban tiszt) külföldön intim kapcsolatba került valakivel, azzal a szeretett nő bebörtönözését, akár a nő munkatáborba hurcolását, illetve saját életét is kockáztatta. Mészáros Márta filmje, az *Aurora Borealis* (2017) is ezt mutatja be. A szovjet katonák állomásoztatásáról szóló 1955 utáni államközi egyezmények sem tartalmazták a háború után nemi erőszakból született gyerekek eltartási kötelezettségét.³⁰

Attól függően, hogy ki mondja el a nemierőszak-esetet, lehet történeti, jogi vagy gazdasági elemzést végezni. De az esetet el lehet és el kell mondani az anyák és a gyerekek szempontjából is.³¹ A kérdés az, hogy kik és hogyan beszélnek az áldozat helyett.³² Az áldozatok közül ugyanis a nők ritkán, a nemi erőszakból született gyerekek pedig még ritkábban beszélnek erről. Magyarországon a nőknek lehetőségük volt

a művi terheességmegszakításra. Azok az anyák, akik tudatosan születték meg a nemi erőszakból származó gyerekeiket, nem csupán áldozatok, hanem cselekvők. Ebben az esetben azt a történelmi kontextust kell elemezni, amelyben a döntést meghozták.³³ Ha a nagyszülők nem vettek részt a nevelésben, akkor gyakran került árvaházba a gyerek.

Mivel a megszálló katonák nem vettek részt a nevelésükben, a gyerekeknek nemcsak pszichológiai, de gazdasági nehézségekkel is szembe kellett nézniük.³⁴ Ha a gyerek anyakönyvében az apa nevével nem szerepelt név, az egész életére meghatározta a gyerek helyzetét a közösségben. Gyakran éltek szerzetelenségben, ami stigmatizációval, erőszakkal és marginalizációval járt együtt.³⁵ Az ilyen gyerekek Németországban például hivatalosan törvénytelenek voltak, és sem árvacellátásra, sem más állami szociális segélyre nem voltak jogosultak.³⁶ Hacsak nem volt cél a vágyott angol vagy amerikai állampolgárság megszerzése, a nők titokban tartották az apa azonosságát, ameddig csak lehetett. Magyarországon az anyakönyvi iratok vizsgálatának személyiségi jogokra hivatkozó tilalma miatt csak „önbevallásos” módszerrel lehet a kérdést kutatni, amíg az időbeli korlátozás le nem jár. A születésmegszakítások magyarországi nagy száma mindenesetre azt mutatja, hogy a magyar nők inkább az abortuszt választották.

A témában végzett legújabb kutatások alapján úgy becsüljük, hogy a második világháború után a megszállási időszakban született gyerekek öt százaléka fogant nemi erőszak eredményeképpen, és minden tizedik nemi erőszak járt fogantatással.³⁷ Becslések szerint német területen 68 000 gyerek született így 1945–1955 között, ezeknek 55 százaléka amerikai, 15 százaléka francia, 13 százaléka angol, 5 százaléka szovjet, 3 százaléka pedig belga apától. Ez az a pont, ahol a veterán amerikai történész Norman Naimark támadja Gebhardt összefog-

laló kötetét. Naimark szerint ugyanis hiba egyenlőségjelet tenni a szovjet, illetve a más nemzetiségűek által elkövetett nemi erőszak közé, mert így nem lehet érdemben elemezni a kontextuális különbségeket.³⁸ A hidegháború mítoszához ugyanakkor hozzátartozott, hogy az amerikai katonák nem követtek el nemi erőszakot, mert a szegény és férfi nélkül élő német nők „önként” a karjukba omlottak a rágógumiért vagy a csokoládéért.

A németországi kutatások azt elemezték, hogy milyen körülmények közepette nőttek fel ezek a gyerekek és milyen volt a társadalmi fogadtatásuk. Ezt a vizsgálatot egyéni interjúk készítésével és családkutatással végezték el.³⁹ A háborús francia „vérvesszeség” pótlása miatt a németországi francia zónában pontos nyilvántartást vezettek a francia katona apától született gyerekekről. E szerint a nyilvántartás szerint 17 000 gyerek született az adott időszakban, és a francia apák 15 százaléka a családdal maradt. 1952-ig mintegy 15-20 ezer francia katonától született gyerek kerülhetett Németországból Franciaországba. Fekete és fogyatékos gyerekeket a franciák ennek a folyamatnak a részeként nem fogadtak be.⁴⁰

A háborús kapcsolatokból származó gyerekek kutatásának új módszerét alkalmazták Ausztriában.⁴¹ A népszerű bulvárlapban, a *Kronen Zeitung*ban jelent meg egy felhívás, amelyben az 1955-ig Ausztriában állomásozó szovjet katonákkal intim kapcsolatot ápoló osztrák nőket kerestek, majd az ORF tévéműsora arra vállalkozott, hogy segít a szovjet hadseregben szolgáló apa megkeresésében. Egy orosz összebékítő bulvárműsor a háborúban legendássá vált Konsztantyin Szimonov-verstől kölcsönözte a címet: *Várv reám* (Zsnyi meny), és keresték az Ausztriában maradt gyereket.⁴² Ehhez hasonlóan egyes civil szervezetek, mint például a GI-trace, az egykor Európában állomásozó amerikai apákat keresték

a jogi és gazdasági kérdések tisztázására. A megszálló amerikai katonáknak írásban azt tanácsolták: ne ismerjék el az apaságot, a német törvényeknek ugyanis nem volt hatáskörük az amerikai katonai bázisokon. Ha valakire ennek ellenére sikerült rábizonyítani az apaságot, azt a katonát visszavonták az USA-ba, és a bírósági megkeresésre a heidelbergi amerikai főparancsnokság letagadta a létezésüket.⁴³

A szovjet vagy más katonáktól született magyar gyerekekkel eddig nem foglalkoztak a kutatások. Egyedül Mészáros Márta készített filmet a nemi erőszakból született gyerekekről, és a témában adott interjújában azt állította, hogy „háromszázezer félig angol, francia, amerikai, orosz, osztrák vagy német gyerek” született 1944–1945-ben.⁴⁴ Másutt azt nyilatkozta, hogy „a második világháború alatt sok millió gyermek született erőszakból”.⁴⁵ Eltekintve attól, hogy nem szerencsés összemosni a különböző okokból tengerbe esett nőket (mint például szerelem vagy nemi erőszak), ezeket a számokat a szakirodalom sem ismeri el.

Magyarországon korábban legfeljebb olyan történeteket lehetett hallani, hogy az általános iskolai osztályban voltak „mongol külsejű” gyerekek, akiknek a szülei magyarok voltak, de szisztematikus kutatás hiányában nagy terük van az esetleges politikai manipulációknak is. Ezen a hallgatáson (is) változtatott Skrabski Fruzsina online is megnézhető filmje, amely sokakhoz eljutott, többek között ahhoz az Írországbán dolgozó magyar férfihöz is, aki megkereste a rendezőnőt, és elmondta neki, hogy az ő és a nővére édesanyja a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakból született. A férfit az motiválta, hogy úgy érezte: az *Elhallgatott gyalázat* című filmből hiányzik a következmények elemzése. Mintha az oroszok „elkennék, hogy miféle hatással voltak az emberek mindennapi életére” – mondta nekem

később, miután a rendezőnő hozzám irányította a testvérpárt. Megosztották velem a történetüket, ezúton is köszönöm nekik.

A testvérpár édesanyja 1945. július 3-án született egy tisztántúli kis faluban.⁴⁶ A falu a főút melletti egy-egy sor házból állt. Amikor a szovjetek bevonultak a faluba, először ennivalót követeltek: tele kellett rakni az asztalt étellel, majd „ettek, mint a vett malac” – hallották később a történetet anyai nagymamájuktól. Utána a katonák tizenhét lányt – köztük anyai nagyanyjukat – behajtottak az istállóba. A csoportos nemi erőszakból két gyermek is született: egy fiú, akiről nem tudnak többet, illetve az édesanyjuk. A szülés otthon zajlott, az anya felnevelte a lánygyereket, és a faluban maradt. „A háborúban szereztem” – mondta mindig nagyanyjuk az édesanyjukról. Részleteket nem mesélt, csupán annyit, hogy a csoportos nemi erőszak elkövetése közben nagyon megverték, és ennek következtében utált minden katonát, szovjetet, németet egyaránt. A gyerekek úgy emlékeztek, hogy anyjuknak nem tudták és nem is ünnepelték a születésnapját. Csupán halála után, felnőtt fejjel mentek el az anyakönyvvezetőhöz, hogy megtudják, mikor is született a papírok szerint.

A lányt az édesanyja már egészen felnőttkorában is folyton mindenhová személyesen kísérgette, fogta a kezét, mert nagyon féltette. Nem bízott senkiben, különösen a férfiakban nem. Egész életében egyedül élt. A testvérpár édesanyja is magányos, magának való lány volt. A faluban mindenki tudta róla, hogy nemi erőszakból született. Nem szívesen járt társaságba. Húszévesen ment férjhez, talán menekülve is az anya óvó tekintetétől. A nagymama, aki minden férfit gyűlölt, és alapvetően bizalmatlan volt, folyton korholta a lányát, hogy rossz párt választott magának. A testvérpár édesanyja korán, 33 évesen, rákbetegségben hunyt el,

ezután a nagymama nevelte a gyerekeket, akik ekkor 7 és 11 évesek voltak.

Amikor a nagymama már elég idősnak találta a fiút, magához hívta, és elmondta neki, hogy a már régóta meghalt édesanyjuk csoportos nemi erőszakból született. A nővérnek nem akarta elmondani, neki az öccse mesélte el az esetet. A gyerekek szerint édesapjuknak soha nem mondta el az anyósa, hogy a lány, akit feleségül vett, nemi erőszakból született. A testvérek édesanyja sem beszélt róla sem a férjének és – érthető módon – az akkor még kicsi gyerekeknek sem. Talán ez az elhallgatás is hozzájárult ahhoz, hogy apjuk mindinkább az alkohol rabja lett, amire ráment a családi házuk, majd édesanyjuk egészsége is. Anyjukra a testvérek úgy emlékeznek csak vissza, hogy a kórházban áll piros pongyolában és papucsban, várva a kemoterápiás kezeléseket. A lány az interjúban elmondta, hogy közel érzi magához az orosz nőket, gyakran fürkészi az arcukat, mintha ismerős, rokon vonásokat fedezne fel rajtuk. „Orosz vonású vagyok, olyan sima bőrű” – mondta magáról. „Mindig megtalálom a hangot az oroszokkal” – tette még hozzá, mert munkája miatt gyakran kerül kapcsolatba orosz állampolgárokkal, noha a nyelvet nem beszéli.

A testvérpár története nagyon sok más ember története is, csak nem minden történet osztható meg és mondható el. Az interjú során a lány kirakosgatta az asztalra az édesanyjáról megmaradt fényképeket. Az egyik, teljesen szokványos portrén egy barna hajú, fiatal nő néz a kamerába. De éppen ez a fényképen megjelenő hétköznapiság az, ami létrehozza a nő tragikus történetét, és amelynek elmondásához bátorságra és lehetőségre volt szükség.

A NEMI BETEGSÉGEK

A nemi erőszak másik következménye a nemi betegségek terjedése volt. Az ez utóbbiakról szóló mutatók alapján szintén megbecsülhető a nemi erőszak nagyságrendje, jóllehet ezt a számot is óvatosan kell kezelni, hiszen nem minden nemi erőszak járt szükségszerűen fertőzéssel. A nemi betegségek nyilvántartása ráadásul ugyanúgy hiányos, mivel az iratok részben elvesztek. A „nemi betegség”, a nemi úton terjedő fertőzés ekkoriban két betegséget jelölt: az egyszerűbb lefolyású gonorrhoeát (kankó) és a hosszabb lappangás utáni, nehezen gyógyuló, súlyosabb fertőzést, a szifilisz.

A szovjet megszállási zónában kétségtelenül megfigyelhető volt a nemi betegségek, elsősorban a gonorrhoeafertőzések ugrásszerű megnövekedése. Ez az ugrásszerű emelkedés csak a szovjet csapatok megjelenésével magyarázható, hiszen a nemileg aktív férfiak ekkor még sem Bécsben, sem Budapesten nem tértek haza a hadifogságból. A nyugati zónában ugyanakkor a nemi betegségek terjedését penicillinnel és gumi óvszerrel is sikeresen korlátozták. Így a nemi úton terjedő betegségek ott nem is okoztak olyan drámai változásokat a megszállt országok közegészségügyében. Az angolszász csapatok hadvezetése elsősorban a béke idején kényszerült szembenézni a rohamosan terjedő nemi bajjal.⁴⁷ A szovjet hadsereg nem alkalmazott sem penicillint, sem gumi óvszert, a Vörös Hadsereg egyes csapatai ráadásul már sokadik éve harcoltak az elképzelhető legrosszabb higiénés viszonyok között, és szűrővizsgálatok nélkül a fertőzést sok tízezer kilométeren át magukkal hordozták.

Mint említettem, a nemi betegségek megmaradt pontos nyilvántartása alapján megbecsülhetjük a nemierőszak-esetek számát. A Bécshez közeli melki járásban élő összes

nő vizsgálata alapján a Vörös Hadsereg átvonulását követően bejegyzett nemi beteg az összes megerőszakolt nő 30 százalékát tették ki. A helyi mikrofelmérések tanúsága szerint a 14 és 60 év közötti női korosztályok 5-6 százalékát erőszakolták meg szovjet katonák.⁴⁸ Ennek az adatnak a fényében az az elterjedt vélekedés, miszerint Budapesten a női lakosság 10 százalékát erőszakolták volna meg, túlzottnak tűnik.

A nemi erőszak ezzel együtt kétségkívül népegészségügyi problémává vált, ráadásul a betegségek szerkezete megváltozott. Míg a háború alatt 4:1 arányban a kankó volt az elterjedtebb nemi betegség, addig 1945 után már 1,4:1 arányban a szifilisz vezetett.⁴⁹ Bár hivatalosan nem esett arról szó, hogy miért is lett hirtelen olyan sok nő nemi beteg, az egészségügyi intézményeknek foglalkozniuk kellett a gyorsan terjedő betegségekkel.

Budapesti szovjet lakáskórház

A nemi betegség elleni védekezés ügyében már a nyilasok is adtak ki rendeletet, hogy a katonai vonal mellett a betegség polgári vonalon való terjedését meggátolják.⁵⁰ A szovjet megszállás hatására a nemi betegségek „elterjedésének fokozódása miatt” a népjóléti miniszter a 888/1940 B. M. sz. rendelet módosításával drákói intézkedéseket hozott.⁵¹ Pontos szabályozták a bejelentési és gyógykezeltetési kötelezettséget, valamint a gyógyszerek adagolását. A nemibeteg-gondozó intézeti hálózat helyreállítása is elsőrendű feladatnak számított.

A nemi betegségek elleni harcot segítette, hogy az a három gyógyszergyár, amely a nemi bajok kezelésére akkoriban általánosan használt *Sulfonamid*-ot gyártotta, szinte érintetlenül átvészelte a háborút. A gyógyszerek feketepiacán nagy értéke volt a szernek, s ennek is köszönhető, hogy a szomszédos országokhoz képest nálunk lényegesen olcsóbban lehetett hozzájutni.

3. táblázat: *A budapesti nemibeteg-gondozókban kezelt betegek száma 1945–46-ban*

1945*	július	október	november	december
Férfi	2210	3648	3726	2007
Nő	2998	5011	5022	2819
Összesen	5208	8669	8748	4826

1946	január	február	április	május	június
Férfi	3678	2996	5 194	7 849	6 870
Nő	4818	3715	6 365	9 780	8 670
Összesen	8496	6711	11 559	17 629	15 540

* Budapesti tisztii főorvosi jelentések BFL. IV.1416. a.

A *Népjóléti Minisztérium* VII. főosztálya a Molnár Erik miniszter számára készült 1945. évi jelentésében rámutatott, hogy a 43 nemibeteg-gondozóban és az újonnan felállított ötben az ellátás „az egész ország területén a korábbi évek adataihoz képest tekintélyesen fokozódott”.⁵² A budapesti tisztí főorvosi jelentésekből a nemi betegségek háromszoros növekedése valószínűsíthető (lásd a 3. táblázatot). Az 1945. decemberi jelentés így fogalmaz: „Nagymértékben emelkedett a nemi betegek száma. A betegség terjedése ellen a védekezést nagyon megnehezíti az, hogy a betegek egy része betegségét rendszeresen nem, vagy egyáltalán nem kezelteti, a súlyosabb betegek számára nincsen elegendő kórházi férőhely, a nemibeteg bejegyzett és titkos prostituáltak megfelelő osztályokon el nem helyezhető, a szükséges mennyiségű gyógyszer hiányzik, a jól bevált esti rendelőintézeti kezelések egy részét közbiztonsági okokból szüneteltetni kell.”⁵³

A nemi betegségek hordozóinak Budapesten ingyenes gyógykezelés járt, már csak azért is, mert sokan – köztük „tisztességes nők” is – megfertőződtek a gyakori nemi erőszak miatt. A nemi baj általános terjedése megkérdőjelezte a nemi betegség hordozói iránt korábban érzett erkölcsi megvetés jogosságát. A nemi betegséget gyógyító osztályok túlszűfolt-sága következtében októberben például 160 ágyon 192 beteg kezelték a Kun utcai nemibeteg-osztályon.⁵⁴

A nemi betegségek terjedéséről Bécsben is rendelkezésre állnak tisztiorvosi jelentések.⁵⁵ A betegek száma már 1938-at követően, az Anschluss után is megnőtt. 1944 májusa és 1945 májusa között a kezelt betegek száma kétszeresére emelkedett. Hiába voltak szigorú gyógyíttatási rendelkezések, gyógyszerek hiányában ez komoly nehézségekbe ütközött. A Vörös Hadsereg egészségügyi tisztje, Bezrukov alezredes reflexszerűen tagadta, hogy a Vörös Hadseregben „a nemi

betegségek bármilyen problémát okoznának”. Az *Elhallgatott gyalázat* című filmben az egyik orosz szakértő szerint ugyanakkor a hazavitt nemi betegségek jelentős terheket róttak a szovjet egészségügyi rendszerre. Természetesen Bécsben is akadtak, akik magánrendeléseket kerestek fel a kezelés végett, hogy az esetnek ne maradjon nyoma.

Bár a bécsi jelentések „nagyszámú női fertőzésekről” írnak, „ami miatt a férfiak is fertőzöttek” (sic!), a város tisztiorvosa, dr. Lande jelentésében cáfolta, hogy „az osztrák nők elleni nagyarányú és ellenőrizetlen nemi erőszak valóság lenne”. Kijelentette: ha ez bárkinek eszébe jut, az csak azért van, mert „az egyszerű orosz katona” a női lakosság üdvözlését felkínálkozásként értelmezi, ezt azonban nem lehet nemi erőszaknak tekinteni. A tisztiorvos azt is hozzátette, hogy sok olyan esetet nemi erőszaknak jelentenek, amelyek „technikailag” nem azok. Az információt az egyik nyugati SZEB-delegátus így kommentálta: „Az ebben és más kijelentéseiben előadott bizonyítékai elfogultságról tanúskodtak. Másrészt én magam beszéltem két nővel, akik azt állították, hogy megerőszakolták őket, és mindkét történet hihetőnek tűnik számomra. Egyikük elmondta, hogy az az orvos, aki őt megvizsgálta, elmondta neki, 143 hasonló eset került hozzá. Ezért valószínű, hogy nagyszámú fertőzött nő él Bécsben.”

4. táblázat: A bécsi nemi betegségek számának alakulása
1945 és 1947 között

	1945*	1946	1947
Férfi	323	311	164
Nő	1769	1451	1089
Összesen	2092	1762	1253

* *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1946–1947. Wien, 1949, 119. o. alapján*

A bécsi statisztikai évkönyv adatai szerint 1945-ben 31 419 vizsgálatot hajtottak végre nemi betegség megállapítása végett. A félelem sokakat elvitt a vizsgálati helyekre, de az összes megbetegedettnek száma (lásd a 4. táblázatot) nem igazolta ilyen mértékben a félelmeket.

Ahogy a viszonyok normalizálódtak, az egészségügyi felvilágosítás nyomán a nemi betegségek visszaszorításával egyidejűleg megkezdődött a szexualitás demisztifikálása is. Kódolt nyelven ugyan, de a nemi betegség olyan körökben is beszédtema lett, ahol korábban nem volt jellemző. A megfertőződött nők elválasztották testüket női tudatuktól: az erkölcsi önmegítélés függetlenné vált saját beszenyeződött testüktől. Ezt bizonyítja a mezőtúri rendőrpárancsnokságon megjelent Sz. E.-né esete is. Az asszony 1945. február 7-én arra kérte a parancsnokságot, lépjen fel végre a rabló és csoportos nemi erőszakot elkövető szovjet katonák ellen, mert, mint mondta, „már teljesen el vagyok fertőződve”.⁵⁶

Lengyel területeken Pomeránia és Szilézia volt az, ahol a legtöbb nemierőszak-eset, következésképpen a legtöbb fertőzés is történt. A pomerániai Tuchula kerületben 1700 fertőzött nőt jelentettek. Mazúriában a nők fele, Gnieznóban, ahol katonák állomásoztak, 40 százaléka beteg lett. Ennek alapján úgy becsülik, hogy a lengyel lakosság 10 százaléka kapta el a szifiliszt.⁵⁷

A nemi betegségekről szóló jelentésekben a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak messze távolodott az egyéntől, és „csak” arról a betegségről szólt, ami a nővel „megesett” dolog következménye volt. A kórházakban a nemi erőszak nem volt morális kérdés többé, legfőljebb nehezen gyógyítható testi baj.

A PROSTITÚCIÓ

Magyarországon a nemi betegségck elleni védkezés keretében vette kezdetét a prostitúció 1945 utáni állami felszámolása. Magát a prostitúciót is kezdetben közegészségügyi problémaként kezelték, hiszen 1947-ben, a hadifoglyok hazatérte után mintegy 200 000 nemi beteget tartottak nyilván.⁵⁸

A háborús viszonyok következtében megnőtt a nyilván tartásban nem szereplő prostituáltak száma, és a szexuális piac megváltozott. A háborús pusztítás, az általános elszegényedés és a nők anyagi jólétéért felelős férfiak halála, hadifogsága vagy sebesülése miatt sokak számára a prostitúció jelentette az egyedüli bevételi forrást. Miközben a bejegyzett kéj nők száma 620-ról 29-re csökkent, a budapesti rendőrfőkapitány „több tízezer” titkos kéj nőről szólt: „Az ostromot követően ijesztő mértékben elszaporodott a titkos kéj nők száma, akik közrendészeti, vagyonbiztonsági, elsősorban közegészségügyi szempontból igen károsan befolyásolják a főváros életét.”⁵⁹ A titkos, hatóságilag nem ellenőrzött prostituáltak még 1946 elején is fejtörést okoztak a budapesti tisztí fő orvosnak.⁶⁰

Bécsben 1946-ban 265 bejelentett prostituáltat tartottak nyilván.⁶¹ Számuk nem nőtt jelentősen, noha az életútinterjúkból kiderül, hogy a nagy szükséggel szembenéző bécsi nők a korábbinál lazább érzelmi, de szorosabb testi kötődést az életben maradási stratégia részeként kezelték. Bécsben a nők a megszálló csapatok tagjaival fenntartott viszonyukban különböző módon határozták meg az érzelmi távolságot. Az amerikai megszálló katonákkal barátkozó nők tudatosan vállalták döntésüket, hiszen az életben maradáshoz és az áhított luxussá vált fogyasztási javakhoz személyes és bensőséges kapcsolatok útján jutottak hozzá. Ezzel szemben az elbe-

szélések szerint a Vörös Hadseregnek főleg áldozatai voltak a bécsi nők között.

A megszálló orosz katonákkal kialakított érzelmi kapcsolat bonyolult kérdés. Főleg a megszállás első szakaszában a szovjet katona védelmet biztosíthatott a szexuális kapcsolatért cserébe. Az elkövető és áldozat dichotómiája ez esetben nem olyan egyszerű, hiszen, ahogy Polcz Alaine is írja, a folyamatos fenyegetésként jelentkező csoportos nemi erőszak előtt a nők az „instrumentális nemi erőszakot” is választhatták, azaz szexuális kapcsolatot létesíthettek valakivel, aki aztán megvédte őket másoktól.⁶² Polcz könyvének kevésbé idézett és elemzett része, amikor a szerző az életben maradáshoz szükséges anyagi javakért tudatosan vállal szexuális szolgáltatást. A szövegben „kurvának” és bepíszkoltnak nevezi magát, noha a „barter”, azaz a szexuális szolgáltatás nyújtása különböző javakért cserébe a háborús időszak jellemzője volt.⁶³ Brigitte Wehmeyer-Janca lengyel író nőéletrajzában idéz egy Olga nevű szolgálot, aki elmondja: orosz tisztet választott szeretőnek, hogy megvédje őt a többi katonától. Nem véletlen, hogy egy alacsony társadalmi állású nőt említ, egy ilyen kapcsolat ugyanis egy „igazi lengyeltől” távol állt.⁶⁴

A nők általában az effajta kényszer szülte, mégis jövedelmező érzelmi kapcsolatot érzelmes, kölcsönösségre alapuló kapcsolatként mesélik el, amelyet „traumatikus érzelmi kapcsolódásnak” nevez a szakirodalom. A felszabadulás az érzelmi korlátok lebontását is eredményezhette. A budapesti Vörösmarty utcában bujkáló egyik zsidó lány azonnal beleszeretett a szovjet kiskatonába, aki belépett a pincébe. A videointerjúban azt is elmesélte, hogy csak úgy aludtak együtt, hogy az apja aludt a másik oldalán, mert fontosnak tartotta, hogy az ártatlanságát megőrizze. Azért vad csókolózásokat is felidézt a frissen esett hóban. „Halálosan szerelmes lettem

a katonába. Háború után elmentem I Iarkovba, kerestem. 18 éves korában indult el, és harcolt Sztálingrádnál. Egy kis újság nálam maradt, benne a verse. Sose találtam meg. Meghalt, hogy a nácizmust elpusztítsák. Nem emlékszem a nevére.” A történetből ugyanakkor kiderül, hogy az „én kiskatonámnak” nevezett harkovi katonához fűződő intim viszonynak köszönhetően tudta elküldeni a házba betörő és nőket követelő többi szovjet katonát.⁶⁵

A romantizáló elbeszélési mód, amely az együttérzésre és a támogatásra épül, a nemi erőszak esetében is lehetséges. Egyáltalán nem volt ugyanis „sikk” szovjet katonákkal „járni”. Mészáros Márta említett filmjében a szovjet katona és az osztrák jó módú polgárlány szerelme kivételes történet. A szovjet tisztnek ennek ellenére találtak maguknak partnert Bécsben vagy Berlinben is, ami elsősorban az égető élelmi-szerhiányból fakadt. Egy jó vacsora reményében szívesen mentek táncolni, főleg a fiatalabb lányok.⁶⁶ Bár igaz, hogy a világ legdemokratikusabbnak mondott hadserege egyúttal a leghierarchikusabb is volt: a magas rangú szovjet katonák nemcsak anyagi lehetőségeiket tekintve, de kulturáltságuk terén is messze meghaladták az átlagkatonát. Ezzel szemben az amerikai hadseregben (mivel a tiszteknek tilos volt a helyi lakossággal bármilyen közelebbi kapcsolatot kialakítaniuk) a sorkatonáknak a pénz és a „titkos javak” (a rágógumi és a csokoládé) olyan szexuális vonzerőt biztosított, amellyel a szovjet katonák nem rendelkeztek. Az egyik holokauszt-túlélő elmesélése szerint az amerikai katonai felügyelet alatt álló táborukban egyik társnőjének volt csokoládéja, és ő megkérdezte tőle, honnan szerezte. Erre a lány elvitte őt az amerikai katonák részlegébe, és magára hagyta. Itt egy amerikai katona „a bajonettjét az oldalához szorította. Olyan erő szállt meg, hogy azt gondoltam, inkább megdöglök, de nem

hagyom magam megerőszkolni ettől a rohadéktól.” A lánynak végül sikerül megmenekülnie – természetesen csokoládé nélkül.⁶⁷ A túlélésnek ez a különleges „női módja” (szex fogyasztási cikkért cserébe) a városokban kivívta a közvélemény ellenszenvét, és a magyar női magazinok olvasói leveleiben megfeddték a könnyű erkölcsű osztrák leányokat.⁶⁸

A magyar sajtóból hiányzott a túlélés érdekében fraternizáló női magatartást megbélyegző diskurzus. Inkább a berlini lányok erkölcsi elítélésében jeleskedtek, ezzel is láthatatlanná téve, hogy sok egyedül maradt magyar nőnek sem volt más lehetősége. Igaz, a fizetőképes kereslet is kisebb volt, mint Berlinben.⁶⁹ A magyar helyzetet inkább a SZEB tisztviselői állománya körüli intim viharok jellemezték, de ezt a sajtó természetesen nem tárgyalta. A különféle titkosszolgálatok megfelelő külsővel rendelkező, nyelveket beszélő nőkkel ismertették össze a SZEB Budapesten dolgozó katonáit, diplomatáit és tisztségviselőit. A Magyarországon működő és élő külföldiekről, a különböző követségek és kultúrintézetek munkatársairól is rendszeresen a „mézcsapda” segítségével gyűjtöttek információkat. A célszemélyek főleg férfiak voltak. Kivétel ez alól az amerikai követség kulturális osztályának munkatársa, Ruth Tyron: őt valószínűleg azzal a feladattal helyezték Budapestre, hogy szovjet tisztektől a „mézcsapda” segítségével jusson információkhoz, de az egyikükbe a jelentések szerint bele is szeretett, így visszahívták.⁷⁰

Érdekes esete volt a szovjet katonák és a helyi nők intim kapcsolatának a kényszerházasság intézménye. A helyi nőkkel kötött kényszerházasságok vélhetően sok alkohol és érzelmi elkeseredettség következményei voltak. A vásárosnaményi jegyző például azt jelentette Ries István igazságügy-miniszternek 1945. december 12-én, hogy több esetben fegyvert fogtak rá (és a menyasszonyjelöltekre is), hogy hivatalosan

adja össze az ott megjelent szovjet katonát és a helyi nőt. Mint írja, a katonák azóta továbbmentek, de a magyar nők itt maradtak, és most már szeretnének a tényleges választottjukhoz férjhez menni.⁷¹ Érdekes, hogy az egyenlőséget propagáló és a házasság intézményét lebontó szovjet hatalom csaknem harminc év alatt sem tudta kevésbé vonzóvá tenni a házasság intézményét.

A „szükségben született matriarchátus”, azaz a háború utáni nőtöbblet nem vált politikai tényné.⁷² Történeti kutatások bizonyítják, hogy Ausztriában az 1950-es években a férfiak által uralt nyilvános szféra helyreállt. A nőknek a nyilvános életben betöltött nagyobb szerepe (például a munkavállalás terén) nem tükröződött a politikai életben, és a nők örömmel fogadták a család uralmának helyreállítását, a polgári normák újbóli működését. Magyarországon a nők felszabadításának rövid életű jelszava után csakhamar szintén helyreállt a kispolgári családszerkezet és az azt jellemző normák.⁷³

A KOLLABORÁCIÓ ÁRA: A BOROTVÁLÁS ÉS MEGSZÉGYENÍTÉS

A szakirodalom egyetért abban, hogy a háború okozta „kivételes” helyzetet, tehát azt, hogy a nők önállósága megnőtt, a háború után vissza kellett állítani a „megfelelő” szintre. Ennek egyik eszköze volt a női test fegyelmezése, ami nem csupán a nemi erőszakban ölthetett testet, de a haj leborotválásában is.⁷⁴ Ahol létezett helyi antifasiszta ellenállás, ott az ellenállók és az újra felálló közigazgatás a németekkel kollaborálók körében végzett tisztogatást saját kezébe vette. Dániában, Franciaországban, Lengyelországban, Olaszországban, Hollandiában, Belgiumban és Norvégiában a hazai

ellenállók leborotválták és az utcán nyilvánosan megseprűzték a kollaboráló nőket. Ezt nevezték Franciaországban „vad tisztogatásnak” (*l'épuration sauvage*).⁷⁵ A borotválás „ötletét” az emigráns kormány egyik miniszterének rádióbeszéde adta. A nyugati fronton a kopaszra borotvált, kollaboráló nőket rendezetlen ruhában végigvitték az utcán, máskor horogkeresztet tetováltak a testükre. Franciaországban mintegy húszezer ilyen eset történt. A nők 42 százalékát szexuális kollaboráció miatt, a többieket más típusú kollaboráció miatt borotválták le.⁷⁶ Csehországban is voltak ehhez hasonló nyilvános megszégyenítések.⁷⁷ A jogi számonkérések csak ezt követően történtek, bár a kettő közt nem feltétlenül volt átfedés: a kollaboráló nőket gyakran nyilvánosan megszégyenítették, de később mégsem állították bíróság elé.

Amikor a Vörös Hadsereg katonái átlépték a magyar határt, a politikai tisztek gyűjtő hangú beszédei alapján az egész lakosságot „fasisztának” bélyegezték. Magyarország a náci Németország szövetségként harcolt, és a szovjet csapatok csak nagy vérveszteséggel haladtak előre. Akit egyenruhában fogtak el, arra hosszú hadifogság és munkatábor várt. Magyarországon a fentiekhez hasonló, nőkkel szembeni nyilvános érzelmi kitörésre, nyilvános borotválásra nem került sor, mivel a német hadsereg csak rövid ideig állomásozott Magyarországon. Ugyanakkor a szovjet területeken, ahol a lakosság jobban szenvedett a német megszállás kegyetlenségeitől, a női túlélési stratégiák is extrémek voltak. Itt később büntették a „horizontális kollaborációt”.⁷⁸ A szovjet katonák és partizánok kegyetlenül leszámoltak azokkal a nőkkel, akik a német vagy akár magyar megszállás alatt kollaboráltak a katonákkal. Az eszközök skálája a nemi erőszaktól a gyilkosságig terjedt. Bár a németek által elfoglalt területeken

működő bordélyházak a szovjet hírszerzés számára rendkívül fontosak voltak, utóbb az itt dolgozó nők hála helyett kollaborálóknak, illetve „veszélyes társadalmi elemeknek” lettek nyilvánítva, és munkatáborokba kerültek.⁷⁹ Ez várt arra az ukrán nőre is, aki egy történet szerint intim viszonyba került egy megszálló magyar katonával. A Vörös Hadsereg előrenyomulásával nem volt más választása, mint hogy a magyar csapatokkal tartson, hiszen vélhetően nem voltak illúziói a hadsereg mögött érkező NKVD reakcióiról. Bár a nőt először nem akarták beengedni Magyarországra a visszavonuló csapatokkal, de „olyan életet jelentő ragaszkodást (mutatott) a magyar katonához”, ami meglágyította a döntéshozók szívét.⁸⁰ Hogy valójában mi lágyította meg igazán a döntéshozó magyar tiszteket, arról nincs forrásunk. Mindenesetre ezt a történetet „igaz szerkeletként” elemezni és a magyar katonák emberi oldalának bemutatására használni komoly etikai és módszertani hiba.⁸¹

A magyar háborús bűnös nők letartóztatása, internálása és clítélése során lényeges különbségeket találunk a francia esetekhez képest. A francia esetekben az első korszak, azaz a spontán igazságszolgáltatás ideje alatt a nőket leborotvtták.⁸² Jó néhány esetben a francia hivatalok képviselői azért tartóztatták le és zárták túlsúfolt internálótáborba a nőket, hogy megvédjék őket a további népharagtól, és formalizálják az igazságszolgáltatást. A magyar esetekben nem csupán borotvtlást nem találunk, de a letartóztatás és az internálás is vontatottan haladt. Nemcsak azért, mert nem volt „népítélet”, hanem azért is, mert a túlterhelt és az előző rendszerben kompromittálódott rendőrségnek kellett megbirkóznia a feladattal.⁸³ A rendőrségnek arra sem volt kapacitása, hogy az internálótábort őrizze, így nagyon gyakran az internált egyszerűen eltűnt a táborból.⁸⁴ Kassai L'ercenné, a nyi-

las propagandaminiszter felesége vallomásában elmondta, hogy hazaérkezése után kétszer is megpróbált a rendőrségen jelentkezni, de azt válaszolták neki, hogy „majd ha szükség lesz rá, értesítik”.⁸⁵ Ez persze lehet rossz kifogás is, de a fennmaradt dokumentumok alapján világosan látszik, hogy a háború utáni káoszban az átszervezés alatt álló rendőrség nem állt a helyzet magaslatán.⁸⁶ A magyar rendőrség működésére amúgy is a Horthy-rendszer értékeinek átvétele volt a jellemző, azaz ami nőkkel volt kapcsolatos, az nem is lehetett igazán fontos.

A perek esetében a francia és a magyar anyag azonos tendenciákat mutat: mindkét esetben a háborúban szerzett női önállóságot akarták megszüntetni.⁸⁷ A francia esetben a németekkel való szexuális kollaboráció volt a leggyakoribb vád, míg a magyar esetben elsősorban a fosztogatás és a besűgás.⁸⁸ Franciaországban a szomszédok voltak azok, akik feljelentették a kollaborációval gyanúsítható nőket, míg a magyar esetben a táborokból vagy munkaszolgálatból visszatérő túlélők vagy az áldozatok rokonai voltak a feljelentők. Ez a tömeges női részvétel alapvetően változtatta meg a háború utáni igazságszolgáltatás működését, mivel ettől kezdve a besűgás tipikus „női” háborús bűncselekménnyé vált.⁸⁹

A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak a választóvonal: az ugyanis olyan kollektív büntetésnek volt tekinthető a magyar nőkre nézve, amely azt is megmagyarázza, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt övezetben miért nem volt a nők testén végrehajtott más büntetési gesztus, mint például borotválás. A nemi erőszak nem válogatta meg az áldozatait: a bujkáló zsidó nők, az apácák vagy a gyerekek éppúgy elszenvedői voltak az atrocitásoknak. Ellentétben a borotválással – amely konkrét személyeken és konkrét bűnökért következett be egy konkrét közösség erőviszonyainak függ-

vényében –, a szovjet katonák által elkövetett tömeges erőszak kollektív büntetésként jelent meg az emlékeztetben, azaz személytelenül, függetlenül a helyi közösségtől.

ELLENÁLLÁS ÉS MEGTORLÁS

Magyarországon a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* tevékenysége folytán a belpolitikai életben mindinkább teret nyert a szovjet befolyás. A Vörös Hadsereg érezhető jelenléte és a különféle atrocitások növelték a bizonytalanságérzést. Az igazi érzelmi és politikai problémát a kettős mérce alkalmazása jelentette: ha szovjet katonák voltak a bűnelkövetők és magyarok az áldozatok, az áldozat nem számíthatott jogi igazságtételre.

A magyarországi megszállás első szakaszában jelentős mértékben fordultak elő rablások, fosztogatások, vetkőztetések. Ahogy a kecskeméti körzetvezető írta 1944. december 1-jén: „A kerületben a lakosság háborgatása, valamint a lakásokban található ingóságok elhordása az orosz katonák által még mindig folyamatban van”.⁹⁰ A helyi szovjet parancsnokság az igényeiről rendszerint listát állított össze, amelyet a felálló helyi közigazgatás vezetője kapott meg. Ha az igények nem teljesültek, megjelentek a szovjet katonák, és vittek, amit láttak.⁹¹ Egyes gyárak a háborús jóvátétel részeként szovjet tulajdonba kerültek.

Egyes helyi közösségeknek elégük lett a folyamatos rablásból. Ilyenkor két út állt előttük: levelet írtak vagy tettelegesen ellenálltak. Üllő nagyközség előljáróságának kérése a monori szovjet katonai parancsnoksághoz 1945. január 19-én határozottan szóvá tette, hogy „nap, mint nap megismétlődik, hogy egyes orosz katonák vagy kisebb csoportok megjelen-

nek a községben, és egyes házakat önhatalmúan elfoglálnak, azokból a lakókat sokszor életveszélyes fenyegetés mellett a szó teljes értelmében kidobják. Ugyanakkor teljesen önhatalmúan élelmiszereket visznek el. Éjjelente gyakran behatolnak olyan házakba, melyekben fiatalabb nők tartózkodnak, és erőszakoskodnak. Többször előfordult, hogy polgári egyéneket véresre vertek. Autókkal nagy mennyiségű burgonyát és gabonát visznek el, a lakosságot ily módon éhínségnek téve ki.”⁹² Kéri, hogy vessenek véget ennek, és fizessék meg a kárt. A kártérítésnek természetesen igen csekély volt az esélye, hiszen ez a Vörös Hadsereg fenntartásához szükséges rekvirálás csak töredékrésze volt magyar fizetési kötelezettségeknek a Szovjetunióban okozott károkért. A hadizsákmány éppen úgy a fizetési kötelezettséghez tartozott, mint a fegyverszünetben rögzített jóvátétel, a német javak átadása, Vörös Hadsereg állomásozásának és ellátásának költségei, valamint a SZEB működési költségei.⁹³

A tiltakozás másik útja a tetteges és cselekvő ellenállás volt. 1945. december 10-én Gyarmaton egy részeg szovjet katona leesett a szekérről, amit társai nem vettek észre. A helyi lakosok ott helyben agyonverték a katonát. A retorzió nem maradt el. A szovjetek 60-70 katonával jelentek meg a településen, és kilenc férfit elvittek.⁹⁴ Tószeg községben 1946. március 18-án ismeretlen körülmények között meghalt egy szovjet katona, és az eset után megtorlásul tizenegy helyi lakost kivégeztek a helyszínen.⁹⁵

A front első hullámának elvonultával csak időlegesen konszolidálódott a helyzet. A Győrben állomásozó szovjet katonák még 1947. október 28-án is konfliktusba kerültek a helyi lakossággal. Amikor visszatértek a hadgyakorlatról, továbbra is mindennaposnak számítottak a vetkőztetések, lopások és rekvirálások. Amikor egy kommunistát akartak vetkőztetni,

a férfi ellenkezni kezdett, erre agyonlőtték. Hiába volt az esetre öt szemtanú is, „a parancsnok a katonát felmentette bizonyítékok híján. És azt is hozzáfűzték gúnyos mosollyal, hogy nézzenek utána, biztosan más orosz katonák voltak a tettek.”⁹⁶ Ez az eset jól mutatja a birodalmi arroganciát, és azt is, hogy a magyarok, még ha kommunisták voltak is, milyen mérsékelt érdekérvényesítéssel rendelkeztek.

A szovjet hadvezetés mindenhol ellenállókat vizionált a megszállt országban. 1946. március 25-én este Feldebrőn gondatlanságból felrobbant a szovjet lőszerraktár. Gyöngyösi János megyei főispán hiába bizonygatta a külügyminiszternek írt levelében, hogy „vármegyémben partizánok nem voltak soha, és soha semmilyen támadást eddig meg sem kíséreltek”. A szovjetek tömeges letartóztatásba kezdtek. Később 34 főt szabadon engedtek, csupán egy rendőr került a szovjet hadbíróság elé, mert a külügyminiszter egy szovjet–magyar vegyes bizottság kiküldését kérte.⁹⁷

Janina Godycka-Cwirko visszaemlékezésében azt írja, hogy a lengyel nők büszkébben és magabiztosabban jártak, mint a büntudatos németek. Szerinte ennek alapján választották ki a szovjet katonák, kiket erőszakolnak meg, és a lengyeleket emiatt békén hagyták.⁹⁸ A korábbi fejezetben azonban elemeztem, hogy az áldozat etnikai hovatartozása nem feltétlenül mentett meg a nemi erőszaktól. A nyugat-pomerániai Trzebiatów rendőrfőnöke nem javasolta a nőknek, hogy utcára menjenek, még akkor sem, ha felfegyverezett férfi kísé-
rőjük van, mert azokat, ha megpróbálják megvédeni őket, a szovjetek lelőhetik.⁹⁹ Nem csoda, hogy a szovjet katonák ellen egyes magyar területeken is ellenállás bontakozott ki. Hogy ezek a gyilkosságok tudatos provokációk vagy valódi hazafiság motiválta cselekedetek voltak, sosem fogjuk megtudni. Az biztos, hogy a kommunista párt által irányított Bel-

ügyminisztérium kérlelhetetlen profizmussal (talán a szovjet tanácsadók segítségével) politikai hasznot kovácsolt ezekből az esetekből. A Vörös Hadsereggel szembeni ellenállás egyik példája a szovjet katonákat 1945 őszén és telén érző gyöngyösi támadások. A budapesti Néppülység átadta a vádlottakat a Szovjet Katonai Törvényszéknek, és ennek következményként Kiss Szaléz ferences szerzetest és három társát halálra, a többieket pedig szibériai munkatáborra ítélték, köztük több fiatalkorút.¹⁰⁰ 1946. június 17-én két szovjet katonát lőttek le a budapesti Oktogonon. A feltételezett gyilkosnál KALOT (Katolikus Legényegylet)-igazolványt találtak, ami alkalmat adott a Kiszgazdapárt jobboldali eleminek felszámolására a SZEB követelésére.¹⁰¹ Ennek következménye volt az is, hogy a Rajk László által vezetett Belügyminisztérium jobboldalinak minősített egyesületeket, köztük régi, nagy hagyományokkal rendelkező nőegyesületek százait tiltotta be.¹⁰²

AZ EMLÉKEZET

A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak történeti forrásai meghatározzák annak emlékeztétét. A következőkben azt vizsgálom, hogy e zavaros, erőszakkal teli időszak történetei hogyan jelennek meg a különböző interjúkban és visszaemlékezésekben, és azzal érvelek, hogy az emlékezés változó keretei meghatározzák a tapasztalatok értelmezését is.

A TÖRTÉNET ELMONDVA ÉS ELHALLGATVA

A családon belüli heteroszexuális kapcsolatokat Európában három attribútummal lehetne jellemezni: ez a lojalitás, a hűség és a romantikus szerelm.¹ Bármilyen korábban elemzett magyarázó elvet használjunk is a Vörös Hadsereg katonái által elkövetett második világháborús nemi erőszak kapcsán, a női hallgatás a rendszer beépített elemének tekinthető. A nők nem mesélhetik el partnerüknek azt, ami velük történt, mert – az erőszakoskodó szándékainak megfelelően – az csak tovább fokozná a szégyenérzést. A férfiak uralta társadalom fenntartásához fontosabb a lojalitás, mint magának a személyes élménynek a pszichológiai feldolgozása.

A nemierőszak-esetet elmesélő osztrák vagy magyar nők nem hibáztatják a férfiakat, családjuk férfi tagjait, amiért ez történt velük.² A visszaemlékezők sosem említik a politikusok és a katonák háborús tragédiába torkolló végzetes döntéseit sem, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a nő testével szabadon rendelkezhessenek a szovjet katonák. A megszálló szovjet katonákkal szemben a lakosság csak a történetileg meghatározott kollektív emlékezet reflexeit tudta mozgósítani.

A TÖRTÉNET ELMONDÁSA

1945-ben a megbecsültség és a nyugalom visszaszerzése bármi egyéb célnál kívánatosabb volt az újjáépítésben. Azokat a nőket, akik különleges helyzetüket kihasználva magasabb rangú szovjet tisztek társaságát keresték, és élelemért meg védelemért cserébe kapcsolatot alakítottak ki velük, a közösség elítélte ugyan, de emancipált, autonóm személyekként tekintett rájuk. A férfiak csak akkor fogadják el a nőkkel szembeni nemi erőszak tényét, ha meg tudják feleltetni az archaikus-patriarchális vagy az ideológiai-nemzeti értékrendnek és elbeszélési módnak. Ha a nők saját élményeik alapján maguk kívánták volna az eseményeket feldolgozni, hamar szembekerültek volna a férfi megítélésével, amely a háborúban elkövetett nemi erőszakot a háború természetes, velejáró cseményének tekinti. Ebben a helyzetben, miközben asszonyaiktól és lányaiktól feltétlen lojalitást vártak, a férfiak csak a nemzethez és a hazához maradtak lojálisak.³

Az általam 1997-ben készített – nem feltétlenül reprezentatív – interjúk eredményei egybevágóak az ausztriai cred-ményekkel. A nemi erőszak élményének feldolgozásakor mind Bécsben, mind Budapesten más volt a helyzet a bal-

oldali (szociáldemokrata), szakszervezeti hagyományokat tápláló családoknál, illetve a nem baloldali beállítottságú nők-nél, akik rendszerint a legrosszabbat várták, és azt is kapták, amit vártak.⁴ Ausztriában is nagy megrázkódtatásnak számított, ha a szovjet katonák olyasvalakit erőszakoltak meg, aki baloldali nézetei miatt sokat szenvedett a náci uralom alatt.⁵ Ezekben az esetekben a hallgatás már csak politikai okokból is kívánatosnak tűnt. A szovjet hadseregbe tett bármiféle negatív megjegyzés politikai állásfoglalásnak számított a hidegháború idején. A kommunista párthoz közel állók ezért a negatív csengésű történetet általában többes szám harmadik személyben, semleges hangnemben adták elő, míg pozitív élményeiket egyes szám első személyben mesélték el. Ausztriában elsősorban azok a nők keresték tudatosan a szovjet tisztek társaságát, akik elutasították az amerikaiak által nyújtott anyagi javakat, és büszkén mutatkoztak szovjetekkel a nyilvánosság előtt.⁶

A nő lelki élménye és a történetek jogi megfogalmazása között hatalmas volt a különbség. A jog külső bizonyítékokat keres: itt a nő tanúságtétele kerül szembe a fegyverrel alátámasztott nyers erőszakkal. A bíróságon az esetről valló nőnek az eseményt személyes élményként újra el kellett volna mondania, visszaemlékezve arra, mi is történt. Újból végig kellett volna élnie az eseményt, az emlékeiből pedig a külvilág számára érthető történetet kellett volna alkotnia, a bíróság számára „befogadható” szókinccsel előadva az esetet.⁷ A győzedelmes szovjet hadsereg katonáival szemben a megerőszakolt nőknek sem Bécsben, sem Budapesten nem adódott lehetőségük arra, hogy hivatalosan is háborús áldozatnak minősüljenek. A háború utáni békerendszerben Ausztriát tekintették az első áldozatnak, a magyar nép ezzel szemben csupán a „Horthy-fasizmus” áldozatá-

nak minősült, és egyúttal a háború vesztese is volt. A női jogi igazságtétele elmaradt, miközben a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak a hidegháború kialakulása nyomán politikai kérdéssé is vált: a baloldali érzelmű nők tagadták annak megtörténtét, és mélyen hallgattak. A másik oldalon viszont a konzervatívok, a „Nyugat-barátok” talán a jelentőségén túl tárgyalták az eseteket, kihasználva az ebben rejlő propagandalehetőséget a győztes Vörös Hadsereg nimbuszának a megtépázására.

Ila a nemi erőszak megtörténtéről más is tudomást szerzett, az befolyásolta a nő családon, szűkebb környezetén belüli helyzetét. Egyénileg egyedül a családban lehetett (volna) az erőszak élményét feldolgozni, ám végül az esetet többnyire hallgatásba burkolták. A nőknek a férfiak iránti teljes lojalitása megakadályozta, hogy az élményt egyszer s mindenkorra feldolgozzák magukban. A megerőszakolásról nem szívesen beszéltek, hiszen ha fény derült volna a tényre, azzal a nő értéke csökkent volna. A megerőszakolt nők attól féltek, hogy majd őket hibáztatják a történetekért, hiszen „másokat nem erőszakoltak meg”. A nők, akik arról mesélnek, mi történt velük, mindig személyes élményként adják elő az esetüket, s nem helyezik az eseményt tágabb keretbe. Vallanak fájdalmukról, a szégyenről, amit éreztek, de sosem beszélnek arról, hogy sokkoló élményük mennyiben ingatta meg a férfiakba vetett hitüket. A nemi erőszak elmesélt történetei szematikusak: ugyanazok az elemek, szöfordulatok ismétlődnek bennük. A nemi aktus technikai részleteiről nem tudunk meg semmi érdemlegeset. „Szerencsés voltam – fogalmazott a hazai nemi erőszak egyik áldozata –, mert se beteg, se terhes nem lettem.” Az élmény, a mai történelmi kutatás tárgya, így magába a női testbe zárva maradt, amely látszólag „érintetlenül” úszta meg a szovjet

katonákkal való személyes találkozást. Az esetekről írásos nyom nem maradt fenn.

Háy Gyula, a moszkvai emigrációból hazatérő író így ír a szovjet katonák budapesti tombolásáról: „Lehetetlen volt egy napot vagy akár egy órát is eltölteni Budapesten anélkül, hogy ne hallottuk volna a szovjet katonák által elkövetett brutalitásokat.”⁸ A karizmatikus parasztpárti politikus Kovács Imre is említi a budapesti „segélykérő kiáltásokat és sikolyokat”, de egyiküknek (és szinte senkinek) sem volt lehetősége bármit is tenni.⁹ „Betelt az idő”, az ellenállás értelmetlen volt. A szovjet katonák magukkal hozták a magyar intézményrendszeről független saját igazságszolgáltatásukat. Ahogy a szovjet hadsereg nem ismerte el a szovjet katonákkal szembeni jogos önvédelem fogalmát, úgy a szovjet katonákat sem kezelték magyar egészségügyi intézményekben a dezertálás veszélye miatt.¹⁰

Szovjet propagandaplakátok 1945-ben

A németországi nemierőszak-esetek feldolgozása során a szakirodalom a kiadott naplók és visszaemlékezések alapján próbálta elemezni a női szublimációs kísérleteket.¹¹ A háború okozta hosszas pszichológiai megterhelés után a nemi erőszak sokszor – közvetve vagy közvetlenül – öngyilkossághoz, esetleg elmebajhoz vezetett az áldozatoknál.¹² A Greifswaldi Egyetem pszichológusai nemrégiben külön programot dolgoztak ki, hogy a nemi erőszakon átesett nőket mintegy hetven év után lelki segítségben részesítsék azzal, hogy beszélgetik őket, és ezzel a medikalizáció útját követik. Bécsben elsősorban azok hajlottak az öngyilkosságra, akik korábban a náci párt aktivistái voltak. Ők féltek a legjobban a szovjet katonáktól.¹³

A magyar esetek között a leghíresebb Magyary Zoltán és felesége, Tschert Margit öngyilkossága. A házaspár a közelgő front előtt egy héregi vadászházban rejtőzött el: itt lettek öngyilkosok egy búcsúlevelé megírása után, mivel szovjet katonák folyamatos atrocitásaival nem tudtak megbirkózni. Bár jól beszéltek oroszul, ez semmit sem segített rajtuk.¹⁴ A mátyásföldi szovjet laktanya közelében a nők még 1946 júniusában is féltek este kimenni az utcára, mondván, „sok az orosz”.¹⁵ A vetkőztetés, a biciklik, órák, élelmiszerek elrablása 1945 nyarától a szovjet katonák megszokott bűncselekményévé vált, az ellenállás pedig erőszakot szült. Mindez arra sarkallta a belügyi apparátust és a katonai igazgatás tagjait, hogy siettessék a szovjet katonák laktanyába költözését.

A budapesti helyzetet nagyszámú, szisztematikusan készített mélyinterjú eredményeképpen tárhatnánk fel, éppen úgy, ahogy a témával foglalkozó, háromórás német dokumentumfilm, illetve könyv szerzői is tették.¹⁶ A bécsi *oral history kutatás* keretében arra a megállapításra jutottak, hogy a megerőszkolt nők rendszerint „elzárják” (*abgesperrt*) az emlékeiket, és különböző hollywoodi filmek (például *Doktor Zsivágó*,

Elfújta a szél) képeit kölcsönözve, vagyis távolságot teremtve adják elő személyes élményeiket, amikor a valóságosan megtörténtekre emlékeznek.¹⁷ Az általam készített interjúkban is rendszerint az volt a nők véleménye, hogy egyáltalán nem volt szokatlan mindaz, ami velük történt. A szexualitás szabadsága, az ehhez fűződő jogok – akárcsak a szexről és a női testről való szabadabb beszédmód – csupán az 1968-as mozgalmak eredményeképpen alakultak ki, és 1944–1945-ben természetesen még nyomuk sem volt a magyar falvakban.

A FORMALIZÁLT ELMONDÁS

A Soá Vizuális Archívum gyűjteménye 52 000 túlélő videóra vett tanúságtételt tartalmazza, amelyeket teljes hosszukban meg lehet tekinteni az úgynevvezett hozzáférési pontokon.¹⁸ Az interjúk kronologikus élettörténet-interjúk. Az interjúkat készítő munkatársak képzésen vettek részt az interjúkészítés folyamata előtt, és nagyjából hasonló interjúkészítési irányelvek alapján dolgoztak. Az interjúkat téma, földrajzi elhelyezkedés, nem, valamint az interjú nyelve szerint indexálták, és ezek alapján kereshetők. Az interjúkban a nők gyakran beszélnek a nemi erőszakról.¹⁹

A gyűjtemény általános kritikájával kapcsolatban részben egyetérttek Wieviorka véleményével, miszerint a gyűjtemény a holokausztt „amerikanizálódásával” vádolható: a hatalmas interjúgyűjtemény semmi mást nem eredményez, csak „autentikus” túlélőtörténetek sorozatát.²⁰ A gyűjteményből ennek ellenére pontos képet kaphatunk a különböző túlélő nők tapasztalatairól a felszabaduláskor. Az első túlélő csoport a koncentrációs táborokban szabadult fel, és miután a szovjetek biztosították az életben maradásuk fizi-

kai feltételeit, éjszakánként zaklatták őket. Ahogy az egyik túlélő elmesélte: „Éjszakánként jöttek be, felhajtották a takarókat és keresték a fiatal lányokat. Akit elvittek, soha többet nem került elő. Egy hónapig tartott. Május 7-én mindenki elment, minket hazavittek.”²¹ A nők máskülönben is motiváltak voltak, hogy hazainduljanak az amúgy nem veszélytelen úton, de a táborok biztonsági helyzete is erre sarkallta őket. A túlélők második csoportja németországi vagy ausztriai munkatáborokban szabadult fel. „Bejött két orosz katona. Belclőttek a Hitler-képbe, ami a falon volt. Elvitték az egyik lányt. Késő este visszaengedték. Két tucat katona átment rajta. Mindennap ezt csinálták. Hullarészekek voltak. Nem mozdulhattunk, ott voltunk hárman. Évát mindennap elvitték... Évát a vonatról is leszedték... Négyen megfogták.”²² A harmadik csoport a budapesti bujkálás során került kapcsolatba a szovjet katonákkal: „Oroszok bejöttek, kopogtam a szomszéd pincéből, áttörték a falat, és elvitték a 14 éves kislányt az anya mellől. Engem is elvittek, hogy krumplit kell pucolni. Ot katona ment át rajtam.”²³ A negyedik csoport tagjai útban hazafelé kerültek kapcsolatba a Vörös Hadsereg katonáival. „A váróteremben az orosz hátulról megfogott. Éjszaka be voltam csavarva plédbe. Elvitt volna magával, soha nem tudták volna meg.”²⁴ „Volt egy szörnyű élményem. Meg akartak erőszakolni. Feljött egy orosz katona, hogy ő itt fog aludni. Mondtam, hogy erről szó sem lehet. Lerohantam a lépcsőn. Elővette a puskáját, hogy agyonlő. Vagy nem akart agyonlőni, de nem lőtt. Kitéptem magam a kezéből, és rohantam oda, ahol korábban hatan laktunk együtt. Bemásztam az ablakon, és remegtem. Agyonlőhettek volna most, mikor szabadok vagyunk.”²⁵ Az ötödik csoport tagjai akkor találkoztak a szovjetekkel, amikor hazaérkeztek a szovjetek által megszállt falujukba. Egy auschwitzi túlélő hazaérkezve a vasútál-

lomáson találkozott egy szovjet katonával, aki „azt mondta, visz a kommandatúrára”. Amikor segítségért kiáltott, „egy ember kijött, mondta, nem tudok segíteni, mert lelő. Mikor letette a fegyverét, és kezdett erőszakolni, öregebb asszonyoktól hallottam, hogy hova kell rúgni. Összerugdostam, bedobtam a fegyvert a kukoricásba. Arra jött két orosz katona meg egy galántai zsidó fiú. Ott helyben agyonlőtték az oroszot. Olyan fogadtatásban részesültünk. Túléltek Auschwitzot. És itt fogunk meghalni. Úgy nézett ki.”²⁶

A Soá Intézet interjúalanyai nagyon fiatalok voltak a háború idején, így különösen veszélyeztetettek voltak a nemi erőszak miatt. Bár az interjúk nem reprezentatívak, mégis tipikus történeteknek mondhatók. A változó kollektív emlékezetkeretek a történetelmondás folyamatát is befolyásolták. Az „emlékezeti űr” (*memory gap*) problémája jól ismert a holokauszt szakirodalmában. Az interjúk 1989 után készültek, amikor a domináns antifasiszta történetírás keretei megkérdőjeleződtek. Bár jó néhányan elmesélik örömeiket, amit a felszabadító szovjet katona láttán éreztek, már csak kevesen gondolják úgy, hogy az ezt követő borzalmakra mindez felmentést adhatott. Ahogy az egyik túlélő fogalmaz: „Meghaltak miértünk. Most már mindegy, hogy mi volt utána. Akkor minket megmentettek. Megmentettek. Letérdeltem, és keresztet vettem.”²⁷ Illetve: „Akkor is szabadok voltunk, és ők szabadítottak fel.”²⁸ Vagy: „Mikor megláttuk az első orosz katonát, azt az örömet! De eljött az este, és a részeg katonák összeszedték a nőket, akit lehetett, és megerőszakolták. Aki nem tudott kiugrani az ablakon, arra ez a sors várt, sokan mentek rajtuk keresztül.”²⁹

Különösen a korai interjúkban az interjúk készítői nem voltak felkészülve ezekre az élményekre, így kérdéseikkel sem bátorították az interjúalanyokat, hogy a nemi erőszak-

ról beszéljenek, vagy arról, hogy a felszabadítással új veszélyek leselkedtek a táborokban felszabaduló és Budapesten bujkáló zsidó nőkre. Ahogy egy túlélő mondja: „Azok már vadak voltak. Minden házba bementek, és erőszakoltak. Ott az emberek szeme láttára [megcsuklik a hangja] megerőszkoltak.”³⁰ A történetek töredezettek, és az interjúkészítők nem kérdeznek rá a részletekre, hiszen az előre megadott kérdéssort kellett lekérdezniük.

A nemi erőszak – különösen a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak – témája a tanúságtétel (*witnessing*) viszonylatában is nehéznek számít. Paul Frosh kimutatta, hogy „a tanúságtétel jelentősége a személyes tapasztalat, megosztható tudás és nyilvános reprezentáció mai metszetében rejlik”.³¹ Hiába van azonban személyes tapasztalat, ha az nem válik megosztható tudássá, mert a nyilvános reprezentáció szókincese és az elmondás helye is hiányzik. A trauma utólag jön létre, különleges időlegessége van. Nem a tapasztalatban formálódik, hanem a tapasztalat befogadásakor, értelmezésekor és elmondásakor.³² Azok, akik személyesen élték meg az erőszakot, hideg és pontos kifejezésekkel mondják el a történeteket: „Országút szélén ültünk, és vártuk a sorsot. Amerikaiak jöttek, aztán jöttek az oroszok. Az egyik elkapta Editet, a másik engem, és megerőszkoltak. Nem bírjuk ezt ki még egyszer, és ezért visszamentünk a házba.”³³

Azok, akik nyelveket beszéltek, megpróbálták megtudni, miért viselkednek így a katonák, akiknek a megérkezéséhez olyan sok reményt fűztek. Egyiküknek a szovjet parancsnok, akihez elment panaszkodni, a következő mondta: „ne csodálkozzon, mert az ő feleségeikkel és anyjukkal ugyancsak csinálták a magyarok és a németek. Ők csak visszaadják azt, amit kaptak. Nem nézik, hogy ki kicsoda, csak azt, hogy itt vannak és magyarok.”³⁴ Máshol: „Elmentek a kommanda-

turhoz, és elmondták, hogy Auschwitzból jöttünk. Az orosz tiszt azt mondta, hogy ezek évek óta sorkatonák, nem tudom megmagyarázni nekik, mi a különbség [német és zsidó nők között – P. A.], ha ők részegek.”³⁵

ELHALLGATÁSOK

Az Ukrajnából a Vörös Hadsereg elől menekülő, a náci Németországgal kollaboráló mennoniták (német származású anabaptisták) a hidegháború értelmezési keretében ekképpen írták le tapasztalataikat a szovjet hadsereggel: „Borotválatlan, piszkos és rossz szagú (...) sok kegyetlen, ázsiai, sárga bőrű, széles arcú, kiugró járomcsonttal.”³⁶ Mivel a mennoniták szovjet állampolgárok voltak, félttek a visszatoloncolástól. Az 1945 utáni német elbeszélés egyik legfontosabb története a német nők megerősökölása volt, és a nemzeti identitást létrehozó narratívában a mennonita nők is részt kértek. Ez hasonló volt a magyar esetekhez, ahol szintén egy kialakult elbeszélési kerethez kapcsolódóan mesélték el a történeteket. Az elbeszélés jellemzői, azaz a kronologikusság, a személytelenség, az elhallgatás és a téma kikerölése egyaránt jelen vannak ezekben az elbeszélésekben.

A mennonita nők emlékezései (illetve nem emlékezései) hasonlítanak a magyarországi esetekhez. Mindkét esetben hiányoznak a megbízható levéltári források, elsősorban személyes dokumentumok és visszaemlékezések vannak. A megosztható emlékezetnek, amely a kollektív identitás alapja, megosztható történeteken kell alapulnia. Ez a megosztás azonban csak a közönség számára befogadható szókinccsel történhet. A nemi erőszak történeteit az ukrainai mennoniták és a magyar nők is hasonlóan mondják el. Mindket-

tőre jellemző az általánosítás, illetve személytelenítés. A nők rendszerint a nemi erőszak következményeiről (betegségről, gyerekről stb.) beszélnek, nem pedig magáról a nemi erőszakról. Máskor az elbeszélő eltávolítja magától az eseményt, mintha az mással történt volna. Ez a háborús konfliktusok okozta traumák elmondásának másik jellegzetessége, amelyet „másodlagos szemtanúként” szokás emlegetni, és nagyon komoly szerepe van az „erőszak folytonosságának” megteremtésében. Nagyon ritkán, talán csak a korai visszaemlékezésekben olvashatunk olyasmiket, amiről Lotte Heinritz porosz mennonita nő ír az 1947-es meneküléséről: „Hirtelen az ajtó kivágódott, és négy orosz katona a szomszéd szobába parancsolt engem, ahol megerőszkoltak.”³⁷ A mennonita nők gyakran mondták, hogy „elhagyta őket az isten”, és akár a magyar nők és főleg a lengyelek, a mártíromságot emlegették.³⁸ A mennoniták számára a legnagyobb veszélyt a Szovjetunióba való kényszerrepatriálás jelentette, ezért jó néhány nő szexuális szolgáltatást nyújtott szovjet tiszteknek, hogy ezt elkerülje. Magyarországon a „málenkij robot” esetében ilyesfajta túlélési technikáról nem tudunk, főleg azért, mert a listákat a magyar szervek állították össze. Míg Németországban a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak a német női áldozatokat beemelte a nemzeti kollektív identitásba, addig a mennonitáknál a hagyományos férfiuralmú és vallásos közegben a nemi erőszak nyilvánosságra kerülése aláásta volna a férfiuralmat. Ezért van az, hogy a megerőszkolt nők sohasem konkrétan beszélnek az átélt erőszakról. Az öngyilkosság nem volt opció a hívő nőknek, és az abortuszt is tiltotta a vallás, ezért a mártíromság volt az egyetlen lehetőség. A mártíromság narratívájában a nemi erőszak csupán egy volt a sok megpróbáltatás (éhség, elszegényedés, vándorlás stb.) közül.

Mint említettem, a lengyel nők is elsősorban a mártíromság értelmezési keretében beszélnek a nemi erőszakról. A háborús cenzúrán fennakadt magánlevelekben többször szerepel ez a kifejezés. Például egy Gdyniából 1945. április 24-én küldött levélben így ír egy lengyel nő: „Sok nőt megöltek, ők mártírrá váltak.”³⁹ A vallásos lengyel narratívában ezt a szókincset használták. A magyarországi esetekben a holokauszt túlélői számára különösen fájdalmas volt az annyira várt szovjet katonák erőszakos viselkedése. Egyik élményük elbeszélésére sem állt szókincs a rendelkezésükre.

NAPLÓK MINT DOKUMENTUMREGÉNYEK

A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot elsődlegesen az irodalom terében dolgozták fel és tették a kollektív emlékezet részévé. Az irodalmi művek a személyes élmény hitelességét állították szembe az akkori „hivatalos” történelemmel, amely ideologikusan tagadta a nemi erőszak megtörténtét. A nemzetközileg legtöbbet idézett ikonikus szöveg a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról Berlinben játszódik.⁴⁰ Az *Egy nő Berlinben* 1954-ben jelent meg angolul, majd 1959-ben németül. Az Anonyma álnéven író szerzőről utóbb kiderült, hogy Marta Hillers (1911–2001), több nyelven beszélő újságíró volt, aki a náci propagandagépezetben dolgozott. Az egyedül élő újságírónő megtapasztalja a Berlint elfoglaló szovjet katonák atrocitásait, és ez elől menekülve egy tisztet választ ki partnerének. A könyv szerzője hideg, tudatos fejjel választja a túlélés érdekében azt a megoldást, hogy egy orosz tiszt védelméért cserébe szexuális szolgáltatást nyújt. A történet szikár nyelven író-

dott, olyan, akár egy tanúvallomás. Ezzel áldozat és elkövető szembenállásán túlmutatva mutatja be a háború végének eseményeit. A kötetben a szovjet katonák egyéni arcot kapnak, és így kiemelkednek a többnyire arctalan, részegnek és erőszakosnak beállított hadseregből. Amikor azonban a főhős találkozik egy másik berlini nővel, mindketten lekicsinylően beszélnek a felettük korlátlan hatalommal bíró szovjet katonák erotikus képességeiről. A kötet szerzője azt is bemutatja, hogy a szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszak miatt csökken a német maszkulinitás ellenőrző hatása, és ez új társadalmi és egyéni lehetőségeket rejt a nők számára. Úgy érzik, sokkal jobb az életük, noha a nemi erőszak folyamatos veszélyként van jelen a mindennapjaikban.⁴¹ Ebben az értelmezési keretben a Vörös Hadsereg katonái voltak a „hiperférfiak”. Ez a kép aztán az egész hidegháborús korszakban megőrződött, és csak később lehetett a nemi erőszakra mint a hatalomgyakorlás egy módjáról beszélni a feminizmus második hullámának születésekor.

Anonyma *Egy nő Berlinben* című kötete elfelejtődött, és csak fénymásolatban terjedt. 2003-ban Hans Magnus Enzensberger előszavával jelent meg újra németül, és napok alatt bestseller lett, elsősorban azért, mert végre a németek második világháborús szenvedéseiről is beszélt. Sok nyelvre, köztük magyarra is lefordították,⁴² ezzel együtt a szakértők megkérdőjelezték az eredetiségét. A könyvből 2008-ban film is készült, amelyet sokan dicsérték kiegyensúlyozottságáért, valamint azért is, mert a nemi erőszakot nem „voyeur” felfogásban mutatta be.⁴³ Jody Raphael a megjelenés körüli vitát elemezve kimutatta, hogy a nemi erőszakra szóló részek érzelm nélküli tárgyalása miatt történt, hogy több férfi történész is megkérdőjelezte a napló hitelességét, valamint az is, hogy ha idézték a naplót, a nemi erőszakra szóló részeket kihagy-

ták belőle.⁴⁴ Vasvári, a második világháború utáni női naplók kutatója rámutat, hogy sok nő írta meg élményeit a szovjet katonák erőszakosságairól, de ez nem jutott el a szélesebb nyilvánossághoz, többek között a nemi erőszakot nyilvánosan tárgyaló nyelv hiánya miatt.⁴⁵

A berlini esetek korábban kerültek be a történetírás fősodrába, mint a magyar esetek, igaz, a hadtörténetírásban a női szempont máshol sem érvényesült.⁴⁶ Magyarországon 1989-ig tabunak számítottak, illetve a családi anekdoták területére száműzték a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról szóló történeteket. A szépirodalomban Konrád György *A cinkos* című, 1983-ban szamizdatban megjelent regényét kell megemlítenünk, ahol a főhős a munkaszolgálatról menekülve a Vörös Hadsereg egyenruhájában kerül vissza Magyarországra, és lesz tanúja a kegyetlenkedéseknek.⁴⁷

A legutóbbi feldolgozások is azt bizonyítják, hogy a fikció terén a napló mellett a dokumentumregény az a műfaj, amelyben ez a történelmi tény elbeszélhetővé válik. Szóbeli visszaemlékezések, interjúk, kortárs feldolgozások a fő forrásai ennek az utóbbi dokumentarista műfajnak. Fontos kiemelni, hogy itt azok szólalnak meg, akik látták az eseményeket, nem pedig maguk az elszenvedők, akik éreztek és megélték. Az esemény időbelisége miatt amúgy is egyre kevesebb esély lesz arra, hogy azok beszélhessenek, akik megélték és túléltek a nemi erőszakot. Viszont egyre többen beszélnek majd arról tényyszerűen, hogy szerintük mi történt, annak alapján, amit láttak vagy hallottak. A visszaemlékezés megírása mindig a múlt, a jelen és a jövő közötti folyamatos interakció eredménye, amely függ az adott hatalmi viszonyoktól is.

A magyarországi esetekről szóló egyik legelső kiadott és nagy népszerűséget szerző női napló írója, a stockholmi gazdag családból származó Stella Kuylenskierna nagyon fiatalon

ment férjhez a stockholmi magyar követség régi arisztokrata családból származó tanácsosához, gróf Andrássy Imréhez. Azt remélte, hogy mindörökre azt a gondtalan, tündérmeisébe illő főúri életet fogja élni, amiről a napló első fele beszámol.⁴⁸ A naplónak ebben a részében a svéd nő semmiféle érzékenységet nem tanúsít a magyar valóság iránt, élete nem más, mint bálók és vadászatok sorozata. Stellának fogalma sincs, hogy a szovjet katonák miért és honnan jelennek meg, a család Nyugatra menekül. A kötet legtöbbet idézett része, amikor 1944 novemberében Székesfehérvárt visszafoglalják a szovjetektől. Stella autóval indul nyugatra, miközben emberek arról mesélnek neki, hogy a „sárga bőrű ázsiaiak” öregasszonyokat erőszakolnak meg, mert akkor ellenállóak lesznek a puskagolyóval szemben, mintha csak sárkányvért ittak volna. Az, hogy ez a népi hiedelemvilágot tükröző beszélgetés milyen nyelven is folyt, nem világos. A napló szót ejt egy állítólagos székesfehérvári „feketemiséről” is, amelynek során a székesegyházba terelték a nőket és a lányokat, és ott egy szertartás keretében tömeges nemi erőszakra került sor. Ennek igen részletes leírását szintén a túlélők alapján közli a napló. A szerző arról is beszámol, hogy amikor Székesfehérvár többször gazdát cserélt, az oroszok késsel levágták azoknak a nőknek a mellét, akik összeadták magukat a németekkel, miután megerőszakolták őket.⁴⁹ Az éleződő geopolitikai helyzetben született könyv először Stockholmban jelent meg 1948-ban.

A szovjetek által rendezett szexuális orgiák a lengyel viszszaemlékezőcskben is gyakran megjelennek, különösen Pomerániában. Ezeket az állítólagos orgiákat a londoni emigráns lengyel kormány helyi képviselője is nagy részletességgel dokumentálta 1945. májusi jelentésében, szintén a hidegháború értelmzési keretében.⁵⁰

Egy másik magyar napló, Polcz Elaine *Asszony a fronton* (1991) című műve különböző módokon járult hozzá a háborús nemi erőszakot övező elhallgatás megtöréséhez. A könyv az év könyve volt 1991-ben, több nyelvre is lefordították.⁵¹ Mivel Polcz azon kevesek közé tartozott, akik kiálltak és elmesélték személyes élményeiket, a könyvet egyfajta bizonyítékként is használják a közbeszédben, hogy a tömeges nemi erőszak valóban megtörtént. Ugyanakkor a hivatásos (férfi) irodalomkritikusok nem voltak elragadtatva az írás színvonalától.⁵² A kötetben Polcz keresztény középosztálybeli családjának életén keresztül meséli el a második világháború éveit alatti történetét. A rosszul sikerült, érzelmmentes házasság során elszenvedett megaláztatásoknak mintegy folytatása lesz a szovjet katonák tömeges erőszaka, illetve családjának képtelensége arra, hogy meghallgassa a nemi erőszak elmondását. A második férjével, Mészöly Miklós íróval folytatott levelezéséből világosan kiderül, hogy Polcz Elaine-nek nemcsak rendkívül nagy küzdelmet kellett folytatnia, hogy gondolkodó, értelmiségi nőként ismerjék el, de a folyamatos érzelmi megaláztatások elviselése arra enged következtetni, hogy a nemi erőszak élménye komoly személyiségtorzulást okozhatott.⁵³

A kötet műfaját memoárként, regényként, önéletrajzi regényként, dokumentumregényként vagy akár emlékiratként is meghatározhatjuk. Ebből adódik, hogy elemzésére meglehetősen sokan vállalkoztak. Már a kötet címét is különböző módokon elemzik. Vasvári szerint az „asszony” társadalmi helyzetet jelöl. Séllei Nóra irodalomtörténész szerint a főnév inkább összeköti a frontokat: az otthonit és a háborúst, nem pedig társadalmi státuszt jelez. Az „egyszer el kellett mondanom” könyvben szereplő mottója azt jelzi, hogy az elbeszélés valójában a roncsolt női szubjektum helyreállítási kísérlete.⁵⁴

Vasvári elemzésében Polcz könyvét a hagyományos, heteroszexuális női szenvedés történeteként elemzi.⁵⁵ Ezzel szemben Séllei Nóra Bernhard Giesennek az „áldozatiságról” szóló elméletével érvelve kimutatja, hogy a regényben a női test válik áldozattá, és kerül a társadalom szélére.⁵⁶ Séllei kiemeli: „A nők megerőszakolása tehát nem pusztán – vagy talán legkevésbé – a saját asszonyaiktól távol levő katonák fiziológiai szükségleteiről szól: a nő ebben a folyamatban az egymással szemben álló seregek harcának szimbolikus tétje, akinek birtoklása önmagában is győzelem és »hőssé« teszi az elkövetőt, megerőszakolásának tétje pedig a legyőzött kultúra szimbolikus beszennyeződése.”⁵⁷ Séllei értelmezése szerint ez a deszakkalizáló folyamat egyben áldozati rítus is. Itt az áldozat szó kettős értelmével érvel: egyrészt szakrális feloldozást jelent, másrészt kriminológiai értelemben a bűntény áldozatát is. Polcz munkája ezt a kettősséget kérdőjelezi meg, és jelzi, hogy a háborús nemi erőszak bizonyos formája jelen van a békeidőben is.⁵⁸ Ez Cynthia Enloe-nak „az erőszak folyamatosságáról” szóló elméletével cseng egybe. A nemi erőszak szerinte elsősorban hatalmi kérdés, és a bekövetkező roncsolódás és öntudatvesztés lehetetlenné teszi a szubjektum teljességét. Mint Polcz Alainc írja: „A tudatommal nem tért vissza a test-érzékelésem, mintha megdermedtem vagy kihűltem volna. Az ablaktalan, fűtetlen szobában, meztelen alsótesttel fázhattam is. Nem tudom, még hány orosz ment át rajtam azután, azt se, hogy azelőtt mennyi. Mikor hajnalodott, otthagytak. Fölkeltem, nagyon nehezen tudtam mozogni. Fájt a fejem, az egész testem. Erősen véreztem. Nem azt éreztem, hogy megerőszakoltak, hanem azt, hogy testileg bántalmaztak. Ennek semmi köze nem volt az öleléshez, sem a szexushoz. Semmihez se volt köze. Egyszerűen – most jövök rá, ahogy írom, hogy a szó pontos: – erő-szak. Az volt.”⁵⁹

A megtörtént eset távolítása a szubjektumtól az egyetlen mód az élet folytatására. Séllei Freud „inkorporáció” fogalmát használja arra a sikertelen gyázmunkára, amelynek során az egyén a traumatikus eseményt magába zárja, és nem dolgozza fel, miközben az élete végéig elkíséri.⁶⁰ A testi és a lelki tapasztalat ezen összefüggése segít megérteni, hogy a magyar áldozati narratívák miért követik a Polcz-féle áldozati elbeszélési modellt, amelyben a nemi erőszak mással történik meg, nem vele. Az áldozatiságnak elutasításban és elutasítotttságban van része, amennyiben megszegi az áldozattól elvárt hallgatást. Ilyenkor az áldozat az erkölcsi közösség szélére sodródik. Mindez magyarázatot ad a háborús nemierőszak-esetek magyarországi elbeszéléseire is: „a nő, a női test elleni erőszak rendszerszerű eleme lesz az erre épülő kultúrák működésének, miközben egyúttal az erről szóló történetek elmondhatatlanná válnak”.⁶¹ Ez a fajta roncsolt, elnémult és elnémított szubjektum azonban a rossz házasságban is létrejön, amikor a férj nem engedi táncolni, tanulni, társaságban beszélgetni, vagy éppen csúnyának nevezi a feleségét. A női szubjektum azonban, ahogy Séllei Vasvárit bírálva rámutat, éppen a bántalmazótól nyeri az identitását, és „egyértelművé teszi az összefüggéseket a háborús nemi erőszak és a házasságon belüli fizikai és lelki erőszak között, rávilágít azok szerkezeti és eredetbeli hasonlóságaira”.⁶²

Lóránd Zsófia a könyvnek azt az idézetét elemzi, amely a Terror Háza Múzeum állandó kiállításán olvasható. Rámutat, hogy a kiállítás az idézettel – a könyv komplexitását mellőzve – egyedül a szovjet katonák kegyetlenségét szándékozik bemutatni, mintegy bizonyítékként a jelenség megtörténetére, és ezzel is hozzájárulva az áldozati kultúra megteremtéséhez. Lóránd azt az elemét emeli ki Polcz művének, amelyben a női szolidaritás formálódásáról, erejéről és az elhallgatás-

ban betöltött szerepéről ír:⁶³ „Anyám vacsora után félrehívott, és azt mondta: kislányom, ilyen csúnya vicceket ne csinálj, még elhiszik! Ránéztem: anyukám, ez igaz! – Anyám sírni kezdett és megölelt. Akkor azt mondtam: anyukám, mondtam, hogy mindenkit elvittek, hogy minden nőt megerősztoltak! Azt mondtátok, itt is elvitték a nőket. – Igen, de csak azokat, akik kurvák. És te nem vagy olyan – mondta anyám. Aztán rám borult és könnyölgött: kislányom, mondd, hogy nem igaz! Jó – mondtam –, nem igaz; csak úgy vittek el, betegkeket ápolni.”⁶⁴

A Radnóti Miklós mellett minden megpróbáltatást kiálló Gyarmati Fanni naplójában ír saját tapasztalatairól. Gyarmati Fanni zsidóként álnéven, Budapesten bujkálva élte meg a szovjet bevonulást. A szovjet katonákról orientalizáló módon ír a naplójában: hol „óriási, vad képű eszkimós alak”-nak,⁶⁵ máskor „kis mongol, egy igazi darab kelet”-nek⁶⁶ nevezi őket. A vele történet nemi erőszakot így meséli el: „Azt kívánta, hogy teljesen öleljem meg, és összevissza gyúrt, gyömöszölt, közben jókora ütésekkel mérve az arcomra, fejemre, oldalamra, karomra. Nem nyikkantam ezekre, de megtanultam, hogy igaz a szikrákat látás, ha az embert halántékon ütik ököllel. A szemcimet kellett a kezccimmel eltakarnom, hogy ki ne üsse, így egyre jobban közeledett, és ha nem akartam, hogy agyonüssön, engednem kellett végül hosszú-hosszú birkózás után, amiket részint csókdosások, részint fogak közti szirkózódás kísért. (...) A borzalmak borzalma volt ez. (...) Rettegetesen összetörtén maradtam ott.”⁶⁷

A magyar irodalmat a lengyel női visszaemlékezésekkel összevetve érdekes következtetésre juthatunk. A lengyel visszaemlékezések írói rendszerint az ellenállásban aktív szerepet játszó nők voltak, akik a becsületükért és a testükért is harcoltak a szovjet katonák ellen. Janina Surynowa-Wyczół-

kowska *Teréza, a félresikerült gyerek* című, 1961-ben Londonban lengyelül kiadott könyvében leírja azt az erőszakot, amit három katona követett el rajta. A plasztikus clmesélésből kiderül, hogy mivel ellenállt, nagyon megverték. Azt szerette volna elérni, hogy megöljék, nehogy ezzel az élménnyel kelljen tovább élnie.⁶⁸ Zofia Posmysz (1923) részt vett a lengyel ellenállásban, Auschwitzban és Ravensbrückben is raboskodott, majd később számos életrajzi ihletésű könyvet írt. A *Szabadsághoz, halálhoz, élethez* című, 1996-ban megjelent könyvében ír a felszabadító szovjet hadseregről, amelynek tagjai úgy gondolták, a lengyeleknek alkohollal és szexszel kell leróni a hálájukat. A műben a német nemzetiségű Strauss asszonyról a következőket mondja, miután a szovjetek megerőszakolják: „Mindegy volt neki, hogy élni fog-e vagy sem, nem is számolta a megerőszakolókat.”⁶⁹ Budzimira Wojtalewicz-Winke (1924–2015), a lengyel ellenállásban harcoló, majd bebörtönzött író 1997-ben megjelent önéletrajzának „A háborúnak vége lett, de a szabadságot nem így képzeljük el” című fejezetében ír az apácákat ért atrocitásokról.⁷⁰ Idézi azt a 24 éves gdański nőt, aki megőszült, amikor németnek nézték és fegyverrel fenyegették a szovjetek, és kész volt kiugrani az ablakon, hogy öngyilkossággal ves-sen véget az életének.⁷¹

Magyarországon Kováts Judit *Megtagadva* (2012) című dokumentumregénye emelte be a közbeszédbe a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot mint történelmi tény, fontos közéleti vitákat generálva ezzel. Kováts regé-nye levéltári kutatásokra és 23 interjúra épül, és az emléke-zetpolitikai fordulat eredményeképpen meglehetősen nagy publicitást kapott, és sikert is aratott.⁷² A könyvben a fik-tív főszereplő, a 17 éves Somlyói Anna memoárját olvassuk. A szövegen, amely 1942-től a szovjet bevonulásig terjedő

időszakot öleli fel, jól érezhető Polcz Alainc hatása. A szovjet hadsereg megjelenésekor így ír: „ami következett, az nem én voltam. Az egy másik Somlyói Anna volt.”⁷³ A katonák ebben az elbeszélésben is orientalizáló módon jelennek meg, a regény ugyanakkor csak reprezentálja a megpróbáltatásokat, nem úgy, mint Polcznál, aki valóban megélte az élményt. Kováts fikcionalizálja a nők tapasztalatait és megpróbáltatásait, és a nők helyett beszél. A dokumentumregény az erőszak kultúrájának a terméke, és az erőszak kultúráját adja át, a pornográfiához közelítő stílusban, a megváltozott geopolitikai keret által meghatározott módon. „A pillanatok egymásba értek, annak, ami velem történt, nem volt kezdete és nem volt vége. Nem tudom, meddig tartott, nem tudom, hányan voltak.”⁷⁴ Másutt: „Hirtelen és egyszerre történt minden; nem tudom, hány kéz esett nekem. Két karomat a földhöz szegezték, a fejemet lefogták, a lábamat akkora erővel feszítették szét, hogy azt hittem, kettészakadok. És akkor, amikor mintha kést vágtak volna a lábam között az eleven húsomba, megértettem, hogy nincs menekvés. Sikítottam, mire egy hatalmas tenyér a számra tapadt. Egy nagy lapáttenyér, amely akkora volt, hogy még az orromat is befedte, és amelytől nem kaptam levegőt. Fulladozni kezdtem. A fulladozás pár pillanatra elvonta a figyelmemet a lábam között érzett fájdalomról, de amikor kiszabadult a fejem és levegőhöz jutottam, olyan erővel hasított ismét belém, hogy visítottam. Felpofoztak, a lábamat még feljebb, egészen az égig emelték, a fölöttem térdeplő orosz minden lökésére le-fel gördültem a csigolyáimon. A kín, amelyet a saját csontom okozott, olyan iszonyú volt, hogy azt hittem, belehalok. De nem haltam bele, sem az újabb oroszba, aki az arcomba lihegve mintha kalapáccsal éket vert volna belém. Az ék tépte, szaggatta a húsomat, egyre beljebb és feljebb hatolt bennem, már

egészen az agyamig ért, úgy éreztem, a koponyámat repeszti szét.”⁷⁵ Kováts fikciós főhősnője is nemi betegséget kap, amely meddőséghez vezet, akárcsak Polcz csetében, de ő a regényben egy sokkal idősebb férfihoz megy férjhez, hogy így elkerülje a társadalmi kirekesztést.⁷⁶

A magyar irodalmi reprezentációt tehát egyfelől a napló igazság- és valóságtartalmának rögzítése jellemzi, mint Polcz Elaine és Gyarmati Fanni műveit, másfelől az emlékezeti paradigmaváltás eredményeképpen megjelent a második világháborús női élmények Kováts-féle fikcionalizálása is, ami szükségszerű következménye volt annak, hogy a női élményeket a „csend összeesküvésének” eredményeképpen nem mondták el. Az a regény, amely etikusan és a maga komplexitásában mondaná el az élményt, nem született még meg. Penny Summerfield a formát (*composure*) kettős értelemben használja, amely jelenti egyrészt a történet elmondását az egyénről, másrészt az önazonosság keresését is.⁷⁷ Mindnyáján ismerjük az esetet, amikor jó történetet mondunk el, de jeges hallgatás fogadja: ez jelzi, hogy a forma kettős értelmét nem sikerült a történet elmondásakor összhangba hoznunk. Ez a helyzet a háborús nemi erőszakról szóló történetekkel is, amelyek csak úgy lennének elmondhatók, hogy az elvárt formának, annak kettős értelmében megfeleljenek.

FÉNYKÉPEK ÉS PLAKÁTOK

A náci antikommunista propaganda jól ismert eszközei voltak azok a megrendezett filmhíradó-jelenetek, amelyekben durván öltözött, ázsiai vademberként ábrázolt szovjet katonák fenyegették az otthon maradt feleségeket és gyerekeket. Az utcai háborús propagandaplakátok is gyakran mozgó-

sítottak és lelkesítettek azzal a szlogennel, hogy az otthoni békés család veszélyben van.

Fényképeket vagy az elkövetők, vagy a bűnt kivizsgáló intézmények, ritkán pedig magánszemélyek készítettek, dokumentálási célzattal. A nemi erőszak női áldozatainak ilyen közvetlen ábrázolására találunk példát a távol-keleti hadszíntéren, ugyanakkor ez a japánok kegyetlenkedései elleni mobilizációban felemás eredményt hozott. A megcsonkított, illetve megerőszakolt, majd a méltóság érdekében inkább a halált választó nők plasztikus ábrázolása nem credményezte a harci szellem kívánt növekedését, sokkal inkább a gyűlölködést növelte.⁷⁸ A szovjet hadipropaganda ezzel szemben sikerrel használta a német megszálló csapatok kegyetlenkedéseiről készült képeket. A győzedelmesen előrenyomuló hadsereg mögött a háborús károkat felmérő és interjúkat gyűjtő szovjet titkosszolgálatok – amelyeknek a levéltár által kiválogatott anyagait Krausz Tamás és Varga Éva Mária adta ki – teremtették meg azt az elbeszélési keretet, amelyet aztán a propagandaanyagokon keresztül eljuttattak a harcoló alakulatokhoz is. A vizuális és narratív ábécé nemcsak a saját személyes tapasztalatok elmondását tette lehetővé, de bizonyos értelemben legitimálta is az erőszakosságot.⁷⁹

Ha készültek is képek a háborús nemi erőszakról, azok leginkább már halott nőket ábrázoltak, magáról az aktusról természetszerűleg nem készülhettek képek. A rendőrségi fényképeken látható halott nőkről a vizsgálatok utólag megállapították, hogy meg is erőszakolták őket. A békeidőben történt esetekről olykor írásos dokumentum is készült.

A következőkben két fényképet elemzek, alátámasztandó azt az állítást, hogy a nemi erőszak vizualitása és a megjelenítés módja összekapcsolódik a történeti igazság hegemon, normatív megfogalmazásának lehetőségével.

Az első kép az a korábban már emlegetett, bécsi rendőrségi fotó, amelyet ma a bécsi városi levéltár rendőrségi részlegében őriznek. 1945-ben készült a Práterben, ahol a szovjet bevonulás után egy reggel női holttestre bukkantak. A rendőrség kiszállt, lefényképezte az áldozatot, és a jelentéshez orvosi véleményt csatoltak, miszerint az osztrák nőt megerőszakolták és megölték. A tettes ismeretlen volt, de vélelmeztek, hogy az elkövetők szovjet katonák voltak. Mivel a szovjet hadsereg laktanyái nem estek az osztrák igazságszolgáltatás hatóköre alá, így nyomozás szóba sem került. Az ügyet lezárták.

A második képre Rácz Árpád hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm neki. Akkor bukkant rá a képre, amikor egy korábbi tanulmányomhoz keresett illusztrációt a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról. A képet Jevgenyij Haldej (1917–1997) ismert szovjet hadifényképész készítette Budapesten. Haldej nevéhez számos ikonikussá vált felvétel fűződik, többek közt a Reichstag tetejére kitűzött szovjet zászló képe. Az említett budapesti képet 1945 márciusában vagy áprilisában készíthette, Haldej ugyanis április közepétől már Bécsben fotózott. Rácz Árpád azzal hívott fel telefonon, hogy szerintem ezeket a nőket a képen megerőszakolták-e, és ha igen, közölhető-e a kép. Habozás nélkül rávágtam, hogy szerintem nem közölhető, mivel női testeket tesz illusztratív eszközzé.⁸⁰ Akkor úgy éreztem, az áldozatok emléke miatt nem volna etikus csupán illusztrációnak használni a képet a cikkemhez. A fotó végül nem is jelent meg a cikkem illusztrációjául, megjelent viszont egy, Magyarország második világháború alatti történetét tárgyaló, a *Rubicon* gondozásában kiadott, sok szakmai kritikát kiváltó népszerűsítő könyvben.⁸¹

A nemi erőszak e kétféle fényképes megjelenítése a maga módján szükségszerűen közhelyes, hiszen a meglevő, történetileg kialakult ikonográfiái keretben jeleníthető csak

meg a női szenvedés. A Práterben meggyilkolt nő fényképe egyértelműen utalás a keresztény mártírok ikonográfiájára, a budapesti fényképen pedig a férfi válik az igazi áldozattá, aki (feltehetően) meggyilkolt női hozzátartozóit siratja, akiket (feltehetően) megerőszakoltak a szovjetek. Ebben a reprezentációban a nő szükségszerűen tárgyasul.

Szovjet katonák fényképezkednek (1946)

A katonák az erőszak elkövetése után gyakran készítenek fotókat. A fényképkészítést rendszerint a helyzet személyessé tétele, a helyzet feletti hatalmi viszony dokumentálása vezeti. Ez azonban a változó és életveszélyes hadi körülmények közepette nem mindig lehetséges. A nankingi mészárlás résztvevői, de a német katonák is pózoltak megcsontkított tetemekkel vagy testrészdarabokkal.⁸² Ez a tudatos önreprezentáció közös élményt és dokumentumot ad a katonai férfiaság létrehozásakor. Szovjet katonákról nem ismerünk ilyen képeket. Ennek több oka lehet. Egyrészt lehetséges, hogy az elhunyt katonák

zsebciben található képeket nem őrizték meg olyan gondosan, mint – mondjuk – az angol vagy a japán hadseregben. A szovjetek nagy rohammal, feszített tempóban, folyamatos harcok közepette robogtak át Kelet-Európán, márpedig az ilyen fényképek elkészítéséhez a mindennapok uralma is szükséges. Másrészt a szovjet katonák számára nem volt a mindennapi élet része a fényképezőgép, amelyet magukkal hoztak volna, amikor bevonultak, amint az a német katonáknál előfordult.⁸³ Nem lehet elfelejteni, hogy a több évtizedes sztálini terror is visszatarthatta a katonákat attól, hogy bármit dokumentáljanak, hiszen hazájukban már egy külföldi üdvözlőlappért több évtizedes szibériai kényszerszolgálatot lehetett kapni. Az, hogy a nemi erőszak békeidőben súlyos büntettnek számít, talán erősebben volt jelen a fejekben, mint az azt tiltó katonai előírás. Hogy egyes katonák mit tettek a szabályok ellenére, azt nem volt tanácsos dokumentálni. A „trófeafotókat” létrehozó vággyal, vagyis hogy a katona tudatos, egyéni cselekvője a harcoknak, a nagy halálozási aránnyal harcoló Vörös Hadseregben nem találkozunk. A Vörös Hadsereg katonáiról megmaradt fotók szinte mindegyike műteremben készült, beállított kép, és a szovjet kisvárosok mindennapjainak zsánerét követik. A családi fotóalbumokba a szovjet katonákról a normalitást sugárzó fotók kerültek. A háború vizuális emlékét is ellenőrizte az állam: a haditudósítók kiváló, gyakran életük kockáztatásával elkészített képei a hősiességet, az önfeláldozást és az ellenség megbűnhődését mutatják.

FILMEK ÉS DOKUMENTUMFILMEK

A háborús nemi erőszak vizuális ábrázolásának elemzésékor segítségünkre lehet Alison Landsberg fogalma, az úgy-

nevezett prosztetikus emlékezet (*prosthetic memory*). Ez azt a fajta emlékezetet jelöli, amelyet az egyén maga nem tapasztalt meg.⁸⁴

A németek kitelepítését és az őket ért szovjet atrocitásokat dokumentálták ugyan az 1950-es években, mégis csupán a kommunizmus bukása és a volt szovjet levéltárak részleges megnyitása után érkezett el az idő, hogy a történelekről beszélni lehessen. Helke Sanders 1992-es dokumentumfilmjét,⁸⁵ amely a korábban elhallgatott történetet mesélte el, komoly kritika fogadta, mondván, relativizálni akarja a német felelősséget a második világháborúban azzal, hogy egy új áldozati közösséget hoz létre.⁸⁶

Magyarországon dokumentálták a szovjetunióbeli megszálló magyar hadsereg katonáinak élményeit. Sára Sándor 1979-től három éven át összesen több mint százórás anyagot vett fel 80-100, egykor Ukrajnában szolgáló magyar katonával. A *Krónika* című sorozat első 17 részét a Magyar Televízió 1982-ben vetítette le, majd *Pergőtűz* címmel mozifilm is készült belőlük. Az interjúkat ideológiai szempontból erőteljesen szerkesztették, igyekeztek kilúgozni belőlük mindent, ami nem illett a Vörös Hadsereg – akkor már rogyadozó – mítoszába. Csupán 1991 után mutatták be a film teljes változatát. Az egyéni visszaemlékezések azonban még 1982-ben is összetettebbek voltak, mint a korabeli ideológia által elvárt egysíkú kép. A katonák sok olyan kérdésről is szót ejtettek (a partizánok vagy a magyar csapatok kegyetlenkedései, intim kapcsolatok az ukrán nőkkel stb.), amelyek tabunak számítottak.

A szovjet csapatok 1991-es kivonulását dokumentáló Fekete Doboz interjúkat is készített a szovjet katonák magyarországi civil lakosságot érintő atrocitásairól.⁸⁷ Az egyik interjúban megszólaltatott lány elmeséli, hogy két magyarul is beszélő

szovjet katona tört rá a lakásában, levetkőztették, ő pedig menekülésképpen kiugrott az erkélyről, és gerincét törte. A film többi megszólalójához hasonlóan ez az interjúalany is azt tartotta a legfájdalmasabbnak, hogy a magyar hatóságok asszisztáltak a külön lefolytatott koncepciós szovjet jogi eljáráshoz. Az említett interjúban az operatőr többször egészen ráközelít a nő arcára, amikor az maga elé motyogja, hogy nem lehet gyereke. Ezzel a filmes eszközzel a nő szenvedés egyértelműen a nemzet áldozatiságaként jelenik meg. A filmben elmondott más esetekkel szemben (rablás, halálos kimenetű közúti balesetek stb.) azt sem tudjuk meg, hogy az elkövetők egyáltalán bíróság elé kerültek-e, csak arról értesülünk, hogy a szovjetek évekig fenyegették a nőt, és arra akarták kényszeríteni, hogy vonja vissza a feljelentését.

Erdélyi Péter *Doni tükkör* (2003) című filmjében ukrán szemtanúk beszélnek arról, hogyan emlékeznek vissza a magyar megszállásra. Bár az csemények után hatvan évvel ezek a visszaemlékezések nyilvánvalóan inkább az elmúlt fél évszázad lenyomatai, és nem igazán lehet számon kérni rajtuk a bitelességet, a film mégis nagy vitát gerjesztett, hiszen a civil lakosság éppen úgy mondta el a magyar megszálláshoz kapcsolódó emlékeit, ahogy azt elvárták tőle.

Skrabski Fruzsina *Elhallgatott gyalázat* filmje körül is parázs vita alakult ki.⁸⁸ Lóránd Zsófia cikkében összefoglalja a film rendezőjével folytatott vitánkat, amelyet a CEU-ban tartott filmvetítésen a hallgatóinkkal is megosztottunk. Az első vitatott pont a nemi erőszak vizuális ábrázolása volt. A film fekete-fehér betéteiben az egyik visszaemlékező által elmondott történet alapján rekonstruálták és színészekkel eljátszották a megerőszakolás folyamatát. Ez jó néhány elméleti és módszertani kérdést felvetett. A rendezőnő egy interjúban azt mondta: „Számomra az volt a legfontosabb, hogy ne

erőltessem a dolgot. Egyetlen érvem volt csupán: ha ők nem beszélnek a történeteikről, akkor már senki se fog. Nagyon fontos, hogy ha valaki a televízión odakapcsol, ne kapcsoljon tovább. Ehhez olyan fikciós jelenetekre volt szükség, ami látványosabbá teszi a filmet. Vigyáznunk kellett, hogy a jó ízlés határán belül maradjunk.”⁸⁹ A második vitatott kérdés arról szólt, miért keveredett a filmben aktuálpolitika az emlékezésbe. Az MSZP-s európai képviselő, valamint idős, kommunista férfiak megszólaltatását nem tartottam szerencsésnek. A filmrendező szerint ellenben fontos volt bemutatni, hogy még most is vannak olyanok, akik megpróbálják tagadni az esemény megtörténtét. Végül az áldozatokról elhangzó számok kérdésében sem értettünk egyet. Ez nemcsak módszertani, de etikai problémákat is felvet, ahogy azt az erről szóló fejezetben már leírtam.

A játékfilmek közül az egyik első, ebben a témában készült film Vittorio de Sica *Egy asszony meg a lánya* (1960) című alkotása volt, amely rasszizmustól sem mentesen mutatta be a gyarmati csapatok által Olaszországban elkövetett atrocitásokat. Ez a film sokáig referenciapontként szolgált, mivel láthatóvá tette és bizonyította, hogy a nyugati fronton is követtek el a szövetségesek nemi erőszakot. Sára Sándor *A vád* (1996) című mozijáról könyvünk elején már esett szó. A nankingi mészárlás számos filmnek lett témája, mivel a Japánnal folytatott emlékezet- és geopolitikai harcban Kína számára jól felhasználható a mészárlás emlékezete. A sikeres kínai rendező, Chuan Lu *Élet és halál városa* (2009) című filmje hatalmas kasszasiker volt. A fekete-fehér film dokumentumszerűen mutatja be a mészárlást. A téma Yimou Zhang nemzetközileg is elismert kínai filmrendezőt is megihlette. *A háború virágai* (2011) hollywoodi kliséket is felhasználva mutatja be a nankingi prostituáltak önfeláldozását. A német

emlékezetpolitikai fordulatnak köszönhetően filmesítették meg Anonyma korábban említett naplóját (*Egy berlini nő*, 2008), amelyet nagy sikerrel játszottak német és más európai mozikban.⁹⁰ A lengyel emlékezetpolitikai fordulat eredménye volt a *Rózsa* (2011), Wojciech Smarzowski filmje. Ez egy Kelet-Lengyelországban egyedül élő nőt mutat be, akinek német férje elesett, és akit a varsói felkelés egyik, szovjet katonák előtt bujkáló túlélője ment meg az erőszaktól. Az *Ártatlanok* (2016) című Anne Fontaine-film lengyel apácákat mutat be, akik megszülik a nemi erőszakból származó gyermekeiket. Mészáros Márta *Aurora Borealis* (2017) című filmjéről szintén esett már szó korábban.

A film mint művészeti forma prosztetikus emlékezete nagy hatással van a nemi erőszak kollektív emlékezetének kialakulására, hiszen az elhallgatás ellen, az emlékezetpolitikai fordulat keretében mesélik el a nők történeteit. A szemtanúk elbeszélése alapján létrehozott vizuális rekonstrukció ugyanakkor normalizálja az erőszak nyelvét azáltal, hogy elmondhatóvá és elbeszélhetővé teszi a történetet.

A DIGITÁLIS FORDULAT

A szelektált információkhoz való szabad, digitális hozzáférés megváltoztatta a múlttól való gondolkodást. De vajon hogyan változik meg egy olyan történeti esemény értékelése, amely korábban több szempontból is tabuizáltnak számított. Hogyan beszélnek az internetfelhasználók a szovjet katonák által Magyarországon elkövetett nemi erőszakról?⁹¹

A szabad hozzáférés első következménye az appropriáció. Azzal, hogy valaki idézi és felhasználja a háborús nemi erőszakról hozzáférhető tudást, új tudás is létrejön. A máso-

dik következmény a történelem közönségének kiszélesítése, azaz mindenki saját maga történésze lesz, ami a korábban elemzett emlékezetpolitikai paradigmaváltáshoz vezetett. Harmadszor pedig a különböző posztokban megjelenő szóbeli történetek és visszaemlékezések maguk is történelemmé válnak, azaz tanúvallomásokká és az igazság autentikus képviselőivé.

Az interneten a felhasználók saját vagy sajátjának nevezett élményeiket osztják meg egy nyilvános térben, és közben véleményt mondanak egy történeti szakkérdésről, ami addig történészek kiváltsága volt. A háborús nemi erőszak annyiban különbözik más történeti eseménytől, hogy arról korábban nem is folyt nyilvános vita. A vitát és annak lehetőségét az internet elterjedése hozta. A *Történelmi Szemlé*ben megjelent 1999-es cikkem az első között lett digitalizálva és vált hozzáférhetővé a neten. A témával kapcsolatos internetes fórumok, vélemények ezért gyakran idézték: vagy belinkeltek a szövegükbe, vagy felhasználták állításait a saját álláspontjuk bizonyítására (máskor pedig rám tettek dehonesztáló megjegyzéseket). Az internet adta nyilvános tér posztolási és kommentálási szokásait sokan vizsgálták abból a szempontból, hogy azok hogyan kapcsolódnak az offline aktivizmushoz. Elsősorban azért, mert a virtuális aktivitás a valódi cselekvés hitével tölti el a számítógépe előtt ülő és posztoló egyént. Az aktivitást elősegíti az internet arctalan anonimitásának biztonsága is. A posztolásnak azonban csak a saját információs buborékon belül látszik a hatása.

A hivatásos történész korábban az igaz/hamis értelmezési keretében elemezte a forrásokat. Ahogy azonban azt 1956 emlékezete kapcsán kimutattam, a posztmodern fordulat, az igazságparadigma relativizálása, valamint az „ego-dokumentumok” megjelenése egytől egyig hozzájárultak a történeti

revizionizmushoz.⁹² Az internetes aktivitás egyik legfontosabb jellemzője a „választott trauma”, azaz a felhasználók kiemelnek egy részt a múltból, és azt nyilvánosan a sajátjukként határozzák meg.⁹³ Ebből a szempontból érdekes összevetni a két budapesti Szabadság téri emlékmű ellen ellentétes ideológiai álláspontból szerveződő Facebook-csoportot. Míg *A Holokauszt és a családom* elnevezésű zárt csoport több mint 7000 felhasználót vett fel tagjai sorába, addig az *Elhallgatott gyalázat* című filmet népszerűsítő és a Szabadság téri szovjet emlékmű elmozdítását követelő oldalnak ezer követője van.⁹⁴ A posztok ma már leginkább a film visszhangjáról és vetítési helyeiről szólnak, és szembetűnően kevés hozzászólás foglalkozik a Szabadság téri szovjet emlékmű eltávolításával. A személyes történetek még ennél is ritkábbak. Az érdeklődés idővel szemmel láthatóan alábbhagyott.

A témában posztolók identitása rendszerint a szovjetellenességre épül, számukra a szovjet hadsereg egyet jelent a megszálló és erőszakoskodó „keleti” hordával. Ezt csupán néha kérdőjelezi meg valaki, azzal érvelve, hogy a nemi erőszak háborús fegyver, és a magyar katonák is erőszakoltak meg nőket a keleti fronton. Az uralkodó narratíva szerint azonban a szovjet megszállás előtti időszak békésnek és ideálisnak volt mondható, erre a hozzászólók többsége semmiféle kritikai megjegyzést nem tesz. A magyarországi holokauszt elhallgatódik. Az ezzel kapcsolatos viták egy idő után a *mandiner.hu* internetes oldalon megjelent írásaim alatti kommentekben folytak, nem pedig az *Elhallgatott gyalázat* című film Facebook-oldalán. Ezeknek a bejegyzéseknek a tartalma sokkal kevésbé számít, mint maga a kommunikációs gesztus, vagyis a látható és olvasható komment, amelynek gyakran semmi köze nincs a cikkhez, inkább személyeskedő, illetve a szerzőt minősítő leírás.

A fragmentált térben a kommentek is fragmentáltak lesznek. Igaz, maga a szovjet katonák által elkövetett erőszak is fragmentált téma, hiszen a források rendkívül töredezettek és szétszórtak. Az online visszaemlékezések a „túlélés levéltárai”, amelyek nem csupán láthatóvá és ezáltal elismertté teszik az tapasztalatot, de magának a tapasztalat elmondásának és létrehozásának helyei is.⁹⁵ A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak túlélőinek azonban nincsen ilyesfajta összegyűjtött „levéltára”, emlékezéseik szétszórtan találhatók. Ez a szétszóródás hozzájárul az emlékezet elhallgatásához.

A Wikipédia nevű, ingyenes internetes enciklopédia magyar nyelvű oldalai közt nem szerepel „A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak”, és nem említik a „Budapestiek elhurcolása 1945-ben” című szócikkben sem. A nemi erőszak a magyar nyelvű Wikipédián máshol történik: Berlinben, illetve Japánban.⁹⁶

Az internetes hozzászólások szükségszerűen ismétlik a téma kulcselemeit (részegség, óra, rablás, erőszak, durvaság stb.), amivel létrehozzák a kanonizált keretet és elbeszélést. Ez az ismétlés azonban a kommunikáció eleme: így jön létre a kanonizált történet és alakul ki az elbeszélő kommentelők magabiztos érzése, hogy ehhez a csoporthoz tartoznak. Ebben a folyamatban nem az információ és a tudás a lényeg, hanem a kommunikáció során létrejött biztonság az internetes térben, az úgynevezett *fatikus* (kapcsolatfenntartó) kommunikáció, amelynek nincsen ténybeli alapja vagy szövegszerű referenciája. Így válik a történelmi tény véleménynyé. Az internetes kommentelés egyben performatív cselekvés is, ami azt jelenti, hogy a cselekvésközösség a lényeg, nem pedig annak tartalma. A személyesnek tételezett tapasztalat elmondásai a konszenzuális témákat, toposzokat ismétlik: újra és újra előkerül a kölnit ivó és órát követelő szovjet katona, illetve

a bekormozott arcú női rokonok megmenekülése. Ez a kommunikáció egyrészt láthatóvá és elmondhatóvá tesz egy, a nyilvános térből korábban hiányzó történetet, másrészt azonban egysíkúvá és kizárólagossá tesz emlékeket. Mára már teljesen kikoptak például azok a történetek, amelyek a „jó” szovjet katonákról szóltak, akik kenyeret adtak, idegen nyelven beszéltek vagy zongoráztak. Hiányoznak azoknak a történetei is, akik számára a Vörös Hadsereg bevonulása valóban a felszabadulást és az életben maradáást jelentette.

Az interneten zajló emlékezetpolitikai háború a biztonságpolitikai diskurzusnak is része.⁹⁷ Magyarországon ez komplex módon zajlik. Egyrészt a Fidesz–KDNP ideológiája az antikommunizmus alapján áll, és a napi politikai küzdelmekben nem haboznak az ellenzék ellen felhasználni. Ugyanakkor a kormány oroszbarátsága miatt a témát – vagyis a szovjet katonák magyarországi tevékenységét – elsősorban a korábbi szélsőjobb tematizálta. Bonyolítja a dolgot, hogy ez utóbbi ugyancsak fontos politikai szálakkal kötődik a jelenlegi orosz vezetéshez. Részben ennek következménye volt, hogy az *Elhallgatott gyalázat* című film nem került fel az Angelina Jolie és William Hague által 2014 júniusában szervezett, a háborús nemi erőszakról szóló londoni konferencia hivatalos programjába, noha meghívása volt.⁹⁸ A magyar külügyi adminisztráció a film nemzetközi bemutatóit és részvételt külföldi filmfesztiválokon máshol is csak igen óvatosan támogatta.

Az *Elhallgatott gyalázat* című filmről a *The Washington Post* internetes kiadásában is jelent meg méltatás, amely alatt angol nyelvű kommentek is olvashatók. A csekély számú, 22 hozzászólás nagy része az orosz katonák magyarországi rémtetteiről szól, és a magyar származású kommentelők hálát adnak az égnak, amiért sikerült elmenekülniük a ten-

gerentúlra, ahol aztán békében élhetnek. Egyetlen poszt linkelte be az amerikaiak normandiai partraszállását követő nemierőszak-járványról szóló Mary Roberts-könyv ismeretetését a *The New York Times*ből, ezt azonban rögtön azzal támadták, hogy az „oroszok másak voltak”.⁹⁹ Egy másik kialakuló vita azt feszegette, hogy a *The Washington Post* miért ad teret egy olyan filmnek, amely támogatja a mindinkább szélsőjobboldalivá váló magyar kormány propagandáját. Mindez jól megmutatta a magyar belpolitikai csaták exportjának következményeit is. A weboldalon a beszélgetés moderált volt, és jó néhány olyan kommentet töröltek, amelyben a hozzászólók párhuzamot vontak a kommunizmus és a nácik által elkövetett bűnök között. Ez utóbbi már meghaladta a *The Washington Post* toleranciáját.

A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak internetes reprezentációját elemezve le kell számolni azzal idealista hittel, amit az ukrán történész, Mykola Makhortykh vall, vagyis hogy az internet lehetőségei hosszú távon az emlékezet demokratizálását szolgálják. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszokról magyarul folyó internetes vita láthatóan semmiféle elmozdulást vagy nyitottságot nem hozott a kollektív emlékezetben.¹⁰⁰ A polarizált terekből nem csupán a feminista kritika hiányzik, de a józan, nem szovjetellenes, nem a biztonságpolitikai diskurzusban megformált vélemény is. Ráadásul a bonyolult orosz–magyar geopolitikai viszony miatt egyetlen politikai erő sem képes az internetes teret emlékezetpolitikai csatatérként használni ebben a kérdésben. Mindez az elhallgatást, illetve a megkövesedett, sztereotipikus történetek létrehozását és átadását segítik csak, igaz, megváltozott térben, mégis azonos tartalommal.

Már érveltem azzal, hogy az erőszak testi megtapasztalása nem automatikusan kapcsolódik annak elmondhatóságához.

Az egyén testi tapasztalata nyilvánossá válik az elmondással, amely függ a környezettől, attól, hogy kinek mondják el, valamint az időtől is, ami tapasztalat és elmondás között eltel. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszaknak mára kialakult egy szókinccse és egy elbeszélési módja. A családi asztaloknál elhangzott történetek változatlanul kerültek át a nyilvános beszédbe (internetes kommentárokként) és a témával foglalkozó cikkekbe. A kommentárok és internetes posztok megerősítik az elbeszélhetőséget, de csak a kanonizált keretben. A történet elmesélése közös identitásra alapuló közösséget hoz létre, és ez így van az online világban is: a különböző digitális levéltárak, amelyek a traumatikus élményt átéltek tapasztalatait rögzítik, segítenek újraépíteni a közösséget.¹⁰¹ A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak azonban az internet megjelenésével sem kapott határozott, önálló profilt. Nincsenek kizárólag ennek a témának szentelt weboldalak, ahol az első benyomásokat rögzíthetnék. A kommentek szétaprózódva, így kevésbé láthatóan vannak jelen. Az online terek „hallgatói törvényszékeként” (*listening tribunals*) működnek, amelyek emlékeztetpolitikai aktusoknak is helyet adnak, hiszen arra biztatják az egyéneket, hogy osszák meg emlékeiket.

Sokféle belépési és kilépési pont, illetve lehetőség van a párbeszédre a háborús nemi erőszak kapcsán. A Vörös Hadsereg katonái által elkövetett nemi erőszakkal kapcsolatos online posztokat elemezve világos, hogy az internetes térben jelenleg semmiféle lehetőség nincs a párbeszédre. Minden posztolt egyéni történet autentikus, önmagában álló, és nem áll párbeszédben a másikkal. Csak az adott értelmezési kereten belül („a szovjet katonák tudatosan viselkedtek állatiasan”) van mód a megosztására és a beszélgetésre. Mindenki, aki a téma árnyaltabb megközelítését javasolja, azon-

nal személyeskedő támadások keresztüztüzebe kerül. Vagyis az új, virtuális emlékezetpolitikai tér végeredményben nem a nyitott, befogadó emlékezést segíti. A történetek posztolásának csupán az a feladata, hogy a visszaemlékező helyét biztosítsák az általános áldozati csoportban, de a személyes, sokszínű egyéni emlékezet eltűnik. Ezért is van, hogy a történetek java része nem személyes történet: nem az emlékezőkkel történtek meg, hanem hallottak róla, vagy beszéltek valakivel, aki tanúja volt az eseményeknek. A történetek ugyanakkor az „emlékezet mint kötelesség” paradigmájában jelennek meg, vagyis a „soha nem felejtés” erkölcsi talaján állnak. Ezt a keretet a holokauszt emlékezetéből emelték át, mégis alapvetően különbözik tőle: nem hozza létre az áldozatok közösségét, ahogy az a holokauszt emlékezeténél történt, nem ad teret az áldozatoknak az emlékezésre, és így nem az átélt eseményre, hanem annak emlékezetére emlékező csoportok jönnek létre. Ezek a csoportok a kizárólagosságra és a másik gyűlöletére épülnek, nem pedig a demokratizálásra és a befogadásra.¹⁰² Az internet nem hozott létre demokratikus teret az emlékezetpolitika számára. Sőt, a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak emlékezete a magyar online térben ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja.

A HALLGATÁS ÉS AZ ELHALLGATÁS

A háborús nemi erőszak történetét a hallgatás és az elhallgatás határozza meg. A hidegháború kialakulása a nyugati oldalon kedvezett ugyan a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak dokumentálásának, de szovjet katonák brutalitásának a bemutatása inkább az ellenség nimbuszának megtépázását, illetve a nőknek mint áldozatoknak s egyszersmind hősöknek a megjelenítését szolgálta.¹ A keleti oldalon, a szovjet megszállási övezetben más volt a helyzet. Itt a hallgatás volt a reakció. A nemi erőszak áldozatai többnyire hallgattak a kárukra elkövetett erőszakról, hiszen a háború után a nők elemi érdeke volt, hogy a „tisztességes” nő szerepében jelenjenek meg, a patriarchális társadalom elvárásainak megfelelően. De a nyilvánosság a nők kiszolgáltatottságát és védtelenségét nem mérte a férfiak heroikus harctéri cselekedeteihez. A hátszágban a nőktől a családi egység, a polgári erkölcsök megőrzését várták el. A nő testét érintő erőszakról nyilvánosan nem beszéltek, mert a nemi erőszakért mindig a nőket hibáztatták, mondván, nem tudtak jól elrejtőzni, úgy, mint más, „szerencsésebb” társaik. A mindent elfedő

hallgatást akár még gyilkossággal is biztosították, Ausztriában több esetben említették, hogy a megerőszakolt leányokat az apák megölték, hogy eltüntessék a szégyen nyomát.

Miért és kik beszélnének akkor mégis katonai nemi erőszakról? A nyilvánosságra kerülést a társadalmi kapcsolatok megváltozása, a tapasztalatok elismertetése, a kárpótlás és a rehabilitáció igénye hozhatja létre. A kárpótlás nemcsak egyénekre szabott pénzügyi, hanem szimbolikus, közösségi is lehet. Jelentheti emléknep létrehozását, emlékmű felállítását vagy olyan helyek megjelölését, ahol tömeges nemi erőszak történt. Ugyanakkor a katonai nemi erőszak női áldozatainak emlékművet állítani szintén létrehozza a maga csendjét, hiszen abból kimaradnak a férfi áldozatok. Azt sugallhatja, hogy csak női áldozati helyzetből lehet beszélni a nemi erőszakról és jogokat követelni, a férfiébből nem: a történelmi kontextustól függetlenül a nők teste lesz az általános tér, ahol az emlékezetpolitikai csatákat megvívják.²

A hidegháború végével a szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszak láthatóvá tétele a kommunizmusellenességgel kezdődött, majd művészeti alkotásokkal és a feminizmus keretében folytatódott. Ezt követte a kétezres évektől az az illiberális emlékezetpolitikai paradigmaváltás, amelynek hatására a női történetek elmondhatóvá váltak. A következőkben olyan jogi és emlékezetpolitikai gyakorlatokat elemzek, amelyek a második világháború alatt elkövetett nemi erőszak elhallgatását kívánták megtörni.

A JOGI ELHALLGATÁS ÉS ELISMERTETÉS

A nemi erőszakot a büntetőjog bünteti. A hadseregben függelomsértésnek és biztonsági kockázatot jelentő cselekménynek

számít, és szintén büntetendő. A nemi erőszak morálisan is elítélendő, vagyis a jogi szabályozás és a társadalmi megítélés mindenkor egybeesik. Ugyanakkor a nemi erőszak büntetése még békeidőben és jól működő jogi intézményrendszer esetében sem egyértelmű. Békeidőben is csak az esetek elenyésző része kerül a bíróság elé, és az áldozatok az elhúzódó, gyakran nem kívánt nyilvánosságot jelentő jogi procedúrát félbeszakítják, vagy gyakran el sem kezdik. A nemi erőszak jogi vizsgálata sem minden probléma nélküli, hiszen a jogi keretek, a rítusok és a nyelvhasználat strukturálisan az elkövetőknek kedveznek.³

Ha egy katona követi el a nemi erőszakot, akkor ő annak a hadseregnek a képviselője, amelynek az egyenruháját hordja. Márpedig a hadsereg egy ország és egy nemzet képviselője, ezért mindent meg fog tenni annak érdekében – már csak a militarizált férfiaság védelmében is –, hogy az ügyre ne derüljön fény. Az ilyen ügyek ugyanis nem csupán szégyent hoznak a seregbe, de annak hatékonyságát is csökkentik, mivel összetartó ereje a jól működő katonai férfiaság.

A láthatóvá tétel jogi keretben történt először, hiszen jogi normaszegésről volt szó. A szabályozott hadviselés törvényei alapján a nemi erőszakot elkövető katonát helyben kivégezhették vagy hadbíróság elé állíthatták. A „nők és gyerekek védelme” az első világháború során került be a közbeszédbe, hiszen nagyszámú sereg került szembe civilekkel, vagy állomásozott civilek területén. Az 1949-ben elfogadott genfi konvenció 3. cikkelye a hadifoglyok esetében a nemük figyelembevételét is szabályozta, mivel sok esetben (elsőként a varsói felkelés idején) nők is hadifogságba kerültek, ami sokféle problémát jelentett. A második világháború utáni jogi folyamatokban is a genfi egyezményt vették figyelembe. Az 1948-as, népirítás elleni konvenció 2. cikkelye a reprodukív képesség ellen

elkövetett bűntettnek tekinti a nemi erőszakot, amely egy csoport testi és lelki elpusztítását tűzte ki célul a születések megakadályozásával vagy a gyerekek elpusztításával. A volt Jugoszlávia területén 1993–1994-ben elkövetett tömeges atrocitások vezettek a nemi erőszak háborús bűntetté minősítéséhez. Ez nagyrészt az emberjogi és nőjogi aktivistáknak volt köszönhető, akiknek a tudománnyal hatékonyan együttműködve sikerült jogszabályi változásokat elérniük.

A volt Jugoszlávia területén elkövetett tömeges háborús nemi erőszak megváltoztatta a nemi erőszakkal kapcsolatos jogi megítélést. 1992-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsa létrehozta a Hágai Nemzetközi Törvényszéket (ICTY), amely az 1949-es genfi egyezmények és a hágai egyezmény alapján a volt Jugoszláviában elkövetett, emberiség elleni bűnöket vizsgálta. (Ez utóbbi fogalmat a második világháborút lezáró nürnbergi perek idején hozták létre). A boszniai esetek után a nemi erőszak többé nem egyéni becsület kérdése volt, hanem az emberi jogok háborúban rendszerszerűen elkövetett megsértésének számított. Mindez esetenként a nemzeti törvénykezés megváltozásával is járt, bár a helyi joghatóságok lényegesen kevesebb nemierőszak-ügyet tárgyaltak, mint az ICTY, mivel jogi bizonytalanságok és a helyi előítéletek hátráltatták a vádemelést. A volt Jugoszláviában gyakori jogharmonizációs vitákat a különböző jogi entitások szintjén úgy is meg lehetett volna oldani, hogy a szexuális erőszakot külön büntetési tételként szerepeltették volna.⁴

Az ICTY gyakorlata alapján képet kaphatunk a jogi szabályozás problémáiról. A bíróság által tárgyalt ügyek 40 százaléka tartalmazott nemierőszak-elemet. A perek ugyanakkor számos esetben felmentéssel vagy a vád ejtésével végződtek, mivel sokan nem akartak tovább tanúskodni, vagy a szóbeli tanúvallomás nem volt elég meggyőző. Az áldozatok sokszor

a „hagyományra” hivatkozva nem vállalták a hosszadalmas és esetleg sajtónyilvánossággal is járó adminisztratív procedúrát. A szarajevói bíróságon gyakran erre hivatkozva nem folytatták le ezeknek az ügyeknek a vizsgálatát. A bíróság nem volt felkészítve erre az újszerű feladatra, és sokszor férfiaknak kellett a nők ellen elkövetett nemi erőszakról beszélniük. A tanúvallomást tevő nők mintegy felét kísérte el támogató barát vagy családtag. Ugyanakkor az áldozatoknak megítélt kárpótlás arra ösztönözte a szegény, vidéki területről származó nőket, hogy részt vegyenek a jogi folyamatban, mivel gyakran ez volt az egyedüli bevételi forrása a családnak. A tanúvallomást tevők tehát elsősorban a gazdasági kompenzáció miatt döntöttek úgy, hogy megtörik a hallgatást. A bírósági gyakorlat elemzéséből világos, hogy a nemzetközi és nemzeti szintű jogharmonizáció, a jogászok érték-, valamint előítéletei, a társadalmi nemi előítéletek és a gazdasági korlátok mind-mind befolyásolják a formális joggyakorlat sikerét.⁵

Magyarországon másképpen zajlott le a folyamat. Az 1944. augusztus 31-től 1991. június 16-ig Magyarországon állomásozó szovjet csapatok a magyar jogrendszeren kívül léteztek. Ennek az időszaknak a kultúr-, gazdaság- és mentalitástörténete a magyar történetírás nagy adóssága.⁶ Ezt csak kevésbé mentheti, hogy a szovjet forrásokhoz nehéz hozzáférni; a hagyományos hadtörténeti munkák is csak a katonák szabályoknak megfelelő mozgását elemzik. A Vörös Hadsereg a békekötésig megszállóként volt jelen, és jogi státuszát a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szabályozta. Az ország katonai közigazgatás alatt volt, a szovjet katonák atrocitásai ellen a szovjeteknél lehetett panaszt tenni – mérsékelt sikerrel. A panasztevőket gyakran letartóztatták és szibériai munkatáborokba hurcolták. A szovjet katonák a német és magyar katonák korábbi épületeit használták laktanyának, de soka-

kat a civil lakossághoz szállásoltak be, ami számtalan konfliktushoz vezetett. Kecskeméten például az elhagyott, illetve zsidóktól elvett házakba szovjet tisztek költöztek. Másutt, ha nem költöztek be, a lakásokat akkor is kifosztották. A szovjet katonai parancsnokság folyamatosan újabb és újabb beszállásolási igénnyel kereste meg a városvezetést. Mindez nagy terheket rótt a lakosságra, ezeket az úgynevezett elhagyott zsidó vagyonból pótolták. A Kecskeméten felállított szovjet kórház berendezését is a helyiek javainak elkobzásával oldották meg. 1945. január 9-én a következő tárgyakat kobozták el az orosz kórház számára: 100 ágy, 35 szalon, 6 ágybetét, 14 sodrony, 30 szalmazsák, 18 lepedő, 13 pokróc, 16 paplan, 130 nagypárna, 25 kispárna, 6 dunna, 4 mosdó, 12 villanykörte. 1945. február 6-án a polgármester levelet írt az I. körzet vezetőjének, ennek értelmében a kecskeméti orosz kórházaknak a karhatalom igénybevételével a következőket kellett összegyűjteni: 200-300 db ágy párnával, takaróval, lepedővel, szalmazsákkal, 50-60 db villanykörte, 60 mázsa deszka fekvőhely készítéséhez, 50-60 mázsa szén, 3 mosdólavór.⁷ Pápán, ahol nagy laktanya volt, 1947. április 4-én 950 orosz tiszt volt elszállásolva, és az újabb alakulatok tisztjeinek is lakást kellett biztosítani a városban. Ezért Kerekes János, Pápa polgármestere arra kérte Rákosi Mátyást, az MKP főtitkárát, hogy a SZEB-nél érje el, hogy „a Pápára beköltöző csapatot ne olyan nagy létszámban jöjjön be”.⁸ Hogy mit jelent a „nagy létszám”, nem ismert, de az biztos, hogy a magyar hatóságok jogi érdekérvényesítése a szovjet anyagi igényekkel szemben csekély volt.

A békeszerződés megkötése után, 1955 szeptemberéig a szovjet katonák konszolidálták a helyzetüket; laktanyákba, támaszpontokra kerültek, gyakran családotul, és onnan ellenőrizték az országot. A szovjetekkel való kapcsolattartás

a kommunista párt feladata és privilégiuma volt, gyakran személyes gazdasági és politikai előnyök reményében. A szovjet tanácsadók a hadseregben is jelen voltak, de jelenlétük nem volt látványos, és tudatosan elzárkózó volt.⁹ A rend fenntartásáért a szovjet titkosszolgálat felelt, ugyanakkor nem volt katonai rendőrség, és az említett ügyek kezelését mindinkább a magyar katonai közigazgatás vette át. A szovjetek mindig delegáltak valakit az esetek kivizsgálására, illetve számukra kedvező módon igyekeztek befolyásolni az ügyek kimenetelét. 1956 után aztán az őrzött lakótelepeken, helyőrségeken összevont csapatok már nem nagyon érintkeztek a lakossággal.¹⁰ A *Népszabadság* 1957. május 29-én adott hírt a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 54. sz. törvényerejű rendeletéről, amely elsősorban a szovjet fél érdekeit képviselte, és valójában nem szabályozta pontosan a jogokat és kötelezettségeket. A szovjet hadsereg kivonulásakor a jóvátételről folytatott vita is ennek köszönhető, hiszen a szovjet egységek nemcsak hogy teljesen lelakták az épületeket, hanem minden mozdíthatót el is vittek.¹¹ A magyar civil lakossággal kialakult esetleges konfliktusok alkalmával a szovjet fél döntő módon avatkozott bele az igazságszolgáltatás menetébe: vagy a vád visszavonására próbálta kényszeríteni az áldozatot, vagy végső esetben kimenekítették az elkövetőket Magyarországról.

A szovjet birodalmi arrogancia, valamint az ehhez társuló ideológia, miszerint a fasizmus legyőzésével a jó ügyet képviseli, prédává és prédálhatóvá tette a megszállt ország javait a Vörös Hadsereg számára. A megszállt országok intézményesült igazságszolgáltatását pedig ignorálták. Ezzel megint csak az informális kapcsolatok és a „kijárások” ideje érkezett el. A magyar kommunisták nem jeleskedtek a polgári lakosság védelme terén, és inkább a pr-katasztrófát igyekez-

tek elhárítani, mivel lojalitásuk bizonygatása az új politikai helyzetben az ország és a saját jövőjük szempontjából fontosabbnak bizonyult. A helyi, kommunista kézben levő rendőrség próbálta felsőbb politikai kapcsolatait megmozgatni az egyes esetekben. 1945. december 10-én például a balatonfüredi járási főkapitány levelet írt Rákosi Mátyásnak, hogy befolyásával „odahatni szíveskedjen”, mivel az egyik helyi lakos a házába éjszaka bemászó szovjet katonát baltával megsebesítette. 1946. február 25-én érkezett meg a szovjet vezetés alatt működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság válasza, miszerint a balatonfüredi kőműves „szerelemfélést” miatt sebesítette meg a szovjet katonát, ezért jogos, hogy a szovjetek öt évre elítélték. Az, hogy a nemi erőszak elleni védekezést a szovjetek „szerelemféléstnek” minősítették, azt mutatja, hogy tisztában voltak a magyar jogrenddel. Még napjainkban is „szerelemféléstnek” nevezik, ha egy férfi megöli azt a nőt, aki érzelmileg közel állt hozzá. A főtitkárság nem fellebbezett, és Rákosi sem hatott oda „elvtársi” befolyásával a balatonfüredi kőművesért. Ne felejtjük el, akkoriban még nem volt egészen világos, hogyan alakul majd a magyarországi kommunisták pártján belüli hierarchia, és a szovjet tisztogatásokat túlélő magyar kommunisták pontosan tudták, hogy mindig várható egy következő tisztogatás.¹²

A magyarországi nemi erőszak jogi elhallgatását érdemes összevetni a dél-koreai „komfortnőeknek” nevezett szexuális rabszolgák emlékezetének alakulásával.¹³ Ezek voltak azok a koreai nők, akiket a japán hadsereg tagjai a terület megszállása után elvittek, elzártak, és hosszú időn át, egészen a háború végéig megerőszakoltak. Mintegy 70 000–200 000 nőt tettek szexrabszolgává a második világháború során, és 80 százalékuk koreai volt.¹⁴ Japánban a katonai erőszakkal létrehozott nyilvánosházak rendszere „a császár japán népnek adott

ajándékként” működött, és az ország gyarmati és gazdasági aspirációinak szolgálatában állt. Ez volt a leghosszabb ideig (1932–1945) fennálló, rendszerszerűen, államilag, gazdasági haszonszerzés céljából működtetett szexrabszolgai intézmény. Lengyelországban is vannak források, amelyek beszámolnak arról, hogy a szovjet katonák erőszakkal a parancsnokságra vittek nőket, aztán ágyasként tartottak őket fogva. Ez még 1947-ben is közbiztonsági problémát jelentett.¹⁵ Bydgoszczban az emigrációban élő lengyel kormány számára készült jelentés szerint lengyel nőket tartottak fogva a szovjet laktanyákban szexrabszolgaként.¹⁶ A jelentés hozzászólja ugyan, hogy ez megerősítetlen információ, de a kollektív emlékezetre feltétlenül hatása volt.

Magyarországon a fogva tartások, amelyekről Polcz Alaine is beszámol, rövid ideig tartottak, és a tömeges, csoportban elkövetett nemierőszak-esetek nem hasonlíthatók a japán szexrabszolgák intézményhálózatához. A nankingi mészárlás és a tömeges nemi erőszak rossz nemzetközi sajtója arra készítette a japán vezetést, hogy felgyorsítsa a katonai bordélyházak rendszerének létrehozását. Az elfoglalt országokból, de Japánból is vittek nőket ezekbe az intézményekbe, rendkívül szervezett módon. Mint korábban említettem, a náci Németország is szervezett bordélyházakat, külön a tisztok és külön a koncentrációs táborban fogva tartottak számára. Mind japán, mind a német esetben hivatalos csend vette körül az eseteket, és geopolitikai érdekek határozták meg azt is, mikor szakadt vége az elhallgatásnak.¹⁷

Mind a magyar, mind a koreai esetben a geopolitikai változás vezetett az elhallgatás végéhez. Magyarországon ez a szovjet csapatok kivonását jelentette, míg Koreában, amely a hidegháború miatt jó kapcsolatokat ápolt Japánnal, a koreai civil szervezeteket, így a nőmozgalmakat is elnyomták, tag-

jaikat sok esetben börtönbe zárták, és csak Hirohito császár 1989-ben bekövetkezett halála után vált lehetővé, hogy beszéljenek a kérdésről.

A háborús nemi erőszakot követő első időszakban a nők gyakran magukat vádolták a történelem miatt, és ezzel hozzájárultak a társadalmi csendhez. A koreai esetben csak az 1990-es években indult meg a nyilvános beszéd a kérdésről; addig – főleg a japán hivatalos diskurzust követve – a szexrabszolgákat prostituáltként vagy szexmunkásnak tekintették, illetve kiemelték, hogy a nők önként jelentkeztek a jól fizetőnek tűnő munkára. Japánban a Női Háborús Bíróság létrejöttével a konzervatív női szervezetek a kormány céljainak megfelelően léptek fel, és a „női méltóság” jegyében önkéntes szexmunkásoknak állították be a katonai bordélyba hurcolt koreai nőket. Ez sok esetben valóban így volt: a szegény, vidéki, patriarchális koreai családokban jó néhány nő talán valóban elhitte, hogy a sorsa jobbra fordul, ha követi a japán toborzók szavát. Voltak azonban olyan esetek – és ez volt a többség –, amikor a japánok által elfoglalt falvakból a női lakosságot fegyverrel terelték össze és vitték el szexrabszolgának. Magyarországon is mindenki számára világos volt, hogy mit jelentett, ha a szovjet katonák úgynevezett önkéntes jelentkezésre szólítottak fel krumplicolásra. Lengyelországban elvileg a sebesült katonákat kellett volna ápolniuk.¹⁸ Itt a nők szovjet kényszermunkatáborokba való elhurcolása a nemi erőszaktól függetlenül, de rendszerszerűen zajlott le.

A koreai „komfortnők” és a „málenkij robotra” elhurcolt nők összevetésekor érdekes lehet az állam szerepének vizsgálata is. A koreai szexrabszolgákat a „komfort” kifejezéssel különböztették meg a „normál” prostituáltaktól. Elaine Scarry szerint a kínzás, a kontroll hiánya és a nemi erőszak

„élő halottat” hoz létre a nőből. A japán hatóságok azt állították, hogy a koreai nőket munkavégzésre vitték el, önkéntes alapon, jó fizetés reményében, illetve később besorozták őket a hadseregbe, ezzel próbálva utóbb a kártérítési igényüket elutasítani. A civil szervezetek ellenben azzal érveltek, hogy ezek a nők nem szexmunkások voltak (akik elvileg szabadon választhatnak, mikor és milyen munkát végeznek), hanem szexrabszolgák, akik az életüket kockáztatták volna, ha megszöknek. Ez az elnevezés körül gerjesztett vita egyszerű taktikai húzás volt az elkövetők részéről, hogy időt nyerjenek, hiszen a női áldozatok idővel eltűntek az élők sorából. A túlélő koreai szexrabszolgák – ellentétben a magyar helyzettel – az emlékezetpolitikai küzdelem aktív harcosai is voltak, és személyükben hitelességet adtak a küzdelemnek. Az ENSZ végül csak 1996. február 6-án ítélte el határozatában Japánt a „komfortnők” rendszeréért, és csak 2000-ben jött létre az úgynevezett Nők Nemzetközi Háborús Bűntetteket Vizsgáló Törvényszéke a Japán Katonai Szexrabszolgaságról (Women’s International War Crimes Tribunal on Japan’s Military Sexual Slavery), amely a koreai szexrabszolgák később elemzendő múzeumát is létrehozta.¹⁹ A női vizsgálóbizottság létrehozását az emberi jogi diskurzus és az emberi jogokat védő mozgalmak közös fellépése tette lehetővé.²⁰ A női bíróság felállításának az volt a célja, hogy társadalmi megbecsülést biztosítson az egykori „komfortnőknek” mint túlélőknek, valamint hogy Japán elismerje a felelősséget a szexuális erőszakban, amely emberi jogi bűncselekménynek számít.²¹ Az intézmény a társadalmi nemek szempontjából akart igazságot szolgáltatni és felelősségre vonni az elkövetőket. Mindezt aktivisták kezdeményezték a nemzetközi szolidaritás jegyében, az állami kereteken kívül.²² Hirohito császárt (1901–1989), a második világháborús Japán veze-

tőjét 1946-ban nem állították bíróság elé, mert Japánt pacifikálni kellett az erősödő hidegháborúban. A női bíróság azonban Hirohito császárt személyesen is felelősnek találta a szexrabszolgaság rendszeréért. Ez megosztotta az aktivistákat. Voltak, akik egyetlen személy helyett azon intézmények és struktúrák elítélését szerették volna elérni, amelyek lehetővé tették a háborús szexrabszolgák hálózatának létrehozását. Az emlékezeti aktivisták körében Koreában az elit, keresztény, képzett nők vezetik a harcot.²³ Ez különbözik a magyar helyzettől, ahol a gyenge nőmozgalom nem tekintette feladatának az emlékeztetpolitikai intervenciót.

Hasonló a helyzet az elkövetői dokumentumok hozzáférhetetlenségének kérdésében is, mivel a japánok elpusztították a szexrabszolgaságról szóló dokumentumokat. Délkelet-Ázsia más, szintén a japánok által a második világháborúban elfoglalt részein azonban találtak ezzel kapcsolatos iratokat.²⁴ A magyar kutatók az orosz katonai levéltárakban továbbra sem kutathatnak, de az ukrainai levéltárak időlgecs megnyitása reményekre adhat okot.

A katonai nemi erőszak nyilvános elismerésekor az első fázisban a koreai és a magyar esetekben is arra használták a tanúvallomásokat, hogy alternatív történelmi forrásként dokumentálják az atrocitásokat, és bizonyítsák a történelmi igazságot. Ezért is fontos, hogy a magyarországi esetekben csak nagyon kevés olyan vallomás van, amelyben a nemi erőszak magával az interjúalannyal történt meg, nem pedig másval, illetve amelyben nem magyar férfiak beszélnek arról, hogy mi történt a magyar nőkkel. A nőközpontú megközelítés mindkét esetben – az intencionalista megközelítéshez hasonlóan – megtagadja az áldozat-túlélőtől a cselekvésképcséget, az ágensséget, és csak áldozatként szerepelteti az elmondásban, létrehozva ezzel egy egységes áldozati csoportot.

A japán elkövetők másik taktikája az volt a túlélők elhallgattatására, hogy kihasználták a szóbeli tanúvallomások ellentmondásait. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a koreai kutatók sok esetben alaposan megszerkesztve adták közre a tanúvallomásokat. Másképpen mondták el a történeteket a túlélők annak függvényében, hogy mikor és kinek adták a tanúvallomást. Az általuk elmondott történetek gyakran ellentmondtak egymásnak, főképpen amiatt, mert a férfiuralmat próbálták menteni, noha a férfiak a koreai esetben sem tettek semmit, hogy megvédjék őket. A magyar esetben ellenben létrejött egy standardizált elbeszélési mód, ahogy a túlélők elmondták a történeteiket.

A koreai és a magyar esetek összevetése részben arra is magyarázatot ad, hogy Magyarországon miért mások beszélnek a másokkal történt nemi erőszakról. A tanúvallomás során jön létre a beszélő szubjektum. A koreaiakkal ellentétben a magyar esetekben ez nem így volt. Mindkét esetben bekövetkezett ugyanakkor az áldozatok medikalizálása. A magyar esetekben egyedül a nemi bajok elmondásán keresztül tudtak beszélni az elszenvedett nemi erőszakról. Koreában viszont éppen azért változtak a vallomások, mert az áldozatok többek közt poszttraumatikus stressz-szindrómában (PTSD-ben) szenvedtek. Ezzel magyarázták az ugyanarról az esetről adott különféle visszaemlékezéseket is. A feminizmus második hulláma összekapcsolta a nemi erőszak mint háborús fegyver strukturalista magyarázó elvét a gyarmati elnyomással, beszédhelyzetet teremtve ezzel a koreai szexrabszolgáknak, akik méltósággal elmondhatták történeteiket a japán elkövetőkről. A magyar esetben ez a beszédhelyzeti hely nem ennyire egyértelmű. Nem csak azért, mert a magyar csapatok Szovjetunió területén elkövetett bűnei nem tették egyértelművé a magyar áldozati helyzetet. Ez az érv a koreai csapatokkal

szemben is elhangzott, amelyek később részt vettek a vietnami háborúban, ez azonban nem vette el a teret a szexrabszolgák történeteitől, hanem éppen hogy a militarizmus közös vonásainak, például a katonai férfiasságnak a hangsúlyozását erősítette. Az (ázsiai származású) „orosz katona” mint elkövető létrehozása az elbeszélésekben Magyarországon csak az áldozati szubjektum pozíciót kínálta fel a történetüket elmondó nők számára. Ezért van az, hogy a nők inkább úgy mesélik a történetüket, mintha az mással esett volna meg.

A koreai szexrabszolgák emlékének jogi elismertetésében a nemzetközi nyilvánosság a koreai katolikus elit politikai közbelépése hozta meg, és a pénzügyi kártérítés lehetősége is motiválta. A hollandok már korábban indítottak kártérítési pert 35 holland szexrabszolga miatt, a koreaiak azonban nem mertek, mivel félték, hogy ha nyilvánosságra kerül a múltjuk, semmi esélyük nem lesz a házasodásra.²⁵ Indonéziában ötven öregotthont hoztak létre azok számára, akik „komfortnők” voltak, és nem volt családjuk, amely gondoskodott volna róla róluk. Koreában a túlélők jogosultak lettek hadi nyugdíjra, illetve különféle pénzbeli juttatásra. Ez a magyar esetben fel sem merült, így az intézményesülés is elmaradt. Koreában viszont ez az intézményes, jogi és pénzügyi elismerés járult hozzá ahhoz, hogy a „komfortnő” elveszítette tabuizált értelmét, és pozitív, áldozati identitás-tartalmat kapott. Pedig ahogy a bosnyák vagy a koszovói, úgy a koreai kormány sem volt lelkes, hogy a szexuális erőszak áldozatai kártérítést és ezzel társadalmi elismertséget kapjanak. A nemzeti erőszak a férfiak szégyene is, és a javasolt férfiaktól álló kormányok inkább a jövőre figyelnének, mint a múlt sérelmeire. 1995-ben az Ázsiai Női Alap (*Asian Women's Fund*) létrehozásával a japán kormány a nemzetközi nyomás hatására megbánást mutatott. A japán bocsánat-

kérés nyelve, amely évtizedekkel a büntettek után jött létre, szükségszerűen magán viseli a változó közbeszédet. Mintegy 240 nő számára ítélték meg kártérítést, de csak 80 vette fel a megítélt összeget, mivel a korai állam kampányt indított az ellen, hogy a japán kormány egyéni jóvátétellel próbálja meg elfedni az államilag szervezett, rendszerszerű nemi erőszak megtörténtét.

A háborús nemi erőszak jogi láthatóvá tételének nagyon komoly személyes ára van. Egyrészt azért, mert a háborús nemi erőszakra való beszéd különválik a családon belüli erőszaktól: míg az előbbi politikai és geopolitikai játszmák tárgya lesz, addig az utóbbi elhallgatódik. Az is probléma, hogy nem követi szembenézés a militarizmusban található valódi okokkal. A láthatatlanság és a láthatóság szintén eszközzé válik a folyamatban azáltal, hogy ki mondja el a történetet. A nemi erőszak strukturális okainak elmondása nélkül a történet csupán pornográfia lesz, amely éppen annak a szimbolikus rendnek a fenntartását szolgálja, amely ellen a láthatóság követelésével az áldozatok és az aktivisták fellépnek.

Magyarországon igazságtételi bizottságoknak kellene rendezniük a második világháborús tömeges nemi erőszak áldozatainak helyzetét. Ezek a bizottságok alulról szerveződő intézmények lennének, amelyek helyi tényfeltárás alapján szolgáltatnak igazságot, nem feltétlenül a legalizmus keretében. És ami a legfontosabb: ez a forma új elbeszélési kereteket is létrehozhatna, hiszen formális jogi számonkérésre sokszor már nincs lehetőség a tömeges elkövetés vagy az eltelt idő miatt.²⁶ Ehhez azonban hiányzik az emlékezetpolitikában részt vevő nőmozgalom, ráadásul az emlékezetpolitikai paradigmaváltás az emlékezés keretét már átalakította, és ez eleve kizárja a fenti lehetőséget.

EMLÉKMŰ HELYETT

Európában a megerőszakolt nőknek nincs emlékművük. Nagy vihart kavart, mikor 2013-ban a lengyelországi Gdańsk-ban Jerzy Bohdan Szumczyk szobrászművész engedély nélkül felállította *Komm, Frau* című emlékművét, amelyen egy szovjet katona egy terhes nőn követ el erőszakot, miközben pisztolyt nyom az asszony fejéhez. A szobor arra utalt, hogy a szovjet katonák kollektíven büntették a németeket és a lengyeleket, és a nemi erőszakot a bosszú motiválta. A művészt rövid időre letartóztatták, az emlékművet pedig lakossági tiltakozásra és hivatalos engedélyek hiányában nagyon hamar eltávolították.

Magyarországon a legutóbbi, társadalmi egyeztetés nélkül felállított köztéri emlékművek jogosan kavartak komoly vitákat azzal, hogy egyoldalú emlékeztetpolitikai koncepciót fogalmaztak meg.²⁷ Skrabski Fruzsina filmjét követően többen is javasolták, hogy készüljön emlékmű a szovjet katonák által megerőszakolt magyar nőknek. A korábbiakban már elemeztem a nemi erőszak vizuális megjelenítésének kérdéseit, így most azt a kérdést teszem fel, hogy hogyan lehet egy olyan történelmi tényről, eseményről beszélni, emlékezni, amelynek nincs vizuális reprezentációja.

Az első válasz erre az lehet, hogy ne is legyen vizuális emlékeztető. Ez Susan Sontag érve, ő azt vallja, hogy az erőszakot ábrázoló képre való ránézés újból létrehozza az erőszak vizuális kultúráját, ráadásul a néző a tekintetével megismétli az erőszakot magát, amikor kívülről rácsodálkozik a képre.²⁸ Ez volt az egyik érv, ami miatt eltávolították a gdański emlékművet, és ez volt az én érvem is, amikor arra kértem Rácz Árpádot, ne közölje le az előző fejezetben elemzett képet a *Rubicon*-ban. Emiatt bírálták sokan – joggal – Skrabski Fruzsina filmjének

azt a részét is, amikor – igaz, az etikai kérdések maximális figyelembevételével – színészekkel eljátszatta, megismételtette a nemí erőszak aktusát, és ezzel hozzájárult az erőszak ciklikusságának és vizuális kultúrájának fenntartásához.

Jerzy Bohdan Szumczyk: Komm, Frau

A kevés fennmaradt fényképet az azóta eltelt időszak során hozzáférhetővé vált információkon keresztül értelmezzük. A művészeti alkotások ikonográfiája sem lehet független a túlélők és az áldozatok által elmondott történetektől. Azt, hogy a *Komm, Frau* című szobrot milyen módon formálta meg a művész, a túlélők fennmaradt történetei befolyásolták. Skrabski Fruzsina is egy túlélő történetét rekonstruálta a filmvásznon színészekkel. Ily módon a szóbeli történetekre alapulnak a rekonstrukciók, és azok vizuális megjelenítésként a hiányzó fényképek helyett valósággá válnak.

Többféle stratégia van arra, hogyan lehet emlékművet állítani a második világháborús nemí erőszak áldozatainak.

Az első példa a japánok által szexrabszolgaságba hurcolt nők emlékmúzeuma. 1998-ban említették először szövegszerűen a második világháború alatti szexrabszolgaság intézményét a Japán Hadsereg Múzeumában. A japánok által elhurcolt „komfortnőeknek” szentelt tajvani Ama Múzeum 2016. március 8-án nyílt meg egy 92 éves túlélő, Chen Lienhua jelenlétében. „Ama” magyarul nagymamát jelent: így nevezik a tajvani áldozatokat. A mintegy kétezer tajvani áldozatból 58-at ismertek el hivatalosan, közülük három volt életben a megnyitó idején, mindhárman elmúltak kilencvenévesek. A múzeumot egy NGO, a Tajpeji Női Megmentési Alapítvány (TWRP) üzemelteti, és az intézményt adományokból tartják fenn.²⁹ 2007-ben alapították a Kínai „Komfortnők” Kutatási Központot Sanghajban, múzeumuk 2016-ban nyílt meg. Nankingban 2015-ben nyitottak egy múzeumot.

2012-ben elhatározták, hogy Szöulban megalapítják a Háború és Nők Emberi Joga Múzeumát, amit a Párbeszéd Házának fognak hívni, jelezve, hogy e fájdalmas, elhallgatott s Japán által nemzetbiztonsági kérdésként kezelt történelmi tény emlékezetét meg lehet és meg is kell osztani a közösséggel. A koreai állam – a Japánnal szembeni geopolitikai érdekek mentén is megfogalmazott emlékezetpolitika jegyében – aktívan részt vesz a múzeumállítási folyamatban, noha a kulcsszerepet valójában az emlékezeti aktivisták játszzák. Koreában a civil szervezetek a kormány csendes támogatásával a 1990-es évektől folyamatosan napirenden tartják a szexrabszolgák szimbolikus és jogi kompenzációját. Az épület egyszerre templom és közösségi fórum, amely a kapcsolatteremtés tereként működik. Az emlékezés és megbocsátás szakralitása összekapcsolódik a levéltárral, dokumentálandó az addig elhallgatott erőszakot, így az a társadalmi jogokért való harc eszközévé is válik. A levéltár ebben az esetben nem

csupán dokumentumokat gyűjt, hanem „tükröt tartó levéltárként” (*confrontational archive*) az elhallgatást létrehozó diskurzussal szemben más dokumentumokkal bemutatja az elhallgatás folyamatát is. Az intézmény célja, hogy újraértékelje a múltat az igazság elmondásával, aktív emlékezetpolitikai intervencióval, interjúgyűjtéssel, levéltári kutatással, oktatással és ismeretterjesztéssel. A múzeum szerkezete egy templom hagyományos szerkezetét követi, és a szakralitás fontos szerepet játszik a kiállításon. Egy jól látható térképen be vannak jelölve a helyszínek, ahol szexrabszolgákat tartottak fogva, a helyszínekhez kapcsolódóan pedig személyes történetek olvashatók. A múzeumban ellentmondásos módon csak a „tiszteletre méltó” nőkre emlékeznek, akiket a japánok erőszakkal raboltak el, kirekesztve ezzel a szexmunkásokat az emlékezetből, akiket szintén a hadsereg rekrutált.

A kaliforniai Glendale-ben 2013 óta áll a koreai szexrabszolgák emlékműve. Ez ugyanolyan a szobor, mint amelyet 2014 januárjában avattak fel Szöulban, a japán nagykövetség épülete előtt, a japán kormány hivatalos tiltakozása ellenére. Az emlékművön egy üres szék utal arra a nőre, akit elhurcoltak a japán katonák, illetve a hiányzó emlékezőre is, aki a hagyományos koreai ruhába öltözött fiatal nő mellé ülhetne, hogy annak történetét meghallgassa.³⁰ Ugyanezt az életnagyságú ülőszobrot helyezték el 2017-ben egy szöuli buszjáratra is, így az utasok együtt utazhattak a szoborrá vált magányos alakkal. Az augusztus 14-i emléknapra további öt szobrot tettek fel buszokra, majd az ország különböző részein is elhelyezték a szobrokat. A japán kormány tiltakozott a szoborállítás ellen.³¹ Bár 2015-ben a koreai és a japán kormány egyezményt írt alá, amelyben Japán bocsánatot kért, és vállalta, hogy 8,3 millió dollár kártérítést fizet a dél-koreai túlélőknek, az egyezmény végrehajtása akadozik, nem függetlenül

attól, hogy Korea új elnöke, Mun Dzsein emberi jogi ügyvéd, aki határozottan követeli az emberi jogsértések kivizsgálását, továbbá a geopolitikai harcok is kiújultak. A japán nagykövetet az eset után visszarendelték konzultációra.³²

2017-ben már csak harminchét egykori szexrabszolga volt életben Koreában. Az emlékművek és múzeumok azonban a „másodlagos tanúságtevés” eszközével új szemtanúkat hoznak létre. Ez a párbeszéd az emlékmű és annak közönsége között vezette az alkotókat arra, hogy 2017-ben San Franciscóban is felállítsanak egy emlékművet a „komfortnőeknek”. Ezen egy koreai, egy kínai és egy indonéz lány kapaszkodik össze, ezzel is jelképezve a közös sorsot, amelynek során Japán gyarmatosította a térséget, és a nőket szexuális rabszolgasorba kényszerítette. Az összekapaszkodás ugyanakkor egymás segítségét is kifejezi. Az emlékmű felállítása után Oszaka megszakította a testvérvárosi kapcsolatot San Franciscóval, jelezve, hogy az emlékműállítás továbbra sem mentes az érzelmektől és a geopolitikai aspirációktól. Jelenleg mintegy 80 olyan szobor áll Koreában, amely a szexrabszolgák emlékét őrzi, és alkotja újra az emlékezet közösségét.

Koszovóban két érdekes, de politikailag alapjában eltérő művészeti projekt is emléket állított a megerőszakolt nőknek. 2015-ben köztéri szobrot állítottak 20 145, mozaik-szerűen összerakott érméből, amely egy női arcot formál. A felirat szerint „a sokoldalú hozzájárulásért és áldozatért, amelyet minden albán nemzetiségű nő hozott az 1998–1999-es koszovói háború alatt, és emlékeztetőül a nemi erőszak kegyetlen bűnére, amelyet a szerb erők követtek el majdnem húszezer nő ellen”. A másik pedig Alketa Xhafa Mripa 2015-ös *Gondolok rád* című installációja: ötven ruhát állított ki száradni negyvenöt kötélre egy futballstadionban, egy olyan építményben, amely a férfiasságot jelképezi. A ruhákat

az ország minden részéről adták össze nők, áldozatok és családtagjai. Az az üzenete, hogy nem az áldozatok hibája, ami velük történt.³³ Az első az intencionalista értelmezési keretben, a másik pedig a strukturalista keretben emlékezik meg a Koszovó szerb megszállásakor elkövetett tömeges nemi erőszak áldozatairól.

A Fülöp-szigeteken 2017 decemberében állították fel a második világháborúban a megszálló japánok által szexrabszolgaként fogva tartott filippínó nők emlékművét. A bronzszobor egy bekötött szemű, lobogó ruhában álló nőt ábrázol, aki kezét a szenvcdés jeleként a mellkasa előtt összekulcsolja. 2018. április végén az emlékművet eltávolították, mert a hivatalos álláspont szerint csöcserét kell végrehajtani azon a területen. A nőszervezetek hiába tiltakoztak írásban, a japán belügyminiszter januári Manilában tett látogatásán világossá tette, hogy nem erősödhetnek a két ország közötti gazdasági kapcsolatok, amíg a Fülöp-szigeteken áll ez az emlékmű. Duterte elnök még januárban úgy nyilatkozott, hogy a szobor felállítását kezdeményező civil szervezetek akaratát nem ignorálhatja. Áprilisra azonban megváltozott a véleménye, és a szobrot bizonytalan időre eltávolították.³⁴

A másik emlékműállítási stratégia a magyarországi, amely a „kettős megszállás” jegyében egyszerre akar emléket állítani a kommunizmus valamennyi áldozatának. Az úgynevezett Gulag-emlékmű fektet obeliszkjének felállítását a Szovjetunióban Volt Magyar Politikai Rabok és Kényszymunkások Szervezete (Szorakész) nevű civil szervezet javasolta. Az obeliszk négy oldala a négy áldozati csoportot jelképezi: a magyarországi németeket, a politikai foglyokat, a hadifoglyokat és a kényszymunkára elhurcolt civileket. Ez az emlékmű azonban nem hoz létre helyet, ahol a nemi erőszak áldozatairól meg lehetne emlékezni, sőt a politikai viták miatt még a felál-

lítás helye is kérdéses maradt. A magyar illiberális emlékezetpolitikai fordulat intézményesülése után a magyar kormány a „kettős megszállás” kanonizálásával áttolta a felelősséget a megszállókra, láthatatlanná tette a magyar kollaborációt, és ezzel alapvetően változtatta meg az emlékezetpolitikai keretet. Ugyanez történik a mai Ukrajnában és Lengyelországban is. Az etnocentrikus emlékezetpolitikába nem egyszerű beilleszteni a sötét múltat, főleg, ha versenyző emlékezetek vannak jelen. Hiányzik tehát az a narratíva és az a befogadó intézményrendszer is, amely a nemzeti szintű történetírást és a sokszínű áldozati csoportok emlékeit összehangolná. De hiányoznak a civil szervezetek is. Az emlékezet különböző szinteken működik: lokális, nemzeti, regionális és transznacionális szinten, amelyek együttesen az emlékezetek sokszínűségét hozzák létre. Ez azonban politikai folyamat, amelyben egyes csoportoknak és narratíváknak nagyobb az erejük, ha állami segítséggel indulnak az emlékezeti versenyben.

A második világháborús nemi erőszak emlékműveink esetében a gdański szobor érzéketlen ikonográfiai egyszerűsége és a koreai szexrabszolgák emlékművének túlzott érzelmesége és idealizáltsága egyaránt a női áldozati helyzetet erősíti. A műalkotások az áldozatok elbeszélésén alapulnak, ők pedig a számukra egyedül lehetséges narratív keretben beszélnek erről: áldozatok. A Magyarországon tervezett szovjet megszállási emlékműben viszont a nők különleges áldozati helyzete lesz láthatatlan. Az innovatív, befogadó és társadalmi párbeszéd során kialakított emlékműállítás továbbra is várat magára.

A TÖRTÉNET HIÁNYZÓ OLDALA: OROSZORSZÁG

1989 után érthető módon megindult a második világháború hadtörténetének újraírása.¹ A korábbi diadalmas és „szeplőtelen” Vörös Hadsereg szerepének újraértékelésekor a nők áldozatokként tűntek fel a tabuktól lassan mentesülő történetírásban.² A nemzetközi politikai helyzet is nagyban meghatározta, hogy a szovjet katonák nőkkel szembeni atrocitásai a keleti blokk országaiban is nyilvánosságot kapjanak, miközben a hidegháború éveiben Nyugaton épp ezek az atrocitások tartották vissza a történészeket az amerikai katonák erőszakos cselekményeinek közelebbi vizsgálatától.

1944 őszén a *Szovjet Harcos* című újság pályázatot hirdetett: írják meg, miért kell megölni minden német katonát. Anélkül, hogy túlbecsülnénk a sztálini sajtó- és véleménynyilvánítási szabadságot, érdekes olvasni ezeket az esszéket, amelyek valójában személyes bosszútörténetek.³ A bosszú természetesen az ellenséges nemzetek nőihez való hozzáférést is jelentette, és különösen kegyetlenül bántak el azokkal, akik kollaboráltak a megszálló németekkel. A szovjet katonák kegyetlenségéről jó néhány visszaemlékezés szü-

letett. A történetek rendre kiemelik, hogy a nemi erőszakot a férfi családtag előtt követték el, hogy a szegény még nagyobb legyen.⁴ A kegyetlenkedésekben a katonák mellett partizánalakulatok is részt vettek, amelyek talán még fegyelmezetlenebbek voltak, hiszen nem tartoztak reguláris katonai egységekhez. A partizánokhoz csatlakozó zsidó nők még inkább ki voltak téve a nemi erőszaknak.⁵

A magyar nők elleni tömeges erőszak nem választható el a katonák anyagi javakhoz való viszonyától. Az elhúzóódó háborús harcok után a Vörös Hadsereg katonái olyan területre léptek, amelynek anyagi javait addig jobbra elkerülte a háborús pusztítás. A magyar területek szenvedtek ugyan a szövetségesek bombázásaitól, de ez meg sem közelítette a Szovjetunió hatékony náci német megszállása okozta károkat. Az anyagi javak elérhetők és egyben eltulajdoníthatók lettek a Vörös Hadsereg katonái számára. A megszállt területek anyagi javainak lefoglalása és Szovjetunióba szállítása hamar és szervezeten megkezdődött. A hadseregben harcoló katonák között kialakult az informális gazdaság, az ellopott javak folytonos csereberéje, valamint a különböző csomagok eljuttatása az otthon maradtaknak. Ez az informális gazdaság igen nagy volumenű volt, hiszen csaknem harmincmillió katona volt érintve benne. 1944 decemberében a szovjet hadügyminisztérium rendeletileg havonta egy csomag hazaküldését engedélyezte. A küldemény nagysága a jó magaviseletől és a rendfokozattól is függött: 5–16 kilogramm közötti csomagot lehetett hazaküldeni. A rendelkezés lényegében nem volt más, mint felhívás a nyílt rablásra. A katonák nemcsak az élelmiszert, de minden mást is elvittek, ami csak mozdítható volt, hiszen tudták, hogy odahaza a háborúban kivérzett lakosság nem dúskál a fogyasztási javakban. Egy jól összeállított csomag családok gazdasági

jövőjét alapozhatta meg. Különböző közép-európai tárgyak, biciklik, ruhák, kalapok kerültek így a Szovjetunió legtávolabbi pontjaira. A feladott csomagok tömege természetesen káoszt okozott a postaszolgálatban, és a fosztogatók figyelmét is felkeltette. A katonák ezért a kisméretű, de értékes tárgyak, különösen a karórák eltulajdonítására specializálódtak, azok egyfajta informális katonai valutává is váltak a körükben. Ennek a katonai-gazdasági racionalitásnak ugyanakkor semmi köze nem volt ahhoz, ahogy a szovjet katonák a magyar kollektív emlékezetben megmaradtak: naiv barbárokként, akik folyton az órák holléte iránt érdeklődnek.⁶

AZ OROSZ FORRÁSOK

Ha a történelmet nem engedik be a levéltárba, akkor frusztráltan az interneten kezd kutatni. Ez történt az én esetemben is. Évtizedek óta hiába próbálok szovjet levéltári forrásokhoz hozzáférni a második világháborús nemi erőszak témájában, ezért ez a fejezet tulajdonképpen azt mutatja be, hogy mi az, ami hozzáférhető a világhálón a témában. A korábbi magyarországi historiográfiái áttekintés után arra vállalkozom, hogy a második világháborús nemi erőszak emlékezetét az orosz nyelvű források tükrében vizsgáljam. Árnyalni igyekszem azt a képet, miszerint az „orosz” közvélemény időben változatlan, egységes és homogén a Vörös Hadsereg második világháborús atrocitásainak tagadásában. Ahogy 1999-es cikkemben állítottam: a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot „a csend összeesküvése” veszi körül. Ez összefügg a geopolitikai katonai aspirációk fenntartásához szükséges militarizmus kultúrájának folyamatosságával is.

A nemi erőszak esetében mindenki, az áldozatok és az elkövetők egyaránt érdekeltek abban, hogy ne beszéljenek az esetről. Ebben a fejezetben az elkövetők hallgatásáról lesz szó, a kérdés pedig az, hogy ezek az emberek mikor és milyen módon néznek szembe – ha szembenéznek egyáltalán – saját, addig tabuizált történetükkel. Az elhallgatással szemben alkalmazott három narratív stratégiát elemzem az interneten hozzáférhető orosz nyelvű források alapján.

Az első a *láthatóvá tétel*, amikor a szemtanúk megszólalnak: áldozatok és elkövetők egyaránt. A második narratív stratégia az *elbeszélés átalakítása*. Ide két új fejlemény tartozik: az új törvényjavaslat, amely megtiltja a szovjet kommunizmus és a náciizmus összehasonlítását, valamint a Vörös Hadsereg etnicizálására irányuló kísérletek, amelyek az ukrainai válság hatására alakultak ki. A harmadik a *jogi szembenézés*: ide tartozik, hogy nyilvánosságra kerülnek olyan hadbírósági ítéletek, amelyek azt bizonyítják, hogy intézményes megtorlás járt a nemi erőszakért. Ezek árnyalják a Vörös Hadsereg-ről mint „civilizálatlan ázsiai hordáról” kialakult képet. Ez utóbbi a legkockázatosabb, egyben legígéretesebb stratégia, mivel magában hordja a militarizmus kritikájának lehetőségét is. Mindhárom narratív stratégia függ a politikai szereplők döntéseitől és a hatalmi játszmáktól.

Az itt bemutatandó források megjelenésének idejéből világos paradigmaváltást olvashatunk ki a fenti három narratív stratégia alakulását illetően. Míg a 2000-es évek elején még volt lehetőség az önvizsgálatra, és ha csak kis mértékben is, de jelen volt a *láthatóvá tétel*, addig a 2010-es évek közepére a helyzet – legalábbis e rendkívül limitált internetes kutatás alapján úgy tűnik – jelentősen megváltozott. A krími és a kelet-ukrainai konfliktus következtében megnőtt az érdeklődés a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak iránt, ami

azt jelenti, hogy a jövőben várhatóan egyre több szó esik erről a múltbeli tényről. Nem mellékes azonban, hogy ez hogyan és milyen keretben fog megtörténni. Az *elbeszélés átalakítása* a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak etnicizálása irányába mozdult el, és a mindennapi politikai harc részévé vált. Bár a szovjet katonai levéltári forrásokhoz továbbra sem lehet hozzáférni, némely dokumentumok kikerülnek a világhálóra, ám ezek – éppen esetlegességük miatt – csak kis részben befolyásolják a *jogi szembenézést*.

Az elemzett források alapján tehát kaphatunk bizonyos képet a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakkal kapcsolatos beszédmódokról, valamint azok jövőbeni lehetséges fejlődési irányáról. Érveim szerint azzal, hogy a szovjet forrásokat őrző levéltárakat bezárják a kutatók előtt, többszörösen hátrányt okoznak szinte minden szereplőnek a második világháború történetét körülvevő és a jövőben egyre erősödő emlékeztetpolitikai harcban. Csak remélni lehet, hogy a források szelektált hozzáférhetőségével nem történik újabb kísérlet a magyarországi diskurzus manipulálására.

Az internetes forrásfeltárás különleges módszertan alkalmazását igényli: a *szelektivitás*, az *időbeliség* és a *reprezentativitás* figyelembevételét. Az, hogy milyen dokumentumok kerülnek ki az internetes oldalakra, ad hoc jellegű, és ebből semmiféle általános következtetést nem lehet levonni. Az orosz levéltárak működéséből adódóan egyének vagy egyéneknek vélt felhasználók tesznek hozzáférhetővé a világhálón dokumentumokat, tudományosan nem értékelhető szempontok alapján. Ezeknek az interneten hozzáférhető dokumentumoknak különleges belső *időbeliségük* van, különösen Oroszországban, ahol folyamatos kísérlet történik az internet cenzurázására. Van, amikor nem is lehet tudni, mikor került ki a szöveg, azt pedig végképp nem, hogy meddig marad hozzáférhető. (Ezzel is magyarázható, ha

esetleg a hivatkozásként megadott oldalak a könyv olvasásakor már nem hozzáférhetők.) Ebből következik a *reprezentativitás* kérdése: mit tudhatunk meg egy ilyen elemzésből, mennyiben jellemzők az egyes aktív, de álnéven hozzászólók bejegyzései? Nem vállalkozhatok a témához hozzászóló számtalan komment diskurzuselemzésére sem, mivel hiányzik a kapacitás ennek elvégzéséhez. Csupán jelzem, melyek azok a bejegyzések, amelyek különösen nagy visszhangot váltottak ki az olvasók között. Egyszerűen jelenleg csak egy gyors helyzetfelmérésre és leírásra vállalkozom. Ez az elemzés lehetőség csupán, amely csak abból a szempontból lehet hasznos, hogy bemutatja: a csak oroszul beszélő olvasók mit tudhatnak meg ebben a témában, ha tájékozódni akarnak a világhálón.

AZ ÁLDOZATOK VISSZAEMLEKEZÉSEI OROSZUL

Polcz Alainé kulcsfontosságú könyve, az *Asszony a fronton* (1991) oroszul is hozzáférhető, hiszen a Néva 2004-ben megjelentette.⁷ Az előszóban a novellista, publicista Alekszandr Melicsov (1947) arról írt, hogy szerinte az orosz középiskolák tanrendjében kellene szerepelnie ennek a könyvnek. 2013-ban Polcz művét színpadon is előadták Moszkvában, és nagy visszhangot váltott ki. Jelena Volguszt kritikus a *Szentpétervári Színházi Magazin* blogjában méltatta a művet, és jelezte, hogy azt csak a sztálinisták és az új birodalmi álmokat kergető militaristák kritizálják.⁸ A kommentelők egy része (például a „sefcol” nevű felhasználó) „erkölcstelennek” nevezte a darab előadását egy olyan országban, amely ilyen nagy áldozatot hozott a második világháborúban.⁹ Állítása szerint Polcz szövege elfogult és nem megbízható. Az eset jól mutatja a változó

társadalmi légkört és a legfontosabb orosz érvet: „a háború igazsága” (és tegyük hozzá: az elszenvedett háborús veszteségek) miatt elutasítja az „igazság a háborúban” Walzer-féle fogalmi megkülönböztetését és ennek a vizsgálatát.

Alapvetően helyesnek tűnik az az állítás, hogy Magyarország nem került az orosz internetes közvélemény fókuszába. A felhasználókat elsősorban a németországi nemierőszak-esetek érdeklik. 2011 májusában a *Podrobnosztyi* című online újság kritikát közölt Gabi Köpp *Why Did I Have To Be A Girl? (Miért kellett lánynak születnem?)* című önéletrajzáról¹⁰, amely egy évvel az eredeti német kiadás után (*Warum war ich bloß ein Mädchen? Das Trauma einer Flucht* 1945), 2010-ben jelent meg angolul. Köpp 15 éves volt, amikor a Vörös Hadsereg katonái megerőszakolták, emlékeiről naplót vezetett, és könyve nagy nemzetközi siker volt. A cikk szerzője a kötet címét „Miért nem élek szexuális életet?”-nek fordította, majd arról értekezett, hogy a 9 és 90 közötti berlini lakosokat egyenként 12 alkalommal erőszakolták meg a szovjet katonák. Mindez jól mutatja, hogy a számok bővülte, amely ellen annak idején a *Történelmi Szemlében* megjelent cikkemben érveltem, továbbra is meghatározó a diskurzusban. A szerző azzal zárja a cikkét, hogy az orosz hatóságok a mai napig titkolják a szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszak tényét.

Magyarországi vitáknak és szerzőknek nyoma sincs az orosz nyelvű internetes portálokon, de éppen így hiányoznak a második világháborús nemi erőszak feminista kutatóinak munkái is. Kivételt képez ez alól két fiatal lengyel történész, Joanna Ostrowska és Marcin Zaremba eredetileg a lengyel *Politykában* megjelent cikke orosz fordításban.¹¹ A szerzőpáros Susan Brownmiller klasszikusa (*Against Our Will: Men, Women and Rape*, 1975) alapján szakít „a háború az háború” normalizáló érvelésével, és a nemi erőszakot mint háborús

fegyvert az általam korábban meghatározott *intencionalista* módon értelmezi. Sokszínű forrásbázisra alapozva (nők levelei, interjúk, rendőrségi jelentések stb.) és Antony Beevor angol hadtörténész munkái alapján mutatják be a szovjet katonák lengyelországi tetteit.

A LÁTHATÓVÁ TÉTEL: MEGSZÓLALNAK A SZEMTANÚK

Bár a (még meglevő) digitális hozzáférés teret nyitott az emlékezőknek is, érdekes módon kevés olyan projektum található az interneten, amely a most már olcsó és könnyen hozzáférhető technológiával ezt hozzáférhetővé tenné. Szvetlana Alekszjevics 1985-ös, először Minszkben kiadott könyve, az *U vojni nye zsenszkoje lico* (magyarul *A háború nem asszonyi dolog* címmel 1988-ban jelent meg a Zrínyi kiadónál) áttörést jelentett a szovjet nők háborús részvételének elemzésében. Az író nő interjúkat készített női veteránokkal, hogy megtudja, milyen volt a harcoló nők szempontjából a második világ-háború. A kötet – amely módszertanilag több kívánnivalót hagy maga után – további kutatásokat inspirált. 2015 májusában, harminc évvel az első megjelenés után, a *Gordon* nevű online újság közölte a kötetből korábban kicenzúrázott részeket.¹² Ebben férfi és női veteránok a szovjet hadseregben megtapasztalt szexuális zaklatásokról és bűntényekről beszélnek. Az egyik levelet pedig egy olyan katona írta, aki bevállottan maga is részt vett a német nők megerőszakolásában.

Leonyid Rabcsev háborús veterán neve gyakran előkerül a nemi erőszakkal kapcsolatban az orosz nyelvű forrásokban. 2005-ben a *Znamja* megjelentette az emlékiratait, amelyben részletesen ír a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak-

ról. Élményeinek írásba foglalását „vezeklésként” határozta meg. Ez érdekes, új, addig nem ismert vallásos keretet nyitott az emlékezés folyamatának. Olga Ilnyickaja író és újságíró ugyanakkor a szöveg elpusztítása mellett érvelt, a már ismertett okok miatt.¹³

Ide kívánczik még az az egyik videomegosztó oldalon található felvétel, amelyen egy szovjet háborús veterán név nélkül nyilatkozik. Magáról azt mondja, hogy ő semmi ilyet nem követett el, mások azonban igen, ezért részesnek érzí magát a büntényben.¹⁴

Ha egyáltalán bármilyen megállapítást tehetünk erről a témáról, akkor leginkább azt mondhatnánk, hogy az orosz nyelvű interneten nem találhatók olyan emlékezetpolitikai normaújítók (civil aktorok), akik a Vörös Hadsereg veteránjait a szovjetek által elkövetett nemi erőszak ügyében kérdeznék és eredményeiket hozzáférhetővé tennék. Míg a katyni mészárlás szovjet dokumentumait a Memorial elnevezésű, a sztálinizmus bűneit kutató, nagy múltú civil szervezet hozzáférhetővé tette, addig a háborús nemi erőszak továbbra sem tartozik a kutatott témái közé.¹⁵ A civil szervezetek működését ellenőrző jelenlegi orosz kormánypolitika miatt ilyesfajta kezdeményezések megjelenése nem is várható a közeljövőben.

AZ ELKÖVETŐK: A KATONAI FÉRFIASSÁG LÉTREHOZÁSA

Az általános hadkötelezettségen alapuló Vörös Hadseregben a cári hadsereg katonás férfiaságideálját követve az volt a férfi, aki megvédte szülőföldjét (amely nőncmű).¹⁶ A férfiaság része volt a többéves kötelező katonai szolgálat, amely a fiatal felnőtté válás és a családalapítás között sok alkohollal

és erőszakkal teli éveket jelentett.¹⁷ A katonák harci kedvének és megkérdőjelezhetetlen engedelmességének fenntartása távol az otthonuktól, a szenvedés, halál és szervezetlenség árnyékában, nem bizonyult egyszerű feladatnak. A besorozott katonák sokféle társadalmi háttérrel kerültek a seregbe, és valamiféle összetartó és bizalomra épülő csoportdinamikát kell létrehozni közöttük. A szabadságolás és az otthonról érkező, amúgy is erősen cenzúrázott hírek hiányában a katonák érzelmileg kiszolgáltatottabbak lettek. Az erőszakra, az ellenséges katona megölésére intézményesen képezték ki őket. A szolgálat időszaka alatt a katonák az erőszakot és a feszültséget áttolják más csoportokra. A hadseregben az erőszakot létrehozzák, ellenőrzik, és elfogadható keretben gyakorolják, ennek alapvető része a szexualitás is, hiszen a katonai felsőbbrendű férfiasság bizonyos értelemben a szexualitáson keresztül érhető el és bizonyítható. Az hogy a nemi erőszak mint erő, hatalom, elnyomás, keménység és bátorság összefügg a hiperférfiassággal, kutatások sora bizonyította.¹⁸ A szovjet katonák tömeges nemi erőszakot csoportosan követtek el abból a célból, hogy a férfiasság próbájaként összekovácsolódjanak.¹⁹ A férfiak közötti bajtársiasság kialakítása is a beavatási rítusokon és a nemi erőszakon keresztül történik meg. Ez magyarázza a csoportos nemi erőszakok nagy számát. Ugyanakkor, bár a militarizmus rendszere valóban létrehozza az engedelmes katonát, az egyes katonák vizsgálatakor nem szabad szem elől tévesztetni az egyéni különbségeket, amelyek gyakran meghatározták, hogyan cselekednek ezekben a nehéz pillanatokban. Voltaképpen minden katonát arra képeznek ki, hogy a férfiasság legmagasabb bizonyítékeként nemi erőszakot kövessen el, mégsem minden katona követ el nemi erőszakot. Az egyéni viselkedési különbségek segíthetnek megérteni, hogyan kerülhető el az erőszak.

A hadsereg különleges férfiasága mindig együtt jár egyfajta szlenggel. A szovjet esetben ez a nyelv a Gulagon kialakult, brutálisan egyszerű nyelv volt. A férfiaknak – mint minden hadseregben – automatikusan joguk volt a szexhez. A Németországban dolgozó lengyel kényszers munkásnők különösen ki voltak szolgáltatva a szovjet katonáknak. Ők valóban senkihez nem tudtak segítségért fordulni. A 20 éves Natalia hazatértekor felvett vallomásában elmondta, milyen élményei voltak a szovjet katonákkal, miközben Berlinből szülővárosa, Szczecin felé indult. Miután az első egységek megcrőszakolták, elvitték egy czredeshez, aki meztelenül várta, de az erőszak után sokat mesélt magáról, így az is kiderült, hogy a felesége orvos. Ez meglepte Nataliát, mert elmondása szerint a szovjet katonákról addig azt gondolta, hogy mind gazember.²⁰ A katonák hazatérve maguk is inkább elhallgatták a fronton szerzett szexuális élményeiket, függetlenül attól, hogy az közös belecgyezéssel vagy erőszakkal történt, hiszen olyan tapasztalatokra és élményekre tettek szert, amelyek a civil életben elképzelhetetlenek lettek volna.

A Nagy Honvédő Háború Múzcumát már 1943-ban megnyitották, és az állam erősen meghatározta a történetmondás kereteit. A háború végével temetők, emlékművek, utcanevek, filmek, színházi darabok, kiállítások, veterántalálkozók tömegi mutatták be az önfeláldozás történeteit. Ez a tudatos mítoszépítés erősen meghatározta a kollektív emlékezetet, és ebben sokak tapasztalatának nem volt helye. A katonák naponta egy deciliter tömény alkoholt kaptak, vagyis hazatérve a rémálmaik mellett az alkoholfüggőséggel is meg kellett küzdeniük.²¹ A rémálmok a nemi erőszak emlékeivel együtt a katonák számára is elmondhatatlan, elhallgatott történetekké váltak, hiszen a nyilvános térben nekik is a győzedelmes mítoszokat kellett erősíteniük, mert ezek megtagadása

jelentős kockázatot jelentett az újra szigorodó sztálini rendszerben. Az *Elhallgatott gyalázat* című film egyik gyakran idézett része, amikor a Vörös Hadsereg veteránja a háború hivatalos emlékezetét mondja fel kamerába. Nem csak tér, szavak sincsenek még az egyéni emlékek elmondására.

A VÖRÖS HADSEREG NŐI KATONÁI

A háborúk története az egyenruhában harcoló férfiak története. A nők ebben a történetben legfeljebb polgári áldozatokként szerepelnek. Aktív katonanőkről keveset tudunk, pedig Magyarországon 1939-től nők is teljesítettek katonai szolgálatot, a Wehrmachtban pedig (az egészségügyi személyzetet nem számítva) mintegy 450 000 nő harcolt.²² A Vörös Hadseregben szolgáló nők számáról csupán becsléseink vannak, így a szovjet női katonák által magyar férfiakon elkövetett nemi erőszak történetei az egyéni emlékezet szintjén maradtak, ezeket az eseteket egyetlen intézményi forrás sem erősíti meg.²³ A nemi erőszakra a hallgatást a hadsereg és a háború férfias jellege hozta létre, az tartotta fenn. 1942-től soroztak be körülbelül 800 000 nőt a Vörös Hadseregbe.²⁴ A meginduló kutatások a nők társadalmi háttérét, kiképzését, tapasztalataikat és háború utáni újrakezdésüket vizsgálják.²⁵

A háború kezdetekor nők is szerettek volna bevonulni a haza védelmében, hiszen őszintén hittek a hivatalos szovjet egyenlősítő politikában, ám keserűen csalódnuk kellett. A kiképzési hiányosságok és hadvezetési hibák miatti óriási emberveszteségek ugyanakkor 1942-től arra ösztönözték a hadvezetést, hogy nőket is besorozzanak mestermesterlövésznek, tankvezetőnek, szerelőnek, pilótának és természetesen szakácsnak és nővérnek. 1943-tól felállítottak mobil fodrászegysége-

ket, és a nők a dohányfejadagjukat csokoládéra cserélhették. A nők többsége azonban – akiket a férfiak „lányoknak” (*gyevuski*) szólítottak – rendkívül megterhelő fizikai munkát, alárendelt és szegregált feladatokat végeztek a hadseregben.²⁶ Ennek ellenére – ahogy Catherine Merridale kimutatta – a hadseregben a társadalmi nem kevésbé volt fontos, mint a beosztás, hiszen 1942-ben újból bevezették a forradalom idején eltörölt cári katonai rangjelzéseket. A kor, a képzettség és a nemzetiség nagyobb súllyal esett a latba. Az orosz nemzetiség például minden esetben előnyt jelentett, hiszen a Vörös Hadsereg birodalmi hadsereg volt, ahol hiába volt elvileg mindenki egyenlő, gyakorlatban az orosz nemzetiségűek kerültek parancsnoki helyzetbe.²⁷

A hadsereg erőszakos férfias kultúrája komoly kihívást jelentett a katonanőknek, gyakran találtak védelmet katonatársaik elöl valamilyen magasabb rangú katonával kialakított intim kapcsolatban.²⁸ A legutóbbi évek kutatásai árnyalták azt a képet, amit Alekszijevice 1985-ben megjelent, úttörő jelentőségű riportkönyve festett.²⁹ Kérdés, hogy mi volt a szovjet női katonák álláspontja a tömeges nemi erőszakról.

Az, hogy nők nem követnek el nemi erőszakot, ugyanannak az előítéletnek a része, amely fenntartja a nemi erőszak intézményét, hiszen a nőket a kedvességgel és az ártatlansággal azonosítják.³⁰ A szovjet katonanők visszaemlékezéseikben azt állítják, hogy egységeikben erőszak nem történt, és a parancsnokok felelősségét hangsúlyozzák a fegyelem megtartásában. Pedig a Vörös Hadseregben szolgáló nők maguk is folyamatosan ki voltak téve a nemi erőszaknak.³¹ Ha kevesebb nő elkövető volt, akkor annak egyik oka, hogy a nők a Vörös Hadseregben kiszolgáltatott helyzetben voltak, alacsonyabb beosztásban és kevesebb hatalommal, hiszen a nemi erőszak elsősorban hatalmi kérdés.

Jó néhány olyan forrás fennmaradt, amelyben katonanők arról beszélnek, hogyan menekültek meg erőszakoskodó férfi társuktól, akit aztán a párttitkárnak feljelentve elzárásra ítélték. A helyzetet bonyolítja, hogy a katonanők – mint említettem – szinte kivétel nélkül alacsonyabb beosztásban, tehát kiszolgáltatottabb helyzetben voltak, mint a támadójuk. A magasabb rangú szovjet tisztek gyakran kényszerítettek nőket személyes szolgálatra.³² A hadseregben a hadi körülmények adta kohabitációt rendeletileg próbálták megszüntetni. A Komszomol Központi Bizottságának 1944. januári döntése alapvetően a nők felelősségét hangsúlyozta, és felszólította őket a félreérthető viselkedés abbahagyására.³³ Mivel az abortusz a szigorodó sztálini politika credményeképpen 1936-tól tilos volt a Szovjetunióban, azok a katonanők, akik terhesek lettek, biztosak lehettek benne, hogy leszerelik őket. Otthon nem feltétlenül fogadták örömmel az apa nélkül született gyermekeket, de mivel a háborús veszteségek miatt az államnak alapvető érdeke volt a népességszám növelése, így jó néhány jogi és gazdasági lépést tettek az egyedülálló anyák helyzetének javítására. A családpolitikai fordulat érezhető a korszak propagandájában is, amely az egyenlőség és a honvédelem helyett a nők családi, gondozó és támogató feladatait hangsúlyozta.³⁴

A Vörös Hadsereggel először jelent meg nagy számban női katona a magyar területeken. Az egyre bővülő szakirodalom nem csupán az említett körülményeiket mutatta ki, hanem azt is, hogy milyen nehézséget okozott történetük elmondása. A győzedelmes Vörös Hadsereg a férfiak hadserege volt, és a nők kikerültek az emlékezetből.³⁵ A férfiakon elkövetett nemi erőszak pedig még inkább tabuizált, mint a nőknél elkövetett atrocitások.³⁶ Nagy Ferenc volt miniszterelnök emigrációban született emlékirataiban az előítéletekre és félelmekre játszva így ír: „A vörösök Kecskemét mellett

egy üdülőtábort hoztak létre a szovjet hadsereg és rendőrség több mint harmincezer beteg és lábadozó női tagjai részére. Ebből a táborból az orosz nők bandákba szerveződve rohantak éjszakánként a környező falvakba, és raboltak el férfiakat, akiket több napon át fogva tartottak. Ezek az elrablások sokszor olyan különleges helyzetet teremtettek, hogy olyankor a (magyar) nők és a leányok nem önmagukat, hanem a férfiakat igyekeztek bűjtatni az erdőben és szénakazlakban, hogy így megmentse őket a megfertőzött szovjet nőktől.³⁷ Kecs-kemét valóban fontos katonai-logisztikai bázis volt, nagy kórházzal, de az itt kezelték száma éppúgy eltűzöttnek tűnik, mint a szovjet katonanők jelentette veszély.

Női elkövetőkkel ugyanakkor gyakrabban találkozunk hadi körülmények között, mint gondolnánk. Becslések szerint a Sierra Leone-i polgárháborúban minden negyedik elkövető nő volt.³⁸ A nők ugyanazokért az okokért követnek el erőszakot, mint férfiak, és nem szabad abba a csapdába esni, hogy a nők alapvetően békések, és elvetik az erőszakot. Az erőszak alkalmazása a csoportdinamikát erősíti, és emiatt van, hogy a nők is részt vesznek az erőszakos cselekményekben.³⁹

A Vörös Hadseregben szolgáló katonanők egyszerre voltak kiszolgáltatva a szexuális erőszaknak és voltak tanúi a zaklatásoknak. 1945 után senki sem volt kíváncsi az emlékeikre, hiszen a sztálini konszolidációban ezeknek a katonaviselt, önállósághoz szokott nőknek nem jutott tér. A katonanők különösen nehezen tudták elmesélni a történeteiket, hiszen 1943-tól újra bevezették a nemi szegregációt a szovjet iskolákban, a női demográfiai többletet pedig erkölcsi normák megerősítésével szabályozták, miközben az ideológia azt harsogta, hogy a nők feladata a gondoskodás. A katonanők számára tehát nem volt hely a szovjet emlékezetpolitikai kánonban, amely a hősiességet a férfiassághoz kötötte.⁴⁰

AZ ELBESZÉLÉS ÁTALAKÍTÁSA: EMLÉKEZETPOLITIKAI HARC OROSZORSZÁG ÉS UKRAJNA KÖZÖTT

Az orosz és az ukrán társadalmi közeg megváltozása az elmúlt időszak egyik legfontosabb fejleménye. A korábbi apró, önkritikus lépéseket felváltotta a törvényjavaslat, amely börtönnel bünteti azokat, akik a náci és a szovjet rendszert összehasonlítják. A helyzetet csak komplikálja az Ukrajna és Oroszország közötti emlékezetpolitikai vita, amelynek fő kérdése, hogy „ki a fasiszta”, és amelyhez nemzetközi történészek is hozzászólnak.

A Krím félsziget megszállásával és a kelet-ukrajnai harcok eszkalálódásával egy időben a második világháborús nemi erőszak kérdése új megvilágításba került. Az ukrainai hivatalos történeti diskurzusban a szovjet katonák hirtelen „oroszok” lettek, akik tömeges nemi erőszakot követtek el az országban. Ezzel Ukrajna számára megnyílt a lehetőség, hogy úgy használja fel a putyini Oroszország felkorbácsolta második világháborús kultuszt, hogy a háborúban elkövetett bűnökért az „oroszokra” hárítsa a felelősséget. Az ukrán hivatalos emlékezetpolitika a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak tényét instrumentalizálja és etnicizálja anélkül, hogy a kérdés lényegét érintené, valóban szembenézne a háborús nemi erőszak jelenségével.

2013 júniusában a vezető orosz ellenzéki portálon, a *grani.ru*-n a történész Borisz Szokolov, aki Berija, Sztálin, Molotov és Leonyid Brezsnyev életrajzával is foglalkozott, bejegyzésében kritizálta azt a törvényt, amely büntetni szándékozott a nácizmus bűncinnek tagadását.⁴¹ Érve az volt, hogy a törvény láthatatlanná teszi a Vörös Hadsereg által elkövetett háborús bűntetteket, köztük több százszor olyan esetet, amelyct

német, osztrák, magyar, lengyel, cseh, szlovák és szerb civilek ellen, illetve a balti államok területén követett el. Forrásai között a német és a magyar hatóságok jelentései, vallomások, interjúk, naplók szerepeltek. Hivatkozott hadtörténeteszek (Joachim Hoffman, Antony Beevor, Ungváry Krisztián) munkáira, valamint egyes szemtanúkra, többek között Vaszil Bikovra, *A halottaknak nem fáj* szerzőjére, Alekszandr Szolzenyicinre, a haditudósító Lev Kopeljevre, valamint a veterán Leonyid Rabcsev visszaemlékezésére.

Az emlékezetpolitikai harc élesedését jelezheti az a 2007 májusából származó internetes bejegyzés, amely szerint az 1941 és 1945 közötti időszak a „barna” és „vörös” fasizmus közötti harc ideje volt. Az említett bejegyzés Julija Latinyina író és újságíró műsorából közöl részletet, amelyet az *Ekho Moszkvi*, talán az egyetlen független orosz rádióadó számára készített. Az adás ma már nem hozzáférhető, de a műsor leiratát a bejegyzés második fele leközi. Latinyina is Rabcsev visszaemlékezéseit idézi, amely élénk visszhangot váltott ki a hallgatókból: a többségi vélemény szerint a visszaemlékező vélhetően eltúlozta a jelenséget, mások kifogásolták, hogy a Vörös Hadseregben szolgáló Rabcsev nem akadályozta meg a tömeges nemi erőszakot.⁴² A személyes felelősséget firtatva sikerül elkerülni a strukturális okokkal való szembenézést.

2009 februárjában Mark Szolonyin számos kiválóan adatolt és nagy visszhangot kiváltó, a második világháború történetével foglalkozó könyv és cikk szerzője saját blogján bejegyzést közzölt „A győzelem tavasza: Sztálin elfelejtett bűne” címmel.⁴³ Ebben mellett érvel, hogy a nemi erőszak csak egy része volt azoknak a bűntényeknek, amelyeket a Vörös Hadsereg Európában elkövetett. Arra figyelmeztet, hogy a nemi erőszakra helyezett túlzott hangsúly elfedi az egyéb szov-

jet háborús bűnöket, és ezzel végső soron ugyanazt teszi, mint egyes orosz hadtörténészek, mint például Garejev vagy Rezsevszkij 2005-ben, a *Trudban* megjelent cikkükben. Szolonyin hivatkozik a német hadtörténész, Joachim Hoffmann kritikátlan németpártisága miatt támadott, 1995-ben megjelent *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945 (Sztálin megsemmisítő háborúja)* című könyvére is, amely nagy részletességgel foglalkozik a Vörös Hadsereg által német területeken elkövetett nemi erőszakkal. Szolonyin állítja, hogy míg a szovjet civilek jól bántak a német hadifoglyokkal, addig a szovjet katonák brutálisan viselkedtek a német civilekkel. Ezt Szolonyin a katonai fegyelem összehasonlásával és a szovjet hadsereg németektől különböző minőségével magyarázza. A történész Sztálint tekinti első számú felelősnek, valamint felhívja az oroszokat, hogy osztozzanak az ország felelősségében. Ebből az érvelésből az látszik, hogy a második világháborúban elkövetett nemi erőszak kérdése a sztálinizmus megítélése körül kialakult viták túsza lett.

2009 februárjában egy „Ukrainets” nevű felhasználó internetes posztot tett közzé az ukrán *sensor.net* portálon „Berlin 1945. Az orosz katonák kétfélmillió nőt erőszakoltak meg” címmel, amely 14 oldalnyi kommentet hozott.⁴⁴ Ezekben nyomon követhető a Vörös Hadsereg etnicizálásának stratégiája. A szerző idézi a nemi erőszakot túlélő Ruth Irgmant, a témában publikáló német történészeket, Silke Satjukowot, Jochen Staadtot, valamint az amerikai történészt, Norman Naimarkot is.

A téma vonzza a szélsőséges nézeteket is. Alekszej Siro-pajev publicista, az orosz szélsőjobb oldali médiában aktívan publikáló közíró 2009 májusában „Az ismeretlen nemi erőszakoló” címmel tett közzé egy cikket a blogján, amit 34 oldalnyi komment követett.⁴⁵ A személyes hangú cikk főleg a német-

országi esetekre fókuszál, és elsősorban a forrásokat ismerteti. Megemlíti a hírhedt Ilja Ehrenburg-szöveget, amelyben az író német nők megerősöklésére buzdítja a szovjet katonákat, majd Lev Kopelevtől, Leonid Rabcsevtől és Szolzsenyicintől is idéz. Használja Erich Hartmann pilóta emlékiratait, valamint a hidegháborús antikommunista hadtörténész Joachim Hoffman, és a népszerű stílusban író Antony Beevor műveit is. Ugyanakkor William Pierce szovjetellenes amerikai neonáci műveit is idézi, mivel jól illik a szovjetellenes értelmezési keretbe.⁴⁶

Szovjet katonák Kecskeméten

2014 decemberében Misa Verbickij, az ellentmondásos politikai aktivista és blogger, az Eurázsia Párt tagja, „tiphareth” néven közzétett posztot, amely „A szovjetek által elkövetett tömeges nemi erőszak” címet viselte.⁴⁷ A cikkben – amely angol és orosz nyelvű forrásokon, háborús veteránok és haditudósítók munkáin, valamint a Wikipédián alapul –

a szerző a német nők megerőszakolását a Krím anektálásához hasonlítja, és a szovjet háborús bűnök nyilvános tárgyalására szólít fel annak érdekében, hogy a sztálinizmus visszatérését megakadályozza. 2015 májusában ugyan ezen a weblapon⁴⁸ egy Nyikulin nevű veterán „Emlékezés a háborúra” címmel közölt bejegyzést a Vörös Hadsereg által elkövetett nemi erőszakról, amely nemcsak a német nők, de a szovjet katonanők ellen is irányult.⁴⁹ E két utóbbi példa azt bizonyítja, hogy az ukrainai konfliktus hatására mégiscsak megjelenhetnek megalapozott kritikus vélemények a szovjet katonák által a második világháborúban elkövetett nemi erőszakról és a militarizmusról.

A JOGI SZEMBENÉZÉS

A digitalizálás az orosz levéltárakat is elérte, ám ez sem független az emlékezetpolitikai harcoktól: a második világháború hősei emlékének megőrzése elsőbbséget élvez. 2012 szeptemberében egy „allin” nevű felhasználó dokumentumokat közölt a világhálón az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériuma által működtetett nyilvános gyűjteményből.⁵⁰ A 26. hadsereg 3. számú hadbíróságának ezen anyaga 1945. április 19-i keltezésű, és eredetije az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériuma Központi Levéltárának 5. osztályán található.⁵¹ Hasonló dokumentumoknak is fent kellene elvileg lenniük az OBD-Memorial weblapján, de már (vagy még) nem hozzáférhetők. Ezekhez a dokumentumokhoz a levéltárban csak akkor lehet hozzájutni, ha a kérelmező rokonsági fokot igazol. Ez a fajta személyiségi jogi védelem egyben a kutatást is lehetetlenné teszi, hiszen a katonák neveit nehézkes megtudni, de még az egyes egységek névsorával sem mennénk sokra, hiszen

nem minden katona követett el bűntényt, amiért hadbíró-ság elé állították. A gyűjteményben akad a magyar nők ellen elkövetett atrocitásokról árulkodó dokumentum is, többek között egy hadbíró-sági ítélet, amelyet egy kilencéves magyar lány ellen elkövetett nemi erőszak, valamint egy magyar nő meggyilkolása ügyében hoztak.⁵² Ez utóbbi cáfolni látszik azt a korábban közkedvelt vélekedést, miszerint a nemi erőszakot elkövetőket vagy ott helyben lelőtték, vagy büntetlenül megúszták. A dokumentum, amelynek egyetlen oldala került fel a világhálóra, azt bizonyítja, hogy a Vörös Hadseregben is működött a belső ellenőrzési mechanizmus: akik megszegték a katonai előírásokat, azok esetenként hadbíró-ság elé kerültek. De vajon kik, hogyan és milyen bűnökért kerültek a hadbíró-ság elé? Kinek készült a szigorúan bizalmas összesítés? Mennyiben volt jellemző ez a szigorú ítélet a Vörös Hadsereg egészére? Végrehajtották-e az ítéletet? Ezekre a kérdésre csak akkor tudunk majd választ adni, ha szisztematikus kutatást lehet folytatni a szovjet katonai iratokat őrző levéltárakban. Az összefoglaló iratból – amelyhez nyilván az egyes perek iratai is hozzátartoznak – az látszik, hogy a nemi erőszakot alkalmanként jelentették, és 10 év büntetőtáborban való elzárással büntették. A szovjet katonai levéltárban végzett kutatás hiányában azonban csak feltételezéseink lehetnek a szovjet hadsereg működéséről, a katonák életéről. Egy jövőbeli kutatás mindenesetre megváltoztathatja az elbeszélési módot.

Az interneten hozzáférhető orosz nyelvű források elemzése arról árulkodik, hogy civil szervezetek és feminista történészek részvétele nélkül ugyan, de növekszik a téma iránti érdeklődés az orosz nyelvű világhálón. Kérdés, hogy a Vörös Hadsereg katonái által elkövetett nemi erőszakról folyó diskurzus mennyiben tud túllépni a leegyszerűsítő intencionalista

és strukturalista magyarázó elveken. Egyelőre csak a Vörös Hadsereg etnicizálása és a hidegháborút idéző retorika visszatérte jellemző a világhálón hozzáférhető anyagokra. A jelenlegi diskurzust egy levéltári kutatásokon alapuló, korszerű monográfia változtathatná csak meg, amely a szovjet katonai források módszertanilag megfelelő feldolgozására is vállalkozna, mindenféle boszorkányüldözéstől mentesen. Reméljük, erre nem kell már sokat várni.

ÖSSZE G Z É S

Amikor Magyarországon átvonult a Vörös Hadsereg, akkor nem csupán kifosztott kamrák, lakások és üres borospincék maradtak utánuk, de egy új politikai rendszer is, amelyben az egyház nehezen találta helyét. Amikor a Magyar Katolikus Püspöki Kar értekezlete 1945. május 24-én összeült, már nem a szovjet katonák kegyetlenkedése volt a fő kérdés, hanem a kiépülő magyar demokráciának a katolikus egyház infrastruktúráját és vagyonát célkeresztbe helyező új, hatalmi aspirációi. Ennek fényében nem meglepő az összefoglalás: „A háború vihara átzuhogott fölöttünk, egyházi vonatkozásban könnyebben, mint ahogyan vártuk.”¹ Egy vonatkozásban ez az „átzuhogás” azonban egészen másképpen zajlott le, mint ahogyan a lakosság várta, ez pedig a tömeges nemi erőszak volt. A szexuális normák újraszabályozása fontos szerepet játszott a háború utáni normalitás helyreállításában. A határok újbóli meghúzása – ki tartozik a nemzetbe és milyen polgárjogokkal rendelkezik – gyakran szexualizált módon történt. Míg a politikai rendszer átalakulásával sokat foglalkoztak az elmúlt időszakban, ez utóbbi kimaradt a vizsgálódásból.

A nemi erőszakot Sharon Marcus „nyelvként” határozta meg, hiszen azzal az áldozat kiszolgáltatottságát, vereségét és

megaláztatását, míg az elkövető erejét, hatalmát és felsőbbrendűségét kommunikálja. Ezért is kulcsfontosságú, hogy milyen választ adott a magyar társadalom a tömeges nemi erőszakra, amely alapjaiban alakította át a társadalom értékrendszerét.² A szovjet katonák által a megszállt területen elkövetett nemi erőszak komoly lélektani hatással bírt. A magyar jogorvoslati szervek rendre összeomlottak, az előállt hatalmi vákuum pedig nem adott módot arra, hogy a győzedelmes hadsereg katonáit a hatóságoknál a siker reményében bepanaszolhassák. Az elküldött panaszlevelekre a magyar tisztségviselők még a legmagasabb szinten is kioktató választ kaptak a szovjetektől. A bizonytalanság és a kiszolgáltatottság érzését tovább növelte a jogorvoslati fórumok hiánya, hiszen a szovjet hadsereg a megszállt ország jogrendjétől függetlenül működött. A bűn így büntetlenül maradt.

Az utóbbi évtizedekben a háborús nemi erőszak divatos kutatási témává vált. A korábbi hallgatást sok esetben a túlbeszélés váltotta fel, többek között a boszniai, a koszovói, a ruandai és a kongói esetek miatt. A nyugati, fehér feministák a lehető legjobb szándékkal irányították rá a figyelmet erre a jelenségre, ezzel azonban a nőket kizárólag a szexuális erőszak áldozataiként jelenítették meg, és mindennapi tapasztalataik és cselekvésük láthatatlan lett. Ebben az elemzési keretben a háborús nemi erőszak és a mindennapi erőszak közötti kapcsolat elemzésére sem adódott lehetőség. A második világháborús nemi erőszak kutatása mindvégig politikai játszmák áldozata volt. Ezt jól mutatja, hogy továbbra is hiányzik az emlékezetpolitikai kultúra, a nyilvános elismerés és a bocsánatkérés, bármelyik hadviselő félről legyen is szó. A nemi erőszak a militarizmus szerves része, ugyanakkor hatékonyan rombolja egy adott hadsereg mítoszát. A Wehrmacht ezért is ragaszkodott sokáig ahhoz a mítosz-

hoz, hogy katonái nem kegyetlenkedtek, nem erőszakoltak, nem tartottak fenn bordélyokat, és nem közeledtek szexuálisan a fajilag alacsonyabbrendűnek tartott nőkhöz. A Vörös Hadsereg saját mítosza szerint felszabadított, egyenlőséget hozott, és kenyeret osztott. A magyar hadsereggel kapcsolatos mítosz szerint pedig a magyar katonák Ukrajnában a német hadvezetés áldozatai voltak, és sokáig nem esett szó azokról a kegyetlenkedésekről, amelyeket Ukrajnában elkövettek.

A tömeges nemi erőszakot nem a különböző „kultúra”, hanem a politikai gazdaságtan segíthet megmagyarázni. A katonai megszállás szükségszerűen megváltoztatja a társadalmi nemek politikáját. A háborús nemi erőszak az ellenőrzés, elnyomás, marginalizáció és kormányzás egy fajtája. A nőket érő tömeges erőszak a gyors politikai és társadalmi változásoknak ugyanúgy következménye lehet, mint a nemzeti, nemzetközi politika változásának. A nemi erőszak gyakran szenzációhajtás és instrumentalizáló tárgyalása ilyenkor komplex, politikailag meghatározott keretbe ágyazódik.³ Az állítás, miszerint az elkövető olyan „barbár”, akinek kultúrája alapvetően különbözik a „mi kultúránktól”, a nők testén elkövetett erőszakon keresztül fogalmazódik meg. Mindez elfeledteti a tényt, hogy a nemi erőszak egy tágabb keretben értelmezendő, és elhomályosítja az olyan helyi szereplők felelősségét, mint a politikusok, a rendfenntartók vagy maguk a férfiak, akik a szexuális erőszak korábbi hasznélvezői voltak. Ez a leegyszerűsítés nem mutatja be azokat a bonyolult történelmi és politikai folyamatokat sem, amelyekben az események lejátszódtak. Az olyasfajta értelmezési keretek, mint hogy az „oroszok” erőszakolták meg a „magyarokat”, hamis közösségeket hoznak létre. Az áldozatiságra épülő, etnicizált, intencionalista emlékezetpolitika – amelynek alapeleme a történelmi igazság feletti egyeduradalom

– hosszú távon megakadályozza a kritikus történelemszemlélet lehetőségének kialakulását.

A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot hosszú ideig az elhallgatás vette körül. Ez egyfelől *intézményes* elhallgatás volt, azaz nem volt hol beszélni róla, hiszen az elkövetők, azaz a Vörös Hadsereg katonái felett a magyar államnak nem volt hatalma, az elkövetők bírósági ítéletei pedig csak esetlegesen hozzáférhetők az orosz levéltári kutatás helyzete miatt. Másfelől *személyes* elhallgatás is körülvette, hiszen személyes térben az áldozatoknak rendkívül nehéz beszélniük erről, és a hallgatás sok esetben a továbbélés és a közösséghez tartozás záloga lett. Harmadrészt az elhallgatás *nemzeti* is volt, hiszen a háborús nemi erőszak nemzeti keretben is értelmeződik (az „oroszok” megerőszakolták a „magyar nőket”), és a történet újraelmondása a nemzeti vereséget és szégyent erősíti. A csendet a jogrendszer működése is erősíti, hiszen a bíróságon az áldozatnak kell bizonyítania, hogy egy nemierőszak-eset megtörtént, ami gyakran hosszadalmas és megalázó procedura. A nemi erőszakra való beszédmód hiánya pedig a *kulturális* elhallgatást segítette, hiszen nem állt rendelkezésre az elmondáshoz szükséges szókincs.

A nemi erőszak elszenvedője számára az első lépcső mindig az, hogy biztonságban érezze magát és beszélni tudjon a dologról, azaz legyen szókincse és megfelelő kerete az elmondásra. Ezek után jöhet a gyógyulás, illetve a lezáródás. Ez a folyamat a magyar esetben nem valósult meg. A szétzúrt, egyéni történetek mellett csupán a kollektív és leegyszerűsítő emlékezeti narratíva jött létre. A magyar nők azt mesélték el, ami beleillett ebbe az elbeszélésbe, és ezzel az áldozati szerepbe kényszerültek. Változást ebben a digitális fordulat sem igen hozott. A második világháborús nemi erőszakot tárgyaló magyar digitális tér vizsgálata után megállapítható, hogy az egykori áldozatok

támogatása továbbra is hiányzik. Csupán általános, közhelyes megjegyzésekkel találkozunk, amelyek a személyes élményre és tudásra hivatkoznak igazságként. Az élményekre hivatkozó megjegyzések a távoli és arctalan elkövetők és velük kollaboráló kommunisták ellen irányulnak.

Sokáig nem foglalkoztak az elkövetők vizsgálatával, pedig a katonák is elvitték magukkal az elkövetett erőszak élményét és következményeit. A korábbi szakirodalom megállapításai szerint a katonák vagy tudatosan, a parancsnokok eszközeként, utasításra követték el a nemi erőszakot, vagy éppen ellenkezőleg: részegen és öntudatlanul. Pedig a bűntudat, a bizonytalanság és a kétség érzései jelen voltak a katonák mindennapjaiban is. A frontokról hazatérő katonák tömegei nemcsak a nemi betegség vitték magukkal, hanem az erőszak elkövetésének érzését is. A történeti kutatás csak most kezdi kimutatni, hogy a Szovjetunióban hogyan függött össze a militarizált mindennapi kultúra a gyakori családon belüli erőszakkal.⁴

A nemi erőszak túlélői számára Magyarországon nem jár semmiféle pénzügyi kompenzáció, míg Korbában, Boszniában vagy Kongóban kárpótlást fizettek az elismert túlélőknek. De, mint említettem, a szimbolikus elismertség is csak egyetlen keretben értelmezhető: a nő mint áldozat. A nemierőszak-történetek (olykor pornografikus) normalizálása, vizuális megjelenítése vagy rekonstrukciója (például az *Elhallgatott gyalázat* vagy az *Aurora Borealis* című filmekben) csak a *voyeur* helyzetét és az áldozatiság narratíváját erősítik. Ami nem lehet cél: pornografikus érdeklődés létrehozása, az elkövetők boszorkányüldözése és a nemi erőszakból született gyerekek felkutatása, akaratok ellenére.

Az *Elhallgatott gyalázat* utolsó jelentében a szemtanú sírós hangon azt mondja, hogy megbocsát, de nem felejt. Robin May Schott filozófus Hannah Arendtet idézve azt állítja, hogy

a megbocsátás filozófiai lehetetlenség, mivel az egyén hatókörén kívül esik. Azt azonban lehet javasolni, hogy az áldozat a jogos felháborodás után lépjen tovább, az elkövető pedig fogadja el saját felelősségét. Ezek a változások megtörhetik az ellenségeskedés ciklikusságát.⁵ Ha viszont semmi lényegi változás nem történik, mint a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak kollektív emlékezete esetében, sőt az elkövetők éppen a tagadásra építenek geopolitikai, hatalmi érveket, akkor a csend megtörése sem valószínű. Ezért a „megbocsátás” helyett azokra a tényezőkre és struktúrákra kell figyelni, amelyek létrehozzák a „szexuális tisztaság és tisztátalanság” kettősségére alapuló kizárólagos és erőszakos identitáspolitikát. A háborús nemi erőszak kutatásakor a jelenkori viszonyaink működését érthetjük meg, és ezzel az erőszak folytonosságát. A Vörös Hadsereg által követett nemi erőszak nem etnikai alapú volt, mint számos későbbi tömeges erőszak, hanem hatalmi és bosszúálló. A történetek emlékezetét csak 1989 után etnicizálták az antikommunizmussal együtt. Ez azonban nem csupán a megbocsátást, de a felejtést is lehetetlenné teszi. Ugyanakkor az áldozatok emlékét sem hagyhatjuk ki ebből a történetből. A nemi erőszak túlélői és a nemi erőszakból született gyerekek a közösség tudatos felejtésével kerültek szembe, mivel a vereségre és a megaláztatásra emlékeztetették a közösséget. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak emlékezete nem vált traumatikus emlékezetté, mert nem az elszenvedők mondták el a tömeges nemi erőszak történetét. Az áldozatok érthető okokból nem beszéltek erről a családtagjaiknak, ezért nem alakult ki második vagy harmadik generációs trauma sem. Az emlékezet szelektív, önmagát megerősítő és projekciós emlékezetként intézményesült, ezért mindig nyitott lesz az újraértelmezésekre, amelyek szinte mindig az áldozatok részvétele nélkül zajlanak.

JEGYZETEK

Bevezető: módszertani és elméleti kérdések

- 1 Köszönöm Rigó Róbertnek, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmet és Zöller Katalinnak, aki Svájcban megszerezte az anyagokat. A budapesti svájci nagykövetségről kapott két dokumentumnak nincs levéltári hivatkozási száma. A hosszabb jelentésen E 2001 (D) 7/15 szerepel ceruzával. A svájci követség magyar diplomáciai iratainak online elérhető oldalán ez a szám nem szerepel: <http://dodis.ch/P39044>.
- 2 Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest, Gondolat, 2012.
- 3 L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015, 341–345.
- 4 L. Balogh: „Törvényes” megszállás 402–404.
- 5 Maier, Charles S.: Hot Memory, Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory. *IWM Newsletter, Transit Online*, 22 (2002) <http://www.iwm.at/transit/transit-online/hot-memory-cold-memory-on-the-political-half-life-of-fascist-and-communist-memory/>
- 6 Erről bővebben lásd Pető, Andrea: Revisionist Histories, “Future Memories”: Far-right Memorialization Practices in Hungary. *European Politics and Society* 18.1 (2017) 41–51; Pető, Andrea: Roots of Illiberal Memory Politics: Remembering Women in the 1956 Hungarian Revolution. *Baltic Worlds* 10.4 (2017) 42–58.
- 7 Dobos László: Sára Sándor Vád című filmjéről. *Filmvilág online*, 1997. november. http://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1701

- 8 Fazekas Csaba: A második világháború interpretációja a Magyarországi Református Egyházban. *Egyháztörténeti Szemle* 17. 4. (2016) 95–122.
- 9 Perger Gyula (szerk.): „...félelemmel és aggodalommal...” *Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyé-ből 1945*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2005.
- 10 Bánkuti Gábor: A frontátvonulás és a diktatúra kiépülésének egyházi recepciója. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltoállítás: diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* (Magyar vidék a 20. században I). Budapest, MTA BTK, NEB, 2017, 411–424. Köszönöm Bánkuti Gábor segítségét.
- 11 Mózes György (szerk.): *Inter arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból* (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből 2). Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004; Perger: „...félelemmel és aggodalommal...”; Muhi Csilla – Várady János (szerk.): „A múltat be kell vallani...” *Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok*. Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség, 2006; Varga Szabolcs: A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lászlár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Fgyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyre* (Seriá Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 2). Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2012, 135–161; Varga Tibor László (szerk.): *Folytonos fegyverroportág közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I.* (A veszprémi egyházmegye múltjából 27). Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2015; Dr. Csepregi Imre: *Napló I. 1944–1946*. Makó, Makó Város Önkormányzata 2011, http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egy-haztortenet/dr_csepregi_imre_naplo_1_1944_1946/index.htm; Grösz József *Kalocsai érsek naplója 1944–1946*. Sajtó alá rendezte Török József. Budapest, Szent István Társulat, 1995.
- 12 Soós Viktor Attila: Apot Vilmos vértanúsága. *Rubicon* 2 (2014) 57–59.
- 13 Nyáry Krisztián: A hit vértanúja és szovjet gyilkosa. *Index*, 2017. szept. 3. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2017/09/03/a_hit_vertanuja_es_szovjet_gyilkosa/
- 14 Az egyházi áldozatok listáját lásd: Horváth Attila: Egyházi áldozatok. *Rubicon* 2 (2014) 58.
- 15 Zaremba, Marcin: *Wielka Trwoga Polska 1944–1947* [A nagy longyel rettegés 1944–1947].

- Wydawnictwo Żnak, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012 (A „Szörnyen félek tőlük” című fejezet az eredeti könyvből: 158–184.) Köszönöm, hogy a szerző a könyv készülő angol fordításának oldalszám nélküli vázlatát megosztotta velem.
- 16 Karwowska, Bożena: Gwałty zbiorowe a kultura końca wojny [Erőszak és kultúra a háború végén]. In: Majchrowski, Zbigniew – Owczarski, Wojciech (eds.): *Wojna i postpamięć*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2011, 163–171.
 - 17 Rigó Róbert (szerk.): *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten*. Kecskemét, Kecskemét Ifjú Örökségért Alapítvány és a Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar Hely- és Családtörténeti Kutatóműhely, 2017.
 - 18 Bencsik Péter: *Hódmezővásárhely politikai élete 1944–1950 között* (Emlékpont Könyvek 8). Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, 2018.
 - 19 Sinnreich, Helene: “And It Was Something We Didn’t Talk About”: Rape of Jewish Women During the Holocaust. *Holocaust Studies* 14.2 (2008) 1–22.
 - 20 Timm, Annette F.: The Challenges of Including Sexual Violence and Transgressive Love in Historical Writing on World War II and the Holocaust. *Journal of the History of Sexuality* 26.3 (2017) 351–365.
 - 21 Ringelheim, Joan: Genocide and Gender: A Split Memory. In: Lentin, Ronit (ed.): *Gender and Catastrophe*. London, Zed, 1997, 26.
 - 22 Pető, Andrea: Digitalized Memories of the Holocaust in Hungary in the Visual History Archive. In: Braham, Randolph L. – Kovács, András (eds.): *Holocaust in Hungary 70 years after*. Budapest, CEU Press, 2016, 253–261.
 - 23 Timm: The Challenges 354.
 - 24 Idézi Bánkuti Gábor: A frontátvonulás 414.
 - 25 Tso, Hsu-Ming: The Continuum of Sexual Violence in Occupied Germany, 1945–49. *Women’s History Review* 5.2 (1996) 191–218.
 - 26 Dobos László: Sára Sándor Vád című filmjéről.
 - 27 Beck, Ulrich – Grande, Edgar: Beyond Methodological Nationalism. Extra-European and European Varieties of Second Modernity. *Soziale Welt* 61.3–4 (2010) 329–331.
 - 28 Idézi Rigó: Sorsfordító évtizedek 10.
 - 29 Szilágyi Ákos: Tájékozódás Film-szemle után. *Filmvilág online*, 1997. április. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1450
 - 30 Szilágyi Ákos: A vád tanúja. *Filmvilág online*, 1997. november. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1702
 - 31 Dobos László: Sára Sándor Vád című filmjéről.
 - 32 Gyáni, Gábor: Memory and Discourse on the 1956 Hungarian

A háborús nemi erőszak történetírásának története

- 1 Susan Brownmiller: *Against Our Will. Men, Women and Rape*. London, Simon&Schuster, 1975.
- 2 Brownmiller: *Against Our Will* 15.
- 3 A nők elleni nemi erőszakról mint a második világháború elfelejtett történetéről lásd Sander, Helke – Johr, Barbara: *BeFreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigung, Kinder*. Frankfurt, Fischer Verlag, 2005; Liebman, Stuart – Michelson, Annette: *After the Fall: Women in the House of the Hangedmen*. *October* 72 (1995) 4–14.
- 4 Fiegl, Verena: *Der Krieg gegen die Frauen. Die Zusammenfang zwischen Sexismus und Militarismus*. Bielefeld, Tarantel Frauenverlag, 1990.
- 5 Kell, Liz – Burton, Sheila – Reagan, Linda: *Researching Women's Lives or Studying Women's Oppression. Reflections on What Constitutes Feminist Research*. In: Maynard, Mary – Purvis, Jane (eds.): *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*. Taylor and Francis, London, 1994, 35.
- 6 Pető Andrea: „Több mint két bekezdés.” A női történeti emlékezés keretei és 1956. *Múltunk* 4 (2006) 82–91; és Pető, Andrea: *A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering*. *East European Politics and Society* 16.3 (2003) 948–958.
- 7 Di Lellio, Anna: *Seeking Justice for Wartime Sexual Violence in Kosovo: Voices and Silence of Women*. *East European Politics and Societies and Cultures* 30. 3 (2016) 621–643.
- 8 Skultans, Vieda: *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. New York – London, Routledge, 1998.
- 9 Pető: *Roots of Illiberal Memory Politics*; Sántha István: *A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalokorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben*. In: Csikós – Kiss – Ö. Kovács: *Váltoállítás* 127–165.
- 10 Fehrenbach, Heide: *Race after Hitler: Black Occupation Children in Postwar Germany and America*. Princeton, Princeton University Press, 2005.
- 11 Az afrikai esettanulmányok bemutatják, hogy a gyarmatosítás előtti jogszolgáltatásban a nő szerepe sokkal nagyobb volt. Shadle, Brett L.: *Rape in the Courts of Gusiiland, Kenya, 1940s–1960s*. *African Studies Review* 51.2 (2008) 27–50.
- 12 Altınay, Ayşe Gül – Pető, Andrea (eds.): *Gendering Genocide*. Special issue of *European Journal of Women's Studies* 22.4 (2015).

- 13 Pectő, Andrea (ed.): *Gender: War* (Macmillan Interdisciplinary Handbooks). Galc, Ganga Learning, 2017.
- 14 Gorris, Ellen Anna Philo: Invisibile Victims? Where Are Male Victims of Conflict-related Sexual Violence in International Law and Policy? *European Journal of Women's Studies* 22.4 (2015) 412–427.
- 15 *Brownmiller: Against Our Will*.
- 16 *Frauenleben 1945: Kriegsende in Wien*. 205. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien 21.09.–19.11.1995. Wien, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, 1995.
- 17 „Framing women in national history” címmel adtam elő a 7. Társadalmi Nemek Tudománya Nyári Egyetemén (Forsz, Ukrajna, 2004. szeptember 6–11.).
- 18 Pectő Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalmi történetbe*. Budapest, Osiris, 2003, 514–532.
- 19 Polcz, Elaine: *A Wartime Memoire*. Budapest, Corvina, 1998.
- 20 Skrabski Fruzsina: Az Elhallgatott gyalázatról vitatkoztunk. *Mandiner*, 2017. márc. 3. http://mandiner.hu/cikk/20170303_skrabski_fruzsina_az_elhallgatott_gyalazatrol_vitatkoztunk
- 21 Pectő: Roots of Illiberal Memory Politics.
- 22 Connerton, Paul: Seven Types of Forgetting. *Memory Studies* 1.1 (2008) 60–61.
- 23 Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947)*. Budapest, L'Harmattan, 2013.
- 24 A kritikák közül néhány: Szabó Péter: A magyar királyi honvédség és a tudatos népiértés vádjai. *Történelmi Szemle* 55. 2 (2013) 307–323; Krausz Tamás – Varga Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. *Történelmi Szemle* 55. 2 (2013) 325–341; Számvéber Norbert: Egy forráskiadvány margójára. *Hadtörténelmi Közlemények* 126. 2 (2013) 571–583. A magyar ruszisták egész kötetben keltek a monográfia védelmére: Gémesi Ferenc (szerk.): *A magyar megszállás – vajdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra* (Posztsovjét füzetek XX). Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, Magyar Ruszisztikai Intézet, Russica Pannonica, 2013. Bartha Eszter pedig a magyar ruszisták védekező könyvét védi: Bartha Eszter: Emlékezetpolitika vagy történetírás? A magyar megszálló csapatok körül kialakult vita. *Eszmélet* 27. 106 (2015) 100–106. A vitára válaszul írta meg összefoglaló művét Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015. Ez utóbbi mű egyik, többek közt a külföldi szak-

- irodalom ismeretének hiányát szóvá tevő kritikáját lásd: Gellért Ádám: Magyar csapatok a „véres övezetben”. *Betekintő* 1 (2016) 1–23. http://www.betekinto.hu/2016_1_gellert
- 25 Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború*. Osiris, Budapest, 2005. Idézi Fóris Ákos: Zsákmanýjog a keleti hadszíntéren. *Újkor*, 2018. jan. 26. <http://ujkor.hu/content/zsakmanyjog-keleti-hadszinteren>
- 26 Krausz-Varga: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban 33.
- 27 „Szexuális erőszak és megszálló seregek a II. világháborús Magyarországon.” Megszállástól megszállásig: Magyarország nagyhatalmak szorításában 1944–1949. A Veritas Történetkutató Intézet konferenciája, Budapest, Parlament, Felsőházi terem, 2014. szeptember 29. Az előadás szövegének közlésétől, a konferencián elhangzott többi előadással ellentétben, a *Rubicon* folyóirat eltekintett.
- 28 A levelek a *Mandineren* megjelent cikkemben teljes terjedelemben olvashatók: A II. világháborús nemi erőszak törté-
- netírása Magyarországon. *Mandiner blog*, 2015. márc. 31. http://mandiner.blog.hu/2015/03/31/a_u_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon
- 29 L. Balogh: „Törvényes” megszállás.
- 30 Krausz Tamás: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében. *Eszmélet* 106. (2015) 86–99; L. Balogh Béni: A helyes történetész magatartásról. Válasz Krausz Tamásnak. *Rubicon* 9 (2015) 10–13; Feitl István: Az ideiglenesség időszaka: Magyarország 1944–1945-ben. *Eszmélet* 27. 106. (2015) 8–41; Gyarmati György: A fegyverszünet nem vet véget a háborús állapotnak. *Korunk*, 26. 10 (2015) 67–72; Ständeisky Éva: „Dokumentumok a megszállásról.” *Élet és Irodalom* 59. 33 (2015) <https://www.es.hu/cikk/2015-08-14/standeisky-eva/dokumentumok-a-megszallasrol.html>
- 31 Gyarmati: A fegyverszünet nem vet véget a háborús állapotnak 72.
- 32 Csikós – Kiss – Ö. Kovács: Váltóállítás.

Összehasonlítás: a megszálló csapatok Magyarországon

- 1 Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978; Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945*. Debrecen, Püldo Kiadó, 2003.
- 2 A kiállítás katalógusa angolul: *Crimes of Wehrmacht. Dimensions of War Annihilation 1941–1944*. An outline of the

- exhibition of Hamburg Institute for Social Research. Hamburg, Hamburger Edition IIS, 2004. http://www.verbrechen-der-wehrmacht.de/pdf/vdw_en.pdf
- 3 Mühlhäuser, Regina: The Historicity of Denial: Sexual Violence against Jewish Women during the War of Annihilation, 1941–1945. In: Altınay, Ayşe Gül – Pető, Andrea (eds.): *Gendered Memories, Gendered Wars. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence*. New York – London, Routledge, 2016, 29–55; Beck, Birgit: *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945* (Krieg in der Geschichte, Bd. 18). Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2004; Beck, Birgit: Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944. In: Hagemann, Karen – Schüler-Springorum, Stefanie (eds.): *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth Century Germany*. Oxford, Berg, 2002, 255–274; Flaschka, Monika: *Race, Rape and Gender in Nazi Occupied Territories*. PhD diss., Kent State University, 2009.
 - 4 Neitzel, Sönke – Welzer, Harald: *Soldiers: On Fighting, Killing and Dying: The Secret Second World War Tapes of German POWs*. London, McClelland & Stewart, 2012.
 - 5 Timm, Annette F.: Sex with a Purpose. Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich. *Journal of the History of Sexuality* 11.1–2 (2002) 253.
 - 6 Beck: Rape 263.
 - 7 Hedgepeth, Sonja M. – Saidel, Rochelle G. (eds.): *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. Waltham, MA, Brandeis University Press – Hanover, University Press of New England, 2010; Katz, Steven T.: Thoughts on the Intersection of Rape and Rassen[s]chande during the Holocaust. *Modern Judaism* 32.3 (2012) 293–322; Sinnreich: “And It Was Something...”.
 - 8 Burds, Jeffrey: Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945. *Politics and Society* 37.1 (2009) 35–74.
 - 9 Burds: Sexual Violence 38.
 - 10 Burds: Sexual Violence 42.
 - 11 Burds: Sexual Violence 43.
 - 12 Katz: Thoughts on the Intersection of Rape; Beck: Rape; Sinnreich: “And It Was Something...”.
 - 13 Beck: Rape 266.
 - 14 Köszönet Hermann Róbertnek az idézetekért.
 - 15 Jeszenői Danó: Losonczi története. In: *Losonczi Phönix. Történeti és szépirodalmi emlékönyv. Az 1849-diki háborúban földúlt és elpusztított Losonczi város némi fölségelésére*. Kiadja és szerkeszti Vahot Imre. Pest, 1851. I. k. 19–29. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmet, és segített az orosz megszá-

- lások történeti emlékezetének feltárásában.
- 16 Köszönet Rosonczy Ildikónak a segítségért.
 - 17 Rosonczy Ildikó (vál.) – Katona Tamás (szerk.): *Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról*. Budapest, Európa, 1988, 254–255.
 - 18 Rosonczy–Katona: *Orosz szemtanúk* 321.
 - 19 Tutusko Ágnes: *Az 1914–1915. évi orosz betörések nemzetiségpolitikai vonatkozásai*, PhD-disszertáció, PPKE, Budapest, 2016.
 - 20 Bibó István: A demokrácia válsága. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok. II. kötet: 1945–1949*. Budapest, Magvető, 1986, 18. Idézi L. Balogh: „Törvényes” megszállás 29.
 - 21 Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, Európa Kiadó, 1990, 206. Köszönöm Rigó Róbertnek, hogy erre felhívta a figyelmemet.
 - 22 L. Balogh: „Törvényes” megszállás 244.
 - 23 Köszönöm Gyáni Gábornak, hogy erre a vonatkozásra felhívta a figyelmemet.
 - 24 Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Gondolat, 1983, 126. Idézi L. Balogh: „Törvényes” megszállás 29.
 - 25 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló I–II. 1935–1946*. Budapest, Jaffa, 2014, II 421.
 - 26 Radnóti Miklósné: *Napló II* 452.
 - 27 Polcz Elaine: *Asszony a fronton. Egy fejezet az életéből*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1991, 105.
 - 28 Polcz: *Asszony a fronton* 105.
 - 29 Boldizsár Iván: *Don–Buda–Párizs*. Budapest, Magvető, 1982. Idézi L. Balogh: „Törvényes” megszállás 43.
 - 30 Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*. Budapest, Helikon – Akadémiai Kiadó, 1991; Schöpflin Gyula: *Szélkiáltó. Visszaemlékezés*. Budapest, Magvető–Pontus, 1991; Gabori, George [Gábori György]: *Amikor elszabadult a gonosz*. Ford. Halász Zoltán. Budapest, Magyar Világ, 1991. Idézi L. Balogh: „Törvényes” megszállás 45.
 - 31 Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2009, 213, 304 Idézi L. Balogh: „Törvényes” megszállás 34.
 - 32 Zaremba: *Wielka Trwoga*.
 - 33 Zaremba: *Wielka Trwoga*.
 - 34 Monte Cassino esetében a marokkói csapatok erőszakoskodásáról lásd Baris, Tommaso: *Tra due fuochi. Esperienza e memoria della guerra lungo la linea Gustav*. Bari, Laterza, 2004.
 - 35 Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Ela: Vom “Dritten Reich” zur Zweiten Republik. Frauen im Wien der Nachkriegszeit. In: Good, David F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien, Böhlau, 1994, 232.

- 36 L. Balogh: „Törvényes” megszál-
lás 167.
- 37 L. Balogh: „Törvényes” megszál-
lás 340.
- 38 Kölcsey Ferenc: *Dobozi*. In: *Köl-
csey Ferenc: Versek és versfordí-
tások* (Kölcsey Ferenc minden
munkái. Kritikai kiadás). Sajtó
alá rendezte Szabó G. Zoltán.
Budapest, Universitas, 2001, 93.
- 39 Sinnreich: “And It Was Some-
thing...” 7.
- 40 Bos, Pascale: Her Flesh is Bran-
ded? “For Officers Only”: Im-
gining and Imagined Sexual
Violence against Jewish Women
during the Holocaust. In: Earl,
Hilary – Schleuncs, Karl A.
(eds.): *Lessons and Legacies XI:
Expanding Perspectives on the
Holocaust in a Changing World*.
Evanston, Northwest University
Press, 2014, 62–66.
- 41 L. Balogh: „Törvényes” megszál-
lás 286.
- 42 Kovács Imre: *Magyarország
megszállása*. Budapest, Katalizá-
tor, 1990, 246.
- 43 Blinken Nyílt Társadalom Archí-
vum (a továbbiakban BOSA)
HU OSA 408-1-3/9.
- 44 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezé-
sek I–II. 1940–1956*. Budapest,
Napvilág, 1997, 160.
- 45 Wehmeyer-Janca, Brigitte: *Hei-
mat des Herzens liegt in Danzig*.
Idézi Karwowska: Gwałty a kul-
tura 163–171.
- 46 Bandhauer-Schöffmann, Irene
– Hornung, Ela: Der Topos des
Sowjetischen Soldaten. In: *Jahr-
buch 1995. Dokumentations-*
*archiv des österreichischen
Widerstandes*, Wien, 1995, 28–44.
- 47 Zarcmba: Wielka Trwoga.
- 48 Bandhauer-Schöffmann–Horn-
nung: Der Topos 31.
- 49 54150. interjú, 88-as rész. USC
Soá Alapítvány Vizualis Törté-
nelmi Archívuma.
- 50 Horváth Miklós – Györkei Jenő
(szerk.): *Szovjet katonai inter-
venció, 1956*. Budapest, Argu-
mentum, 1996; Molnár György:
A Vörös Hadsereg magyaror-
szági hadjárata 1956 ban. *Beszélő
online*, 2. 11 (1997). [http://
beszelo.c3.hu/cikkek/a-vo-
ros-hadsereg-magyarorsza-
gi-hadjarata-1956-ban](http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-vo-ros-hadsereg-magyarorsza-gi-hadjarata-1956-ban)
- 51 Volay Károly perc. Budapest
Főváros Levéltára (továbbiak-
ban BFL) BFL 3445/59, Állam-
biztonsági Szolgálatok Történeti
Levéltára (továbbiakban ÁBTL)
ÁBTL V-144979. Köszönet
Eörsi Lászlónak, aki erre felhívta
a figyelmet.
- 52 Köszönet Rainer M. Jánosnak
az információért.
- 53 Mink András (szerk.): *Tanú-
ságtételek az ENSZ előtt*. Buda-
pest, Nagy Imre Alapítvány,
2010, 320–321. Köszönöm Eörsi
László segítségét, hogy erre
a forrásra felhívta a figyelmet.
- 54 BOSA HU OSA 300-1-2-77361.
- 55 Erről bővebben Roberts, Mary
Louise: *What Soldiers Do: Sex
and American GI in World War
II France*. Chicago, University
of Chicago Press, 2014.
- 56 Walzer, Michael: *Just and Unjust
Wars: A Moral Argument with*

- Historical Illustrations*. New York, Basic Books, 1977.
- 57 Így él a felszabadító szovjet harcos képe a magyar nép szívében. *Szovjet Kultúra*, 1952. május. BOA ITU OSA 300-1-2-77361.
 - 58 Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez I.* Budapest, Levéltári Igazgatóság, 1970, 223.
 - 59 Lim, Jie-Ilyun: Afterword. *Entangled Memories of the Second World War*. In: Finney, Patrick (ed.): *Remembering the Second World War*. London – New York, Routledge, 2018.
 - 60 Malksoo, Maria: Nesting Orientalism at War. WWII and the Memory War in Eastern Europe. In: Barkawi, Tarak – Stanski, Keith (eds.): *Orientalism and War*. New York, Columbia University Press, 2013, 177–195.
 - 61 Karwowska: Gwałty a kultura 169–170.
 - 62 Erről bővebben Pető, Andrcs: Hungary's Illiberal Polypore State. *European Politics and Society Newsletter* 21 (2017) 18–21.
 - 63 Erről lásd bővebben: Pető: Roots of Illiberal Memory Politics 42–58.
 - 64 Pető, Andrcs: „Hungary 70”: Non-remembering the Holocaust in Hungary. *Culture and History Digital Journal* 3.2 (2014) <http://dx.doi.org/10.3989/chdj.2014.016>
 - 65 Kenéz Péter a 2. és 3. ukrán front között a fegyelméletesség terén eltérést tapasztalt. Lásd Kenéz,
 - Péter: *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. New York, Cambridge University Press, 2006, 38–40. Idézi L. Balogh: „Törvényes” megszállás 35.
 - 66 Majstorović, Vojin: The Red Army in Yugoslavia, 1944–1945. *Slavic Review* 75.2 (2016) 411.
 - 67 Majstorović: The Red Army 412.
 - 68 Majstorović: The Red Army 415.
 - 69 Bischl, Kerstin: Telling Stories: Gender Relationships and Masculinity in the Red Army 1941–1945. In: Röger, Maren – Leiserowitz, Ruth (eds.): *Women and Men at War: A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central Europe*. Osnabrück, 2012, 117–134.
 - 70 Majstorović: The Red Army 419.
 - 71 Gebhardt, Miriam: *Crimes Unspoken: The Rape of German Women at the End of the Second World War*. Cambridge, UK – Malden, MA, Polity, 2016, 81–85.
 - 72 Roberts: What Soldiers Do 64–67.
 - 73 Majstorović: The Red Army 397.
 - 74 Majstorović: The Red Army 403.
 - 75 Majstorović: The Red Army 404.
 - 76 Majstorović: The Red Army 401.
 - 77 Majstorović: The Red Army 407.
 - 78 Majstorović: The Red Army 398.
 - 79 Lilly, Robert J.: *Taken by Force. Rape and American GIs in WWII*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007, 11–12.
 - 80 Majstorović: The Red Army 400.
 - 81 Nelson, Keith L.: The “Black Horror on the Rhine”: Race

- as a Factor in post-World War I Diplomacy. *The Journal of Modern History* 42.4 (1970) 606–627.
- 82 Naimark, Norman M.: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1995, 106.
- 83 Pommerin, Reiner: The Fate of Mixed Blood Children in Germany. *German Studies Review* 5.3 (1982) 315–323.
- 84 Hagemann – Schüler-Springorum: *Home/Front* 149. Naimark csak említi az esetet mindenféle kommentár nélkül.
- 85 Grossmann, Atina: A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers in West Germany under Construction. In: Moeller, Robert G. (Ed.): *Politics, Society and Culture in the Adenauer Era*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 47.
- 86 Rossy, Katherine: *Forgotten Agents in a Forgotten Zone: German Women under French Occupation in Post-Nazi Germany, 1945–1949*. MA thesis, Concordia University, Montreal, 2013, 25.
- 87 Szovjet katonák a gáton. *Népszabadság*, 1958. júl. 20. BOSA HU OSA 300-1-2-77361.
- 88 Cerna, Marie: Occupation Friendly Assistance. The Soviet Army, 1968–1991 in the Memory of the Czech People. *Czech Journal of Contemporary History* 4 (2016) 80–101.
- 89 A cseh forrásokért köszönet Vít Lukának. Hubený, David: Spolupráce Policejního ředitelství a Rudé armády na zajištění bezpečnosti ve Velké Praze a potlačení kriminality rudoarmejců [A Rendőrfőkapitányság és a Vörös Hadsereg együttműködése a vöröskatonák bűnözésének visszaszorításáért és Nagy-Prága biztonságának megőrzéséért]. *Sborník archivů bezpečnostních složek* 11 (2013) 159–174.
- 90 Hubený: Spolupráce 163.
- 91 Prokop, Tomek: Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and After their Withdrawal. *Folklore (Estonia)* 70 (2017) 97–120.
- 92 Tomek, Prokop – Pejčoch, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991* [A szovjet megszállás fekete könyve: A szovjet hadsereg Csehszlovákiában és áldozatai 1968–1991] Cheb, Svět křidel, 2015. Köszönet Ondrej Klipának és Vít Lukának.
- 93 BOSA HU OSA 300-1-2-37537.
- 94 BOSA HU OSA 300-1-2-13123, 1951. december 27.
- 95 Rubin Szilárd: *Aprószentek*. Budapest, Magvető, 2012.
- 96 Pankhurst, Donna: Sexual Violence in War. In: Shepherd, Laura (ed.): *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relations*. London, Routledge, 2009, 148–160.
- 97 Hayden, Robert M.: Rape and Rape Avoidance in Ethno-National Conflicts: Sexual Violence in Liminalized States Mass. *American Anthropologist* 102.1 (2000) 27–41.

A háborús nemi erőszak típusai és magyarázatai

- 1 Enloe, Cynthia: *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley, University of California Press, 2000, 111, 123, 132.
- 2 Zaremba: Wicłka Trwoga.
- 3 Julius Hay [Háy Gyula]: *Gebo- ren 1900. Erinnerungen*. Ham- burg, Christian Wegner Verlag, 1971, 287.
- 4 Beard, Mary: *Women and Power: A Manifesto*. London, Profile Books, 2017, 23.
- 5 Tanaka, Yuki: *Hidden Horrors. Japanese War Crimes in World War II*. Boulder, CO, Westview Press, 1996, 107.
- 6 Brownmiller: *Against Our Will* 71. Az eredeti idézetet lásd Dilas, Milovan: *Találkozások Sztálin- nal*. Ford. Radics Viktória. Buda- pest, Magvető, 1989, 102.
- 7 Vass Henrik (vál.): *Dokumen- tumok Rákositól – Rákosiról. Múltunk* 2-3 (1991) 247 (1945. február 19-i levél).
- 8 L. Balogh: „Törvényes” megszál- lás 41.
- 9 L. Balogh: „Törvényes” megszál- lás 320–322.
- 10 L. Balogh: „Törvényes” megszál- lás 348–349.
- 11 L. Balogh: „Törvényes” megszál- lás 392–394.
- 12 L. Balogh: „Törvényes” megszál- lás 249.
- 13 BOSA HU OSA 408-1-3/9.
- 14 Hoerning, Erika M.: The Myth of Female Loyalty. *The Journal of Psychobistory* 16 (1988) 38.
- 15 Edmund Burke-öt idézi Porter, Roy: Does Rape Have a Histori- cal Meaning? In: Tomaselli, Syl- vana – Porter, Roy (eds.): *Rape*. Oxford, Blackwell, 1986, 232.
- 16 Brownmiller: *Against Our Will* 65.
- 17 Brownmiller: *Against Our Will* 70.
- 18 Solzhenitsyn, Aleksandr: *Prus- sian Nights: A Poem*. Ford. Robert Conquest. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1977 (saját fordításomban – P. A.).
- 19 Hoerning: The Myth of Female Loyalty 22.
- 20 Grossmann: A Question of Silence 41.
- 21 Tanaka: *Hidden Horrors* 101.
- 22 Merridale, Catherine: *Ivan's War. Life and Death in the Red Army 1939–45*. London, Faber & Faber, 2005, 16.
- 23 Kirby, Paul: How is Rape a Wea- pon of War? Feminist Internati- onal Relations, Modes of Critical Explanation and the Study of Wartime Sexual Violence. *European Journal of International Relations* 19.4 (2012) 797–821.
- 24 Skjelsbæk, Inger: Sexual Violence and War: Mapping Out a Comp- lex Relationship. *European Jour- nal of International Relations* 7.2 (2001) 213.
- 25 Ungváry Krisztián: „Szovjet jog- sértések Magyarországon.” *Magyar Nemzet* 1997. nov. 29., 16.
- 26 Ständeisky: „Dokumentumok a megszállásról”.

- 27 Naimark: *The Russians in Germany* 70.
- 28 Liebman–Michelson: *After the Fall* adait használja.
- 29 Naimark: *The Russians in Germany* 70.
- 30 A jogos bosszút a magyarok szovjetunióbeli kegyetlenkedéseiért kiemeli Ö. Kovács József is. Lásd Ö. Kovács József: *Földindulás – A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben*. In: Csikós – Kiss – Ö. Kovács: *Váltóállítás 19–65*, 23. Valamint a szovjet vezetők ellenszenvére a magyar vezetés iránt lásd: L. Balogh: „Törvényes” megsejlesztés 16.
- 31 Interjú készítettem még további három, az ismeretségi körömben véletlenül „megtalált” nővel, akik szintén nemi erőszak áldozatai voltak Budapesten 1945 februárjában. Azt kérdeztem tőlük, hogyan történt, hogyan védekeztek, milyen következményei voltak, kinek és hogyan mesélték el a történeteket. E történetek a kis csetszám miatt nem reprezentatívak.
- 32 Ostrowska, Joanna – Zaremba, Marcin: „Kobięcia gehenna” [Női szenvedés]. *Polityka*, 2009. márc. 7., 64–65.
- 33 Naimark: *The Russians in Germany* 90.
- 34 Karwowska: *Gwałty a kultura 163–171*; Stachniak, Ewa: *Necessary Lies*. Toronto, Dundurn Press, 2000.
- 35 Berlin bevételéről a hidegháború elfogultságával lásd: Ryan, Cornelius: *The Last Battle*. London, Simon & Schuster, 1966.
- 36 Brownmiller: *Against Our Will* 66–67.
- 37 Kovács: *Magyarország megszállása* 270.
- 38 Idézi L. Balogh: „Törvényes” megsejlesztés 44.
- 39 Greathouse, Sarah Michal – Saunders, Jessica – Matthews, Miriam – Keller, Kirsten M. – Miller, Laura L.: *Characteristics of Male Perpetrators Who Sexually Assault Female Victims*. In: *A Review of the Literature on Sexual Assault Perpetrator Characteristics and Behaviors*. Santa Monica, CA, RAND Corporation, 2015, 7–31.
- 40 Horn Gyula: *Cölöpök*. Budapest, Zenit Könyvek, 1991, 71. Köszönet Ungváry Krisztián-nak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.
- 41 Zaremba: *Wielka Trwoga*. Idézi Merridale: *Ivan’s War* 336.
- 42 Marianne Baumgartner szóbeli közlése az egyik általa készített interjú alapján.

A következmények

- 1 51550. interjú, 74-es rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 2 Debruyne, Emmanuel: „Femmes à Boches”. *Sexual Encounters Between Occupiers and*

- Occupied (France and Belgium 1914–1918). In: Karner, Stefan – Lesiak, Philipp (Hrsg.): *Ers-ter Weltkrieg. Globaler Konflikt – lokale Folgen. Neue Perspektiven*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studien Verlag, 2014, 105–122.
- 3 Tröger: Between Rape and Prostitution: Survival Strategies and Chances of Emancipation for Berlin Women after WWII. In: Friedlander, Judith (ed.): *Women in Culture and Politics*. Bloomington, Indiana University Press, 1986, 99; Tröger Annemarie: German Women's Memories of World War II. In: Randolph-Higonnet, Margaret et al. (eds.): *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven, Yale University Press, 1987, 285–289.
 - 4 Johr, Barbara: Die Ereignissen in Zahlen. In: Sander–Johr: *BeFreier und Befreite* 59.
 - 5 Burds: Sexual Violence 60.
 - 6 Chang, Iris: *The Rape of Nan-king: The Forgotten Holocaust of World War II*. New York, Basic Books, 1997; Reid-Cunningham, Allison Ruby: Rape as a Weapon of Genocide. *Genocide Studies and Prevention* 3.3 (2008) 279–296.
 - 7 Dörner, Helga – Jeges, Edit – Pető, Andrea: News of Seeing: Digital Testimonies, Reflective Inquiry, and Video Pedagogy in a Graduate Seminar. In: Pető, Andrea – Thorson, Helga (eds.): *The Future of Holocaust Memorialisation. Confronting Racism, Anti-Semitism, and Homophobia Through Memory Work*. Budapest, Tom Lantos Institute, 2015, 42–46.
 - 8 Baumgartner, Marianne: *Das Kriegsende und die unmittelbare Nachkriegszeit in lebensgeschichtlichen Erzählungen von Frauen aus dem Mostviertel*. Magisterarbeit, Universität Wien, 1992, 87.
 - 9 Waxman, Zoe: Unheard Testimony, Untold Stories: The Representation of Women's Holocaust Experiences. *Women's History Review* 12.4 (2003) 661–677.
 - 10 Katz: Thoughts on the Intersection of Rape 293–322.
 - 11 BFL IV.1416.a . Budapesti tisztí főorvos jelentése, 1946. január 6.
 - 12 BFL VIII.1102. Budapest Székesfővárosi Anya-, Csecsemő- és Kisdévedelmi Intézet iratai, 97/1946, 8540/1945. I. 3. sz. nép-jóléti minisztériumi rendelet, 1946. január 14.
 - 13 Sander–Johr: *BeFreier und Befreite* 52.
 - 14 Mészner, Maria: *Frauensache? Zur Auseinandersetzung um den Schwangerschaftsabbruch in Österreich* (Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Instituts für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften, Bd. 23). Wien, Jugend und Volk, 1994.
 - 15 Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946* (Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai VII). Budapest, 1975, 33.

- 16 Győr Megyei Levéltár (továbbiakban GYML) Nemzeti Bizottság iratai, 1945. április 30. Köszönöm Németh Györgynek, hogy a kutatásait megosztotta velem.
- 17 L. Balogh: „Törvényes” megszál-lás 313.
- 18 L. Balogh: „Törvényes” megszál-lás 295–297.
- 19 L. Balogh: „Törvényes” megszál-lás 355–356.
- 20 GYML Győr megyei tiszti főor-vos iratai 245/1845. tfo. sz.
- 21 Az abortuszkérélmek szocio-lingvisztikai elemzéséhez német területen lásd: Grossmann: A Question of Silence 37–39, 46–49.
- 22 BFL IV.1479.c. A X. kerületi tisztiorvos iratai 1945. özv. B. S.-né 1908-ban született nő újra-házasodási engedélye, 1945. augusztus 27.
- 23 Bandhauer-Schöffmann-Hor-nung: Vom „Dritten Reich” 232.
- 24 Bock, Gisela: *Zwangssteriliza-tion im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*. Opladen, West-deutscher Verlag, 1986, 45.
- 25 Mesner, Maria: *Die Auseinan-dersetzung um den Schwan-gerschaftsabbruch in Österreich*. Magisterarbeit, Universität Wien, 1993, különösen 35–46.
- 26 Gebhardt: Crimes Unspoken 135–136.
- 27 Zaremba: Wielka Trwoga.
- 28 Pető Andrea: Abortörök és „bajba jutott nők” 1952-ben. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek válto-zása a 20. századi Magyarorszá-gon*. Budapest, Napvilág, 2005, 300–319.
- 29 Kleinau, Elke – Mochmann, Ing-vill C. (Hrsg.): *Kinder des Zwei-ten Weltkrieges. Stigmatisierung, Ausgrenzung, Bewältigungsstra-tegien*. Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2016.
- 30 Gebhardt: Crimes Unspoken 145.
- 31 Ericsson, Kjersti – Simonsen, Eva (eds.): *Children of World War II: The Hidden Enemy Legacy*. New York, Berg, 2005.
- 32 Stelz-Marx, Barbara: Soviet Children of Occupation in Aust-ria: The Historical, Political and Social Background and its Con-sequences. *European Review of History* 22.2 (2015) 277–291.
- 33 Damousi, Joy: Mothers in War, “Responsible Mothering”, Children and the Prevention of Violence in 20th century. *History And Theory: Studies In The Phi-losophy Of History* 56.4 (2017) 119–134.
- 34 Gadi, Zerach – Zahava, Solomon: Gender Differences in Posttrau-matic Stress Symptoms among Former Prisoners of Wars’ Adult Offspring. *Anxiety, Stress and Coping* 31.1 (2017) 1–11.
- 35 Satjukow, Silke: Kinder des Feindes – Kinder der Freunde. Die Nachkommen sowjeti-scher Besatzungssoldaten in Deutschland nach 1945. In Klei-nau–Mochmann: *Kinder des Zweiten Weltkrieges* 31–47.

- 36 Gebhardt: Crimes Unspoken 143.
- 37 Gebhardt: Crimes Unspoken 143.
- 38 Gebhardt, Miriam: *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des zweiten Weltkriegs*. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2015; Norman M. Naimark recenzióját lásd: Francia-Recensio 3 (2015), 19./20. Jahrhundert – Histoire contemporaine, http://www.perspectivia.net/publikationen/francia/francia-recensio/2015-3/zg/gebhardt_naimark
- 39 Satjukow, Silke – Gries, Rainer: „Bankerte!“ *Besatzungskinder in Deutschland nach 1945*. Frankfurt, Campus Verlag, 2017.
- 40 Denéchère, Yves: Des adoptions d'État: les enfants de l'occupation française en Allemagne. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 57.2 (2010) 159–179.
- 41 Erről bővebben lásd Stelz-Marx, Barbara – Satjukow, Silke (Hrsg.): *Besatzungskinder. Die Nachkommen alliierter Soldaten in Österreich und Deutschland*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2015.
- 42 Denov, Myriam: Children Born of Wartime Rape: The Inter-generational Realities of Sexual Violence and Abuse. *Ethics, Medicine and Public Health* 11.1 (2015) 61–68.
- 43 Gebhardt: Als die Soldaten kamen 144.
- 44 Kelen Károly: „Megint egy magyar alkotás változtatta meg a filmművészetet”. *Népszabadság*, 2015. júl. 23. <http://nol.hu/kultura/ket-asszony-elete-1553225>
- 45 Nőnek lenni a történelem színpadán. Benke Attila interjúja Mészáros Mártával. *Jelenkor online*, 2018. márc. 3. <http://www.jelenkor.net/interju/983/nonek-lenni-a-tortenelem-szinpadan>
- 46 A testvérek felhatalmaztak a helyszín és a név közlésére is, de kutatásaitok okból ettől eltekintek.
- 47 Tanaka: Hidden Horrors 105.
- 48 Baumgartner, Marianne: Zwischen Mythos und Realität. Die Nachkriegsvergewaltigungen in sowjetisch besetzten Mostviertel. *Unsere Heimat: Zeitschrift für Landeskunde von Niederösterreich* 64 (1993) 64, 80.
- 49 Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MNOL), XIX-C-2-s 17. doboz. Köszönöm Szegedi Gábornak, hogy erre a jelentésre felhívta a figyelmemet.
- 50 GYML Győr, Moson és Pozsony megyei alispán levele, 1945. január 20. 108/1945.
- 51 BFL VIII. 1102. Rókus Kórház iratai. Csorba polgármester hirdetménye, 1945. április 24.
- 52 MNOL NDO Népjóléti Minisztérium iratai 6. tétel.
- 53 BFL IV.1416. 2. Budapesti tisztifőorvosi jelentések, 1945. december 12.

- 54 BFL VIII 1102. 7792/1945.
- 55 Beer, Siegfried – Staudinger, Eduard G.: Die „Vienna Mission“ der Westalliierten im Juni 1945. Studien zur Wiener Geschichte. In: Ferdinand Oppl (Hrsg.): *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* Bd. 50. Wien, Karl Fischer Verlag, 1994, 390–391.
- 56 L. Balogh: „Törvényes“ megszálás 293.
- 57 Zarembo: Wielka Trwoga.
- 58 Gortvay György, dr.: Egészségvédelem. In: *A szociális titkárok első továbbképzési tanfolyamának tananyaga*. Összeáll. dr. Rostás Ilona. Budapest, 1947, 179.
- 59 BFL IV.1416.a. Budapest Székesfőváros Közigazgatási jegyzőkönyve, 1945–1946. A magyar rendőrség budapesti főkapitányának jelentése, 1945. augusztus 14.
- 60 BFL IV.1416.a. Budapesti tisztiorvos közigazgatási bizottság jegyzőkönyvei, 1946. január 6.
- 61 *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1946–1947*. Wien, 1949, 119.
- 62 Tröger: Between Rape and Prostitution; Grossmann: A Question of Silence 54–55.
- 63 Hájková, Anna: Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 38.3 (2013) 503–533.
- 64 Fredeti címe: *Heimat des Herzens liegt in Danzig*. Idézi Karwowska: Gwalty a kultura 163–171.
- 65 50208. interjú, 83-es részlet. USC Soá Alapítvány Vizualis Történelmi Archivuma.
- 66 Brandhauer-Schöffmann-Hornung: Vom „Dritten Reich“ 241.
- 67 51131. interjú 140-es rész. USC Soá Alapítvány Vizualis Történelmi Archivuma.
- 68 Matl, Siegfried: Frauen in Österreich nach 1945. In: Rudolf G. Ardelt u. a. (Hrsg.): *Unterdrückung und Emanzipation. Festschrift für Erika Weinzierl zum 60. Geburtstag*. Wien–Salzburg, Geyer Edition, 1985, 101–126.
- 69 Lásd például „Csak néger udvarló jut a Fräulein-nek”. *Világ*, 1947. ápr. 26., 3.
- 70 Összefoglaló jelentések az imperialista kémszervezetekről. ÁBTL 1.5. II/41. Afj7 353/7. 3. doboz 18. Erről bővebben: Pető Andrea: „Mézcsapda”? Az információ megszerzésének neme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai*. Budapest, Libri, 2014, 355–376.
- 71 L. Balogh: „Törvényes” megszálás 374–735.
- 72 Ausztriáról bővebben lásd Matl, Siegfried: „Aufbau” – eine männliche Chiffre der Nachkriegszeit. In: Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Eila (Hrsg.): *Wiederaufbau weiblich*. Wien–Salzburg, Geyer Edition, 1992, 15–24. Magyarországról pedig Pető, Andrea: Hungarian Women in Politics. In: Scott, Joan W. – Kaplan, Cora – Keates, Debra (eds.): *Transitions*,

- Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics*. London – New York, Routledge, 1997, 153–161; Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)*. Budapest, Seneca, 1998, 187.
- 73 Pető, Andrea: “As He Saw Her”: Gender Politics in Secret Party Reports in Hungary During 1950s. In: Pető, Andrea – Pittaway, Mark (eds.): *Women in History – Women’s History: Central and Eastern European Perspectives* (Working Paper Series 1). Budapest, CEU History Department, 1994, 107–117.
- 74 Blessing, Benita: *The Antifascist Classroom. Denazification in Soviet-occupied Germany 1945–1949*. New York, Palgrave Macmillan, 2006.
- 75 Diamond, Hanna: *Women and the Second World War in France, 1939–1948. Choices and Constraints*. Harlow, Longman, 1999.
- 76 Moore, Alison M.: History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues. *Visuality of the Vichy Past through the Silent Images of Women*. *Gender and History* 17.3 (2005) 667; Adler, Karen H.: *Jews and Gender in Liberation France*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 153.
- 77 A Chruďimban történetekről lásd: [.](http://retrofotr.cz/archiv/ostribane-kolaborantky-v-chrudimi_1183/#prettyphoto[/3/)
- 78 Voisin, Vanessa: The Soviet Punishment of an All-European Crime, “Horizontal Collaboration”. In: Grinchenko, Gelina – Narvselius, Eleonora (eds.): *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2018, 241–264.
- 79 Voisin: The Soviet Punishment 246.
- 80 Fóris Ákos: Menyasszony-szöktetés a hátországba – magyar katonák és nők a keleti fronton. *Napi Történelmi Forrás*, 2018. jan. 24. <http://ntf.hu/index.php/2018/01/24/menyasszony-szoktetes-a-hatorszagba-magyar-katonak-es-nok-a-keleti-fronton/>
- 81 Fóris: Menyasszony-szöktetés a hátországba.
- 82 Diamond: Women and the Second World War 131–154.
- 83 A rendőrség átalakításáról és személyzeti állományáról lásd Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.
- 84 ÁBTL V 47 431 Cserba Anna besúgó és V 46 506 Holló Sándorné házfelügyelő esetei.
- 85 ÁBTL V 92 849. 25 Kassai Ferencné ügye. Erről lásd: Pető, Andrea: Who is Afraid of the “Ugly Women”? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block. *Journal of Women’s History* 21.4 (2009) 147–151.

- 86 Jól mutatja ezt az az ügy is, amelyben egy gyanúsított már 1947-ben Hollandiába ment, de még 1964-ben is köröztek (ÁBTL V 88 627 Hoffmann Lajosné ügye).
- 87 Erről bővebben lásd: Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők*, MTA doktori disszertáció, Budapest, 2012.
- 88 A német esztét, a düsseldorfi rendőrségi feljelentések társadalmi nemek szempontjából történt elemzését lásd Vandana, Joshi: *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933–45)*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003. Kimutatja, hogy nemcsak a hitleri állam mobilizálta a nőket a saját céljaira, hanem a nők is felhasználták egyes állami funkciókat (mint például a rendőrségi feljelentést) a saját céljaikra, például, ha meg akartak szabadulni férjüktől vagy a kellemetlen szomszédtól.
- 89 Az elítélt nők nagy részét besúgásért és feljelentésért ítélték el, de ez nem jelenti azt, hogy a férfiak között nem voltak feljelentők és besúgók, inkább csak azt, hogy ezt a bűncselekményt gyakrabban követték el népbíró-ság elé került nők.
- 90 Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML) IV. 1910/u Kecskemét th. Város körzetvezetőinek iratai 1944–1947. 1. doboz. Köszönet Rigó Róbertnek.
- 91 BKML IV. 1910/u Kecskemét th. Város körzetvezetőinek iratai 1944–1947. 1. doboz.
- 92 L. Balogh: „Törvényes” megszállás 269.
- 93 A jóvátételi tárgyalásokról lásd: G. Vass István: Dokumentumok a magyar-szovjet jóvátételi egyezmény létrejöttéhez. *Archivnet: XX. századi történeti források*. 11. 2. (2011) http://www.archivnet.hu/diplomacia/dokumentumok_a_magyarszovjet_jovateeli_egyezmey_letrejottehez.html?oldal=1&page=2
- 94 L. Balogh: „Törvényes” megszállás 371–372.
- 95 L. Balogh: „Törvényes” megszállás 382–383.
- 96 BOSA HU OSA 4C8-1-3/9.
- 97 L. Balogh: „Törvényes” megszállás 384–386.
- 98 Zaremba: Wielka Trwoga.
- 99 Ostrowska-Zaremba: „Kobiece gehenna”.
- 100 Erről bővebben Balogh Margit: A KAI.OT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998, 184–185.
- 101 Cseh Gergő Bondegúz: Amerikai és brit részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységében (1943–1947). PhD-disszertáció, Budapest, ELTE, 2009, 138. A szerző itt a MNOL XIX-A-1-j 1946–4298, illetve a NARA, Record Group 84, Budapest Legation Files, 711.9 ACC 1946. június 7. jelentéseket idézi.
- 102 A nőegyesületek betiltásáról lásd Pető: Nőhistóriák.

- 1 Hoerning: The Myth of Female Loyalty 19–45.
- 2 Hall, Rachel: "It Can Happen to You". Rape Prevention in the Age of Risk Management. *Hypatia* 19.3 (2004) 1–19.
- 3 Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Ela: Der Topos des Sowjetischen Soldaten. In: *Jahrbuch 1995. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*, Wien, 1995, 40–41.
- 4 Magyar Nemzeti Levéltár Politikai-történelmi Intézet Levéltára (továbbiakban PIL) Visszacmlékezés-gyűjtemény 867. f. I/k-91.
- 5 Bandhauer-Schöffmann–Hornung: Der Topos des Sowjetischen Soldaten 41–43.
- 6 Bandhauer-Schöffmann–Hornung: Der Topos des Sowjetischen Soldaten 43.
- 7 Forrester, John: *The Seductions of Psychoanalysis: Freud, Lacan, and Derrida*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1990, 72.
- 8 Házy Gyula 1945. februári naplójegyzetét idézi Naimark: The Russians in Germany 70. Lásd Házy: Geboren 287.
- 9 Kovács: Magyarország megszállása 246.
- 10 BFL VIII. 1102. Rókus Kórház iratai 800/1945. 1945. február 16-i tisztiorvosi leírát.
- 11 Például Knief, Hildegard: *Der geschenkte Gaul*. Frankfurt, Büchergilde Gutenberg 1970; Noack, Barbara: *Ein Stück vom Leben*. München–Wien, I. an-gen-Müller, 1984; Anonyma [Marta Hillers]: *Eine Frau in Berlin. Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945*. Geneva–Frankfurt, Verlag Helmut Kossodo, 1959; *A Woman in Berlin*. New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1954. A két utóbbi elemzi Tröger: Between Rape and Prostitution.
- 12 Tröger: Between Rape and Prostitution. A pápai kórházban ápolt fertőzött, majd megőrült és öngyilkos nőkről lásd *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. Havassy Gyula dokumentumgyűjtemény. Budapest, 1990, 34.
- 13 Bandhauer-Schöffmann–Hornung: Vom „Dritten Reich” 232.
- 14 Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nők a Horty-korban*. Budapest, Napvilág, 2017. 295–296.
- 15 PIL 283. f. 20. cs. 28. ó. c. p. 80. 1946. június 9-i jelentés.
- 16 Sander-Johr: Befreier und Befreite.
- 17 Bandhauer-Schöffmann–Hornung: Vom „Dritten Reich” 233.
- 18 Pető Andrea: A holokauszt digitalizált emlékezete Magyarországon a VHA gyűjteményében. In: Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest, Múlt és Jövő, 2015, 220–229.
- 19 A következő magyar nyelvű interjúkban számolnak be ilyen

- esetekről: 2809, 18408, 27212, 7041, 23403, 26942, 28491, 43781, 50176, 50210, 37262, 50208, 48431, 51550, 51554, 50807, 54131, 50731, 54140, 511131, 54409
- 20 Wicviorka, Annette: *The Era of the Witness*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2006, 95–145.
- 21 26942. interjú, 83. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 22 51550. interjú, 74. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 23 54150. interjú, 88. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 24 48431. interjú, 119. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 25 50807. interjú, 88. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 26 27212. interjú, 66. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 27 50208. interjú, 83. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 28 50210. interjú, 40. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 29 51554. interjú, 91. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 30 2809. interjú, 85. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 31 Frosh, Paul: *Telling Presences: Witnessing, Mass Media, and the Imagined Lives of Strangers*. In: Frosh, Paul – Pinchevski, Amit (eds.): *Media Witnessing: Testimony in the Age of Mass Communication*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009, 51.
- 32 Caruth, Cathy: *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1995, 4.
- 33 50731. interjú, 102. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 34 54150. interjú, 88. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 35 18408. interjú, 67. rész. USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma.
- 36 Epp, Marlene: *The Memory of Violence: Soviet and East European Mennonite Refugees and Rape in the Second World War*. *Journal of Women's History* 9.1 (1997) 60.
- 37 Epp: *The Memory of Violence* 60.
- 38 Epp: *The Memory of Violence* 60.
- 39 Zaremba: *Wielka Trwoga*.
- 40 Köpp, Gabi: *Warum war ich bloß ein Mädchen? Das Trauma einer Flucht 1945*. München, Knaur, 2010. Grossmann, Atina: *The „Big Rape”: Sex and Sexual Violence, War, and Occupation in Post-World War II Memory and Imagination*. In: Heineman, Elizabeth D. (ed.): *Sexual Violence in Conflict Zones: From the Ancient World to the Era of Human Rights*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2011, 136–151; Gebhardt: *Als die Soldaten kamen*.

- 41 Schwartz, Agatha: Narrating Wartime Rapes and Trauma in A Woman in Berlin. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 17.3 (2015). <https://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol17/iss3/11/>
- 42 Anonyma: *Egy nő Berlinben*. Budapest, Magvető, 2005.
- 43 Pöttsch, Holger: Rearticulating the Experience in War in Anonyma: Eine Frau in Berlin. *Nordlit* 30 (2012) 15–32; Schumann, Caroline: "A Different Family Story": German Wartime Suffering in Women's Writing by Wibke Bruhns, Ute Scheub, and Christina von Braun. In: Taberner, Stuart – Berger, Karina Rochester (eds.): *Germans as Victims in the Literary Fiction of the Berlin Republic*. Rochester, NY, Camden House, 2009, 102–117.
- 44 A kötet körüli vitáról lásd Raphael, Jody: Silencing Report of Sexual Assault. The Controversy over A Woman in Berlin. *Violence Against Women* 12.7 (2006) 693–699.
- 45 Vasvári, Louise O.: A töredezett (kulturális) test írása Polcz Alaine Asszony a fronton című művében. *Hungarian Cultural Studies* 3 (2011). <http://ahca.pitt.edu/ojs/index.php/ahca/article/view/20>; Varga, Susan: *Heddy and Me*. Harmondsworth, Penguin, 1994; Katin, Miriam: *We Are on Our Own*. Montréal, Drawn & Quarterly, 2006.
- 46 Beever, Antony: *Berlin. The Downfall 1945*. London, Viking, 2002; Naimark: *The Russians in Germany*.
- 47 Konrád György: *A cinkos*. Budapest, Európa, 2009.
- 48 Kuylenstierna-Andrássy Stella: *Ég a puszta. Gróf Andrássy Imréné memoárja*. Budapest, Corvina, 2015.
- 49 Kuylenstierna – Andrássy Stella: *Ég a punta*.
- 50 Zarcmba: Wielka Trwoga.
- 51 Két angol nyelvű kiadás: *War-time Memoire*. Budapest, Corvina, 1998; illetve *One women in the war*. Budapest, CEU Press, 2002. Németül: *Frau an der Front: Ein Bericht*. Suhrkamp, Berlin, 2011.
- 52 Lóránd, Zsófia: Exhibiting Rape, Silencing Women. Alaine Polcz in the House of Terror in Budapest. *East Central Europe* 42 (2015) 321–342.
- 53 *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése 1948–1997*. Budapest, Jelenkor, 2017.
- 54 Séllei Nóra: A női test mint áldozat. Polcz Alaine: Asszony a fronton. *Korall*, 59 (2015) 108–132.
- 55 Vasvári: A töredezett (kulturális) test írása.
- 56 Séllei: A női test mint áldozat. 108–132.
- 57 Séllei: A női test mint áldozat. 113.
- 58 Séllei: A női test mint áldozat. 109–110.
- 59 Polcz: Asszony a fronton. 116.
- 60 Séllei: A női test mint áldozat 119.

- 61 Séllei: A női test mint áldozat 122.
- 62 Séllei: A női test mint áldozat 128.
- 63 Lóránd: Exhibiting Rape 335.
- 64 Polcz: Asszony a fronton 156–157.
- 65 Radnóti Miklósné: Napló II 370.
- 66 Radnóti Miklósné: Napló II 371.
- 67 Radnóti Miklósné: Napló II 384–385.
- 68 Janina Surynowa-Wyczółkowska: *Teresa, dziecko nieudane* [Teréza, a félresikerült gyermek]. London, B. Świdorski 1961. Idézi Karwowska: Gwałty a kultura 163–171.
- 69 Idézi Karwowska: Gwałty a kultura 168–169.
- 70 Idézi Karwowska: Gwałty a kultura 168–169.
- 71 Idézi Karwowska: Gwałty a kultura 168–169.
- 72 Kováts Judit: *Megtagadva*. Budapest, Magvető, 2012.
- 73 Kováts: *Megtagadva* 90.
- 74 Kováts: *Megtagadva* 151.
- 75 Kováts: *Megtagadva* 150–151.
- 76 Schwartz, Agatha: Creating a “Vocabulary of Rupture” Following WWII Sexual Violence in Hungarian Women Writers’ Narratives. *Hungarian Cultural Studies* 10 (2017). <https://abea.pitt.edu/ojs/index.php/abea/article/view/File/281>
- 77 Summerfield, Penny: Culture and Composure: Creating Narratives of the Gendered Self in Oral History Interviews. *Cultural and Social History* 1.1 (2004) 65–93.
- 78 Edwards, Louise: Drawing Sexual Violence in Wartime China: Anti-Japanese Propaganda Cartoons. *The Journal of Asian Studies* 72.3 (2013) 563–586.
- 79 Pető, Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of Divided Memory about WWII in Hungary. In: Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje (eds.): *Faces of Death. Visualising History*. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009, 39–57. <http://www.diohres.net/books4/books.php?book=4>.
- 80 Ezt a képet használja a tömeges nemi erőszak szócikkhez illusztrációjául: <http://www.revisionist.net/human-loot.html>.
- 81 Cornelius, Deborah: *Kutyaszorítóban*. Ford. Bánki Vera. Budapest, Rubicon-Iráz, 2015.
- 82 Mailander, Elissa: Making Sense of a Rape Photograph: Sexual Violence as Social Performance on the Eastern Front, 1939–1944. *Journal of the History of Sexuality*. 28.3 (2017) 489–520.
- 83 A hobbifotózás és erőszak kapcsolatáról a második világháborúban lásd Pető: Death and the Picture.
- 84 Landsberg, Alison: *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York, Columbia University Press, 2004.
- 85 Sander-Johr: BeFreier und Befreite.

- 86 Grossmann: A Question of Silence.
- 87 BOSA HU OSA 305-0-3.1991-051_91-55.
- 88 Lóránd Zsófia: Megszólatatott félhangok. *Kettős Mércé*, 2014. jan. 24. http://kettosmerce.blog.hu/2014/01/27/megszolaltatott_felhangok
- 89 Elhallgatott gyalázat: Nem merülhet feledésbe! Skrabski Fruzsina bűnről, büntetlenségről, megszálló hatalomról és tabukról. *Magyar Nemzet*, 2013. szept. 24. <https://mno.hu/grund/nem-merulhet-feledesbe-1185943>
- 90 Max Färberböck: *Eine Frau in Berlin*, 2008.
- 91 Az orosz és ukrán emléke-zetháborúról lásd Zvereva, Vera: Historical Events and the Social Network "V Kontakte". *East European Memory Studies* 7 (2011) 1–6; Rutten, Ellen – Fedor, Julie – Zvereva, Vera (eds.): *Memory, Conflict and New Media Web Wars in Post-Socialist States*. New York – London, Routledge, 2013.
- 92 Pető: Revisionist histories, „Future Memories” 41–51; Pető: Roots of Illiberal Memory Politics 42–58.
- 93 Volkan, Vamik D.: Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis* 34.1 (2001) 79–97.
- 94 Pető: „Hungary 70”.
- 95 Wiewiorka: The Era of the Witness 95–145.
- 96 https://hu.wikipedia.org/wiki/Budapest_ost-roma#K%C3%B6vetkezm%C3%A9nyek.
- 97 Gaufman, Elizaveta: World War II 2.0: Digital Memory of Fascism in Russia in the Aftermath of Euro-maidan. *Ukraine Journal of Regional Security* 10.1 (2015) 17–36.
- 98 Global Summit to End Sexual Violence in Conflict, 2014. www.gov.uk/government/topical-events/sexual-violence-in-conflict
- 99 Hunter, Lynn Joyce: ‘Silenced Shame’: Hungarian Women Remember Wartime Rapes. *The Washington Post*, 2013. november 24. https://www.washingtonpost.com/blogs/she-the-people/wp/2013/11/24/silenced-shame-hungarian-women-remember-wartime-rapes/?noredirect=on&utm_term=.3976ba23b839
- 100 Makhortykh, Mykola: Remediating the Past: YouTube and Second World War Memory in Ukraine and Russia. *Memory Studies* (2017) Sept. 13, 1–16.
- 101 Arthur, Paul: Trauma online: Public Exposure of Personal Grief and Suffering. *Traumatology* 15.4 (2009) 65–75. A USHHM projektje („World is witness”), vagy a CEU-ban tartott Preserving and Interpreting Knowledges of the Past and Promoting Social Justice című kurzus diákprojektjei: https://www.youtube.com/watch?v=ui-Rc9syng&list=PLD42-FV_yIE1a980nOoG-GAUTbcuGwGdrB&t=61s&index=7.
- 102 Az online emlékezeti közösségekről lásd Arthur: Trauma online.

A hallgatás és az elhallgatás

- 1 Grossmann: A Question of Silence.
- 2 Jim: Afterword 254.
- 3 Campbell, Kirsten: Legal Memories: Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law. *Signs* 28.1 (2002) 149–178.
- 4 Campbell, Kirsten: Rape as a “Crime against Humanity”: Trauma, Law and Justice in the ICTY. *Journal of Human Rights* 2.4 (2003) 507–515.
- 5 Mischkowski, Gabriela: *The Trouble with Rape Trials. Views of Witnesses, Persecutors and Judges on Persecuting Sexualised Violence during the War in the former Yugoslavia*. Köln, Medica Mondiale, 2009. (2009-ig elemzi a bíróságok működését.)
- 6 A helytörténetírás kiváló darabja Kecskemét történetéről ebben az időszakban is csak a helyi forrásokat használja. Lásd Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, 2014.
- 7 Körzetvezetői jelentések. BKML IV. 1910/u Kecskemét th. város körzetvezetőinek iratai 1944–1947. 1. doboz. Köszönöm Rigó Róbertnek, hogy jegyzeteit nagylelkűen a rendelkezésemre bocsátotta.
- 8 I. Balogh: „Törvényes” megszál-lás 401.
- 9 Baráth Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2017.
- 10 Molnár György: Megszállók a homályban. *Beszélő online*, 1. 9 (1996). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/megszallok-homalyban>
- 11 A Vörös Hadsereg Magyaror-szágon, lásd BOSA HU OSA 300-40-1. 1588. doboz.
- 12 BOSA HU OSA 408-1-3/9.
- 13 Kimura, Maki: Narrative as Site of Subject Construction. The “Comfort Women” Debate. *Feminist Theory* 9.1 (2008) 5–24. Az észak-koreai helyzetről nem tudunk.
- 14 Soh, Chunghee Sarah: The Korean “Comfort Women”. Movement for Redress. *Asian Survey* 36.12 (1996) 1226–1240; Chinkin, Christina M.: Women’s International Tribunal on Japa-nese Military Sexual Slavery. *The American Journal of Internatio-nal Law* 95.2 (2001) 335–341.
- 15 Zaremba: Wicłka Trwoga.
- 16 Ostrowska–Zaremba: „Kobicea gehenna”.
- 17 Soh, Chunghee Sarah: *The Com-fort Women: Sexual Violence and Postcolonial Memory in Korea and Japan* (Worlds of Desire: The Chicago Series on Sexuality, Gender, and Culture). Chicago, University of Chicago Press, 2008.
- 18 Zaremba: Wicłka Trwoga.
- 19 Soh: The Korean „Comfort Women”; Chinkin: Women’s International Tribunal.

- 20 Chinkin: Women's International Tribunal.
- 21 Tai, Eika: Museum Activism against Military Sexual Slavery. *Museum Anthropology* 39.1 (2016) 35–47.
- 22 Tai: Museum Activism.
- 23 Soh: The Korean „Comfort Women”.
- 24 Soh: The Korean „Comfort Women”.
- 25 Soh, Chunghee Sarah: Human Rights and the “Comfort Women”. *Peace Review* 12.1 (2000) 123–129.
- 26 Bakiner, Onur: One Truth Among Others? Truth Commissions' Struggle for Truth and Memory. *Memory Studies* 8.3 (2015) 345–360.
- 27 Az emlékművitáról bővebben: Pető: „Hungary 70”.
- 28 Sontag, Susan: *Regarding the Pain of Others*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2003.
- 29 “A Taiwanese rights group opens a comfort women museum in Taipei”. *The Japan Times*, 2016. december 10. <https://www.japantimes.co.jp/news/2016/12/10/national/taiwanese-rights-group-opens-comfort-women-museum-taipei/#.WrEziqjwY2w>
- 30 Tai: Museum Activism.
- 31 McCurry, Justin: “Buses in Seoul install ‘comfort women’ statues to honour former sex slaves”. *The Guardian*, 2017. augusztus 16. <https://www.theguardian.com/cities/2017/aug/16/buses-seoul-comfort-women-statues-korea-japan>
- 32 “South Korea to build ‘comfort women’ museum in Seoul”. *The Indian Express*, 11 May 2018. <http://indianexpress.com/article/world/south-korea-to-build-comfort-women-museum-in-seoul-4744198/>
- 33 Tren, Mark: “Dresses on washing lines pay tribute to Kosovo survivors of sexual violence”. *The Guardian*, 11 June 2015. <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/11/kosovo-sexual-violence-survivors-art-dresses>
- 34 “New ‘comfort women’ memorial removed from thoroughfare in Manila under pressure from Japanese Embassy”. *The Japan Times*, 8 April 2018. <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/04/28/national/politics-diplomacy/new-comfort-women-memorial-removed-thoroughfare-manila-pressure-japanese-embassy/#.WuguboiFM2w>

A történet hiányzó oldala: Oroszország

- 1 Lásd Stelz-Marx, Barbara: *Silins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2012.
- 2 Ungváry: Budapest ostroma 331.
- 3 Az idézeteket lásd Burds: Sexual Violence 51–53.
- 4 Nesaule, Agate: *A Woman in Amber: Healing the Trauma of*

- War and Exile*. London, Penguin 1995.
- 5 Burds: Sexual Violence 59.
 - 6 Merridale: Ivan's War 299–336.
 - 7 Алэн Полиц: Женщина и война. Нева 2004/2. <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html>
 - 8 Елена Вольгуст: «Всякий перед всеми за всех и за все виноват...». 04.03.2013. <http://ptj.spb.ru/blog/vsyakij-pered-vsemi-zavsex-izavse-vinovat/>
 - 9 Вот такой спектакль... 21.03.2013. <http://sefeol.livejournal.com/160320.html>
 - 10 <http://podrobnosti.ua/769633-v-germanii-vyshla-kniga-o-zverstvakh-sovetskikh-soldat-napisannaja-zhertvoj.html>.
 - 11 Иоанна Островска, Мартин Заремба: Чистилище. 04.11.2009. <http://yun.complife.info/miscell/kobiesca-gehenna.html>
 - 12 «Мы вдесятером насильовали немецкую двенадцатилетнюю девочку. Боялись только, чтобы наши медсестры не узнали – стыдно». Из запрещенной книги Алексиевич. 10.05.2015. <http://gordonua.com/publications/Aleksievich-80220.html>
 - 13 Леонид Рабичев: «Война все спишет». Знамя 2005/2. <http://magazines.russ.ru/znamia/2005/2/ra8.html>
 - 14 Szovjet katona visszaemlékezése a német nők tömeges megerőszakolásáról. Всё тайное становится явным. Русские солдаты массово насильовали мирных немецких женщин, в чём признается ветеран Второй мировой войны. 2013. dec. 2. <https://www.youtube.com/watch?v=dxS2e0RIdGc>.
 - 15 «Мемориал» собирает средства на книгу о Катыни. 19.06.2015. <http://www.colta.ru/news/7716>
 - 16 Merridale, Catherine: Masculinity at War: Did Gender Matter in the Soviet Army? *Journal of War and Culture Studies* 5.3 (2012) 308
 - 17 Kay, Rebecca: *Men in Contemporary Russia: The Fallen Heroes of Post-Soviet Change*. Burlington, Ashgate, 2006.
 - 18 Seifert, Ruth: War and Rape: A Preliminary Analysis. In: Stiglmeier, Alexandra (ed.): *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1994, 54–72.
 - 19 Merridale: Masculinity at War 313.
 - 20 Zaremba: Wielka Trwoga.
 - 21 Merridale: Ivan's War 314.
 - 22 Seifert, Ruth: *Krieg und Vergewaltigung. Ansätze zur Analyse*. München, Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, 1993.
 - 23 Egy férfi interjúalanyom elbeszélte budapesti megerőszakolásának történetét. A női áldozatokhoz hasonlóan ő is elsősorban azt emelte ki, hogy félt a fegyverektől és a nemi bajtól. Bécsben ilyen történetet nem hallottam.
 - 24 Először itt említik ezt a számot: Murmanceva, V.: *Szovetszkije*

- zsenscsini v Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnye. Moszkva, Misl, 1974.
- 25 Charon Cordona, Euridice – Markwick, Roger D.: “Our Brigade will not be Sent to the Front”: Soviet Women under Arms in the Great Fatherland War, 1941–45. *The Russian Review* 68.2 (2009) 240–262; Engel, Barbara A.: The Womanly Face of War: Soviet Women Remember World War II. In: N. A. Dombrowski (ed.): *Women and War in The Twentieth Century: Enlisted With or Without Consent*. New York, Routledge, 2004, 138–162; Havryshko, Marta: Illegitimate Sexual Practices in the OUN Underground and UPA in Western Ukraine in the 1940s and 1950s. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* 17 (2016) 1–20; Krylova, Anna: *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*. New York, Cambridge University Press, 2010; Catherine Merridale: *Masculinity at War*; Pennington, Reina: *Wings, Women and War. Soviet Airwomen in World War Two Combat*. Lawrence, University Press of Kansas, 2001; Petrenko, Olga: *Anatomy of the Unsaid: Along the Taboo Lines of Female Participation in the Ukrainian Nationalistic Underground*. In: Röger, Maren – Leiserowitz, Ruth (eds.): *Women and Men at War: A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, Fibre, 2012, 241–262; Schechter, Brandon M.: „Girls” and „Women”. Love, Sex, Duty and Sexual Harassment in the Ranks of the Red Army 1941–1945. *The Journal of Power Institutions of Post-Soviet Societies*, 17 (2016). <http://journals.openedition.org/pipss/4202>
 - 26 John Erickson: Soviet Women at War. In: J. Garrard, C. Garrard (Ed.): *World War II and the Soviet People*, New York, St Martin's Press, 2002, 50–76.
 - 27 Schechter: „Girls” and „Women”.
 - 28 Uo.
 - 29 Marwick, Roger D. – Charon Cordona, Euridice: *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012.
 - 30 Sjöberg, Laura: *Women as War-time Rapists. Beyond Sensation and Stereotyping*. New York, New York University Press, 2016.
 - 31 Marwick–Charon-Cordona: *Soviet Women on the Frontline*.
 - 32 Engel: *The Womanly Face of War*.
 - 33 Regamey, Amedine: *Women at War in the Red Army. Politika*, 2017. szept. 6. <https://www.politika.io/en/notice/women-at-war-in-the-red-army>
 - 34 Krylova, Anna: “The Healers of Wounded Souls”: The Crisis of Private Life in Soviet Literature, 1944–1946. *The Journal of Modern History* 73 (2001) 307–331.
 - 35 Alekszijejics, Szvetlana: *A háború nem asszonyi dolog*.

- Ford. Kulcsár Valéria. Budapest, Zrínyi, 1988. Új kiadása: *Nők a tűzvonalban*. Budapest, Ieli-kon, 2016.
- 36 Touqueta, Heleen – Gorris, Ellen: Out of the Shadows? The Inclusion of Men and Boys in Conceptualisations of Wartime Sexual Violence. *Reproductive Health Matters* 24 (2016) 36–46.
- 37 Nagy: Küzdelem a vasfüggöny mögött 206. Köszönöm Rigó Róbertnek, hogy erre felhívta a figyelmemet.
- 38 Cohen, Dara Kay: Female Combatants and the Perpetration of Violence: Wartime Rape in the Sierra Leone Civil War. *World Politics* 65.3 (2013) 383–415.
- 39 Az első nő, akit népirtásért ítélték el, Pauline Nyiramasuhuko, a korábbi ruandai családügyi miniszter volt, aki még esélyegyenlőségért felelős miniszterként nemi erőszak elkövetésre biztatott. Életfogytiglani börtönt kapott Agnes Ntamabyariro igazságügyminiszter, aki katonai alakulatokat szervezett, és összeírásokat készíttetett. Lásd Cohen: Female Combatants 410.
- 40 Merridale: Masculinity at War.
- 41 Борис Соколов: Закон о военном времени. 25.06.2013. <http://grani.ru/opinion/sokolov/m.216084.html>
- 42 Советский солдат насильник. 14.05.2007. <http://tapirr.livejournal.com/672064.html>
- 43 Весна победы. Забытое преступление Сталина. 15.02.09 <http://www.solonin.org/article-vesna-pobedyi-zabyitoe>
- 44 Берлин 1945 года. Русские солдаты изнасиловали 2 миллиона женщин. 02.03.2009 http://censor.net.ua/forum/460598/berlin_1945_goda_russkie_soldaty_iznasivali_2_milliona_jenshin.
- 45 Могила Неизвестного Насильника - Алексей Широпаев. 03.05.2009 <http://shiropaev.livejournal.com/29142.html>
- 46 <https://natallsac.wordpress.com/2012/11/13/allied-atrocities/>
- 47 Misha Verbitsky: Массовые изнасилования людей советскими. 22.12.2014. <http://lj.rossia.org/users/tiphareth/1877390.html>
- 48 Бессрочная Акция «Антипобеда». <http://yun.complife.info/miscell/antivict.htm>.
- 49 Нравы «воинов-освободителей». <http://yun.complife.info/miscell/nikulin.htm>
- 50 Обобщенный банк данных «Мемориал». <http://www.obd-memorial.ru/html/default.htm>
- 51 Донесение о безвозвратных потерях. <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4388906&page=3>
- 52 Иногда, советский суд» проявлял необъяснимый гуманизм... 10.09.2012. <http://allin777.livejournal.com/166277.html>

Összegzés

- 1 A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1945. május 24-én tartott püspökkari értekezletének jegyzőkönyve. Idézi Bánkuti: A frontátvonulás 421.
- 2 Marcus, Sharon: Fighting Bodies, Fighting Words: A Theory and Politics of Rape Prevention. In: Butler, Judith – Scott, Joan W. (eds.): *Feminist Theorize the Political*. New York, Routledge, 1992, 385–403.
- 3 Alison, Miranda – Bergoffen, Debra – Bos, Pascale – Toit, Louise – Mühlhäuser, Regina – Zipfel, Gaby: „My plight is not unique”. Sexual violence in conflict zones: a roundtable discussion. *Eurozine*, <http://www.eurozine.com/articles/2009-09-02-zipfel-en.html>
- 4 Fürst, Juliane: *Late Stalinist Russia: Society between Reconstruction and Reinvention*. New York – London, Routledge, 2006.
- 5 Schott, Robin May: The Atrocity Paradigm and the Concept of Forgiveness. *Hypatia* 19.4 (2004) 202–209.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Monográfiák, tanulmánykötetek

- Adler, Karen H.: *Jews and Gender in Liberation France*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Alekszijejics, Szvetlana: *Nők a tűzvonalban*. Ford. Földeák Iván. Budapest, Helikon 2016.
- Balogh Margit: *A KALOZ és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998.
- Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Ela (Hrsg.): *Wiederaufbau weiblich. Dokumentation der Tagung „Frauen in der österreichischen und deutschen Nachkriegszeit“* (Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Institutes für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften, Bd. 22). Wien–Salzburg, Geyer Edition, 1992.
- Baráth Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2017.
- Baris, Tommaso: *Tra due fuochi. Esperienza e memoria della guerra lungo la linea Gustav*. Bari, Laterza, 2004.
- Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapestben*. Budapest, Gondolat, 2012.
- Beard, Mary: *Women and Power: A Manifesto*. London, Profile Books, 2017.
- Beck, Birgit: *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945* (Krieg in der Geschichte, Bd. 18). Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2004.
- Beevor, Antony: *Berlin. The Downfall 1945*. London, Viking, 2002.
- Bencsik Péter: *Hódmezővásárhely politikai élete 1944–1950 között* (Emlékpont Könyvek 8). Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, 2018.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok I–III*. Budapest, Magvető, 1986.
- Blessing, Benita: *The Antifascist Classroom. Denazification*

- in *Soviet-occupied Germany 1945–1949*. New York, Palgrave Macmillan, 2006.
- Bock, Gisela: *Zwangssterilization im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1986.
- Brownmiller, Susan: *Against Our Will. Men, Women and Rape*. London, Simon&Schuster, 1975.
- Caruth, Cathy: *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1995.
- Chang, Iris: *The Rape of Nan-king: The Forgotten Holocaust of World War II*. New York, Basic Books, 1997.
- Cornelius, Deborah: *Kutyaszorítóban*. Ford. Bánki Vera. Budapest, Rubicon-Ház, 2015.
- Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* (Magyar vidék a 20. században I). Budapest, MTA BTK, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.
- Diamond, Hanna: *Women and the Second World War in France, 1939–1948. Choices and Constraints*. Harlow, Longman, 1999.
- Enloe, Cynthia: *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley, University of California Press, 2000.
- Ericsson, Kjersti – Simonsen, Eva (eds.): *Children of World War II: The Hidden Enemy Legacy*. New York, Berg, 2005.
- Fehrenbach, Heide: *Race after Hitler: Black Occupation Children in Postwar Germany and America*. Princeton, Princeton University Press, 2005.
- Fiegl, Verena: *Der Krieg gegen die Frauen. Die Zusammenfang zwischen Sexismus und Militarismus*. Bielefeld, Tarantel Frauenverlag, 1990.
- Forrester, John: *The Seductions of Psychoanalysis: Freud, Lacan, and Derrida*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1990.
- Fürst, Julian: *Late Stalinist Russia: Society between Reconstruction and Reinvention*. New York – London, Routledge, 2006.
- Gebhardt, Miriam: *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des zweiten Weltkriegs*. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2015.
- Gebhardt, Miriam: *Crimes Unspoken: The Rape of German Women at the End of the Second World War*. Cambridge, UK – Malden, MA, Polity, 2016.
- Gémesi Ferenc (szerk.): *A magyar megszállás – vajdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra* (Posztsovjett füzetek XX). Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, Magyar Ruszisztikai Intézet, Russica Pannonicana, 2013.
- Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.
- Hagemann, Karen – Schüler-Springer, Stefanie: *Home/Front: The Military, War, and Gender in Twentieth-Century Germany*. Oxford, Berg, 2002.

- Hedgepeth, Sonja M. – Saidel, Rochelle C. (eds.): *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. Waltham, MA, Brandeis University Press – Hanover, University Press of New England, 2010.
- Horváth Miklós – Györkei Jenő (szerk.): *Szovjet katonai intervenció, 1956*. Budapest, Argumentum, 1996.
- Kay, Rebecca: *Men in Contemporary Russia: The Fallen Heroes of Post-Soviet Change*. Burlington, Ashgate, 2006.
- Kenéz, Péter: *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. New York, Cambridge University Press, 2006.
- Kleinau, Elke – Mochmann, Ingvill C. (Hrsg.): *Kinder des Zweiten Weltkrieges. Stigmatisierung, Ausgrenzung, Bewältigungsstrategien*. Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2016.
- Krylova, Anna: *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*. New York, Cambridge University Press, 2010.
- Landsberg, Alison: *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York, Columbia University Press, 2004.
- Lilly, Robert J.: *Taken by Force. Rape and American GIs in WWII*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007.
- Marwick, Roger D. – Charon Cordona, Euridice: *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012.
- Merridale, Catherine: *Ivan's War. Life and Death in the Red Army 1939–45*. London, Faber & Faber, 2005.
- Mesner, Maria: *Frauensache? Zur Auseinandersetzung um den Schwangerschaftsabbruch in Österreich* (Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Instituts für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften, Bd. 23). Wien, Jugend und Volk, 1994.
- Mischkowski, Gabriela: *The Trouble with Rape Trials. Views of Witnesses, Persecutors and Judges on Persecuting Sexualised Violence during the War in the former Yugoslavia*. Köln, Medica Mondiale, 2009.
- Murmanceva, V.: *Szovetszkije zsenecsin v Velikoj Otyecsasztvennoj Vojnye*. Moszkva, Mysl, 1974.
- Naimark, Norman M.: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1995.
- Neitzel, Sönke – Welzer, Harald: *Soldiers: On Fighting, Killing and Dying: The Secret Second World War Tapes of German POWs*. London, McClelland & Stewart, 2012.
- Nesaulé, Agate: *A Woman in Amber: Healing the Trauma of War and Exile*. London, Penguin 1995.
- Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest, Napvilág, 2017.
- Pennington, Reina: *Wings, Women and War. Soviet Airwomen in World War Two Combat*. Law-

- rence, University Press of Kansas, 2001.
- Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)*. Budapest, Seneca, 1998.
- Pető, Andrea (ed.): *Gender: War* (Macmillan Interdisciplinary Handbooks). Gale, Cengage Learning, 2017.
- Randolph-Higonnet, Margaret et al. (ed.): *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven, Yale University Press, 1987.
- Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- Rigó Róbert: *Flüváltások évizete Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, 2014.
- Roberts, Mary Louise: *What Soldiers Do: Sex and American GI in World War II France*. Chicago, University of Chicago Press, 2014.
- dr. Rostás Ilona (összeáll.): *A szociális titkárok első továbbképzési tanfolyamának tananyaga*. Budapest, 1947.
- Rutten, Ellen – Fedor, Julie – Zvereva, Vera (eds.): *Memory, Conflict and New Media Web Wars in Post-Socialist States*. New York – London, Routledge, 2013.
- Ryan, Cornelius: *The Last Battle*. London, Simon & Schuster, 1966.
- Sander, Helke – Johr, Barbara: *Befreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigung, Kinder*. Frankfurt, Fischer Verlag, 2005.
- Satjukow, Silke – Gries, Rainer: *„Bankerte!“ Besatzungskinder in Deutschland nach 1945*. Frankfurt, Campus Verlag, 2017.
- Seifert, Ruth: *Krieg und Vergewaltigung. Ansätze zur Analyse*. München, Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, 1993.
- Sjöberg, Laura: *Women as Wartime Rapists. Beyond Sensation and Stereotyping*. New York, New York University Press, 2016.
- Skultans, Vieda: *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. New York – London, Routledge, 1998.
- Soh, Chunghee Sarah: *The Comfort Women: Sexual Violence and Postcolonial Memory in Korea and Japan* (Worlds of Desire: The Chicago Series on Sexuality, Gender, and Culture). Chicago, University of Chicago Press, 2008.
- Sontag, Susan: *Regarding the Pain of Others*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2003.
- Stelz-Marx, Barbara: *Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2012.
- Stelz-Marx, Barbara – Satjukow, Silke (Hrsg.): *Besatzungskinder. Die Nachkommen alliierter Soldaten in Österreich und Deutschland*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2015.
- Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945*. Debrecen, Püldo Kiadó, 2003.
- Tanaka, Yuki: *Hidden Horrors. Japanese War Crimes in World*

- War II. Boulder, CO, Westview Press, 1996.
- Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 1998.
- Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború*. Budapest, Osiris, 2005.
- Ungváry Krisztián: *Magyar meg szálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet*. Budapest, Osiris, 2015.
- Vandana, Joshi: *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933–45)*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003.
- Virgili, Fabrice: *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*. Oxford, Berg, 2002.
- Walzer, Michael: *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York, Basic Books, 1977.
- Wiewiorka, Annette: *The Era of the Witness*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2006.
- Zaremba, Marcin: *Wielka Trwoga Polska 1944–1947 [A nagy lengyel rettenés 1944–1947]*. Wydawnictwo Żnak, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.

Tanulmányok és folyóiratcikkek

- Altınay, Ayşe Gül – Pető, Andrea (eds.): *Gendering Genocide*. Special issue of *European Journal of Women's Studies*. 22.4 (2015)
- Arthur, Paul: 'Trauma online: Public Exposure of Personal Grief and Suffering'. *Traumatology* 15.4 (2009) 65–75.
- Bakiner, Onur: 'One Truth Among Others? Truth Commissions' Struggle for Truth and Memory'. *Memory Studies* 8.3 (2015) 345–360.
- Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Ela: 'Vom "Dritten Reich" zur Zweiten Republik. Frauen im Wien der Nachkriegszeit'. In: Good, David F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien, Böhlau, 1994, 225–246.
- Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Ela: 'Der Topos des Sowjetischen Soldaten'. In: *Jahrbuch 1995. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*, Wien, 1995, 28–44.
- Báncuti Gábor: 'A frontátvonulás és a diktatúra kiépülésének egyházi recepciója'. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltoállítók. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* (Magyar vidék a 20. században I). Budapest, MTA BTK, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017, 411–424.
- Bartha Fszter: 'Emlékezeipolitika vagy történetírás? A magyar megszálló csapatok körül kialakult vita'. *Eszmélet* 27.106 (2015) 100–106.
- Baumgartner, Mariann: 'Zwischen Mythos und Realität. Die Nachkriegsvergewaltigungen in

- sowjetisch besetzten Mostviertel. *Unsere Heimat: Zeitschrift für Landeskunde von Niederösterreich* 64 (1993) 73–108.
- Beck, Birgit: Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944. In: Hagemann, Karen – Schüler-Springorum, Stefanie (eds.): *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth Century Germany*. Oxford, Berg, 2002, 255–274.
- Beck, Ulrich – Grande, Edgar: Beyond Methodological Nationalism. Extra-European and European Varieties of Second Modernity. *Soziale Welt* 61.3–4 (2010) 329–331.
- Beer, Siegfried – Staudinger, Eduard G.: Die „Vienna Mission“ der Westalliierten im Juni 1945. Studien zur Wiener Geschichte. In: Ferdinand Oppl (Hrsg.): *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* Bd. 50. Wien, Karl Fischer Verlag, 1994, 317–412.
- Bischl, Kerstin: Telling Stories: Gender Relationships and Masculinity in the Red Army 1941–1945. In: Röger, Maren – Leiscowitz, Ruth (eds.): *Women and Men at War: A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central Europe*. Osnabrück, 2012, 117–134.
- Bos, Pascale: Her Flesh is Branded? “For Officers Only”: Imagining and Imagined Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust. In: Earl, Hilary – Schleunes, Karl A. (eds.): *Lessons and Legacies XI: Expanding Perspectives on the Holocaust in a Changing World*. Evanston, Northwest University Press, 2014, 59–85.
- Burds, Jeffrey: Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945. *Politics and Society* 37.1 (2009) 35–74.
- Campbell, Kirsten: Legal Memories: Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law. *Signs* 28.1 (2002) 149–178.
- Campbell, Kirsten: Rape as a “Crime against Humanity”: Trauma, Law and Justice in the ICTY. *Journal of Human Rights* 2.4 (2003) 507–515.
- Cerna, Marie: Occupation Friendly Assistance. The Soviet Army, 1968–1991 in the Memory of the Czech People. *Czech Journal of Contemporary History* 4 (2016) 80–101.
- Charon Cordona, Euridice Markwick, Roger D.: “Our Brigade will not be Sent to the Front”: Soviet Women under Arms in the Great Fatherland War, 1941–45. *The Russian Review* 68.2 (2009) 240–262.
- Chinkin, Christina M.: Women’s International Tribunal on Japanese Military Sexual Slavery. *The American Journal of International Law* 95.2 (2001) 335–341.
- Cohen, Dara Kay: Female Combatants and the Perpetration of Violence: Wartime Rape in the Sierra Leone Civil War. *World Politics* 65.3 (2013) 383–415.
- Connerton, Paul: Seven Types of Forgetting. *Memory Studies* 1.1 (2008) 59–71.
- Damou, Joy: Mothers in War, “Responsible Mothering”, Children and the Prevention of Violence in 20th century. *His-*

- story And Theory: *Studies in the Philosophy of History* 56.4 (2017) 119–134.
- Debruyne, Emmanuel: "Femmes à Boches". Sexual Encounters Between Occupiers and Occupied (France and Belgium 1914–1918). In: Karner, Stefan – Lesiak, Philipp (Hrsg.): *Erster Weltkrieg. Globaler Konflikt – lokale Folgen. Neue Perspektiven*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studien Verlag, 2014, 105–122.
- Denéchère, Yves: Des adoptions d'État: les enfants de l'occupation française en Allemagne. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 57.2 (2010) 159–179.
- Denov, Myriam: Children Born of Wartime Rape: The Inter-generational Realities of Sexual Violence and Abuse. *Ethics, Medicine and Public Health* 11.1 (2015) 61–68.
- Di Lellio, Anna: Seeking Justice for Wartime Sexual Violence in Kosovo: Voices and Silence of Women. *East European Politics and Societies and Cultures* 30.3 (2016) 621–643.
- Dorner, Helga – Jeges, Edit – Pető, Andrea: News of Seeing: Digital Testimonies, Reflective Inquiry, and Video Pedagogy in a Graduate Seminar. In: Pető, Andrea – Thorson, Helga (eds.): *The Future of Holocaust Memorialisation. Confronting Racism, Anti-Semitism, and Homophobia Through Memory Work*. Budapest, Tom Lantos Institute, 2015, 42–46.
- Edwards, Louise: Drawing Sexual Violence in Wartime China: Anti-Japanese Propaganda Car-
- toons. *The Journal of Asian Studies* 72.3 (2013) 563–586.
- Engel, Barbara A.: The Womanly Face of War: Soviet Women Remember World War II. In: N. A. Dombrowski (ed.): *Women and War in The Twentieth Century: Enlisted With or Without Consent*. New York, Routledge, 2004, 138–162.
- Epp, Marlene: The Memory of Violence: Soviet and East European Mennonite Refugees and Rape in the Second World War. *Journal of Women's History* 9.1 (1997) 58–87.
- Erickson, John: Soviet Women at War. In: Garrard, J. – Garrard, C. (eds.): *World War II and the Soviet People*. New York, St. Martin's Press, 2002, 50–76.
- Fazekas Csaba: A második világháború interpretációja a Magyarországi Református Egyházban. *Egyháztörténeti Szemle* 17.4 (2016) 95–122.
- Feitl István: Az ideiglenesség időszaka: Magyarország 1944–1945-ben. *Eszmélet* 27.106 (2015) 8–41.
- Frosh, Paul: Telling Presences: Witnessing, Mass Media, and the Imagined Lives of Strangers. In: Frosh, Paul – Pinchevski, Amit (eds.): *Media Witnessing: Testimony in the Age of Mass Communication*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009, 49–72.
- Gadi, Zerach – Zahava, Solomon: Gender Differences in Posttraumatic Stress Symptoms among Former Prisoners of Wars' Adult Offspring. *Anxiety, Stress and Coping* 31.1 (2017) 1–11.
- Gaufman, Elizaveta: World War II 2.0: Digital Memory of Fa-

- scism in Russia in the Aftermath of Euromaidan. *Ukraine Journal of Regional Security* 10.1 (2015) 17–36.
- Gorris, Ellen Anna Philo: Invisible Victims? Where Are Male Victims of Conflict-related Sexual Violence in International Law and Policy? *European Journal of Women's Studies* 22.4 (2015) 412–427.
- Greathouse, Sarah Michal – Saunders, Jessica – Matthews, Miriam – Keller, Kirsten M. – Miller, Laura L.: Characteristics of Male Perpetrators Who Sexually Assault Female Victims. In: *A Review of the Literature on Sexual Assault Perpetrator Characteristics and Behaviors*. Santa Monica, CA, RAND Corporation, 2015, 7–31.
- Grossmann, Atina: A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers in West Germany under Construction. In: Moeller, Robert G. (Ed.): *Politics, Society and Culture in the Adenauer Era*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 33–52.
- Grossmann, Atina: The „Big Rape”: Sex and Sexual Violence, War, and Occupation in Post-World War II Memory and Imagination. In: Heineman, Elizabeth D. (ed.): *Sexual Violence in Conflict Zones: From the Ancient World to the Era of Human Rights*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2011, 136–151.
- Gyáni, Gábor: Memory and Discourse on the 1956 Hungarian Revolution. *Europe-Asia Studies* 58.8 (2006) 1199–2008.
- Gyarmati György: A fegyverszünet nem vet véget a háborús állapotnak. *Korunk*, 26. 10 (2015) 67–72.
- Hájková, Anna: Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 38.3 (2013) 503–533.
- Hall, Rachel: “It Can Happen to You”. Rape Prevention in the Age of Risk Management. *Hypatia* 19.3 (2004) 1–19.
- Havryshko, Marta: Illegitimate Sexual Practices in the OUN Underground and UPA in Western Ukraine in the 1940s and 1950s. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* 17 (2016) 1–20.
- Hayden, Robert M.: Rape and Rape Avoidance in Ethno-National Conflicts: Sexual Violence in Liminalized States Mass. *American Anthropologist* 102.1 (2000) 27–41.
- Hoerning, Erika M.: ‘The Myth of Female Loyalty’. *The Journal of Psychohistory* 16 (1988) 19–45.
- Horváth Attila: Egyházi áldozatok. *Rubicon* 2 (2014) 58.
- Johr, Barbara: Die Ereignissen in Zahlen. In: Sander, Helke – Johr, Barbara: *BeFreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigung, Kinder*. Frankfurt, Fischer Verlag, 2005, 46–73.
- Karwowska, Bożena: Gwałty zbi-orowe a kultura końca wojny [Erőszak és kultúra a háború végén]. In: Majchrowski, Zbigniew – Owczarski, Wojciech (eds.): *Wojna i postpamięć*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2011, 163–171.

- Katz, Steven T.: Thoughts on the Intersection of Rape and Rassen[s]chande during the Holocaust. *Modern Judaism* 32.3 (2012) 293–322.
- Kell, Liz – Burton, Sheila – Reagan, Linda: Researching Women's Lives or Studying Women's Oppression. Reflections on What Constitutes Feminist Research. In: Maynard, Mary – Purvis, Jane (eds.): *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*. Taylor and Francis, London, 1994, 27–48.
- Kimura, Maki: Narrative as Site of Subject Construction. The "Comfort Women" Debate. *Feminist Theory* 9.1 (2008) 5–24.
- Kirby, Paul: How is Rape a Weapon of War? Feminist International Relations, Modes of Critical Explanation and the Study of Wartime Sexual Violence. *European Journal of International Relations* 19.4 (2012) 797–821.
- Krausz Tamás – Varga Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. *Történelmi Szemle* 55.2 (2013) 325–341.
- Krausz Tamás: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében. *Eszmélet* 106 (2015) 86–99.
- Krylova, Anna: "The Healers of Wounded Souls": The Crisis of Private Life in Soviet Literature, 1944–1946. *The Journal of Modern History* 73 (2001) 307–331.
- L. Balogh Béni: A helyes történelmi magatartásról. Válasz Krausz Tamásnak. *Rubicon* 9 (2015) 10–13.
- Laurens, Corran: "La Femme au Turban". Les Femmes tondues. In: Kedward, H. R. – Wood, Nancy (eds.): *The Liberation of France. Image and Event*. Oxford – Washington DC, Berg, 1995, 155–179.
- Liebman, Stuart – Michelson, Annette: After the Fall: Women in the House of the Hangmen. *October* 72 (1995) 4–14.
- Lim, Jie-Hyun: Afterword. Entangled Memories of the Second World War. In: Finney, Patrick (ed.): *Remembering the Second World War*. London – New York, Routledge, 2018.
- I.óránd, Zsófia: Exhibiting Rape, Silencing Women. Alaine Polcz in the House of Terror in Budapest. *East Central Europe* 42 (2015) 321–342.
- Mailander, Elissa: Making Sense of a Rape Photograph: Sexual Violence as Social Performance on the Eastern Front, 1939–1944. *Journal of the History of Sexuality*. 28.3 (2017) 489–520.
- Majstorović, Vojin: The Red Army in Yugoslavia, 1944–1945. *Slavic Review* 75.2 (2016) 396–421.
- Makhortykh, Mykola: Remediating the Past: YouTube and Second World War Memory in Ukraine and Russia. *Memory Studies* (2017) Sept. 13, 1–16.
- Malksoo, Maria: Nesting Orientalism at War. WWII and the Memory War in Eastern Europe. In: Barkawi, Tarak – Stanski, Keith (eds.): *Orientalism and War*. New York, Columbia University Press, 2013, 177–195.
- Marcus, Sharon: Fighting Bodies, Fighting Words: A Theory and Politics of Rape Prevention. In: Butler, Judith – Scott, Joan W. (eds.): *Feminist Theorize the*

- Political*. New York, Routledge, 1992, 385–403.
- Mattl, Siegfried: Frauen in Österreich nach 1945. In: Rudolf G. Ardeli u.a. (Hrsg.): *Unterdrückung und Emanzipation. Festschrift für Erika Weinzierl zum 60. Geburtstag*. Wien–Salzburg, Geyer Edition, 1985, 101–126.
- Mattl, Siegfried: „Aufbau“ – eine männliche Chiffre der Nachkriegszeit. In: Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Ela (Hrsg.): *Wiederaufbau weiblich*. Wien–Salzburg, Geyer Edition, 1992, 15–24.
- Merridale, Catherine: Masculinity at War: Did Gender Matter in the Soviet Army? *Journal of War and Culture Studies* 5.3 (2012) 307–320.
- Moore, Alison M.: History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues. Visuality of the Vichy Past through the Silent Images of Women. *Gender and History* 17.3 (2005) 657–681.
- Mühlhäuser, Regina: The Historicity of Denial: Sexual Violence against Jewish Women during the War of Annihilation, 1941–1945. In: Altınay, Ayşe Gül – Pető, Andrea (eds.): *Gendered Memories, Gendered Wars. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence*. New York – London, Routledge, 2016, 29–55.
- Nelson, Keith L.: The “Black Horror on the Rhine”: Race as a Factor in post-World War I Diplomacy. *The Journal of Modern History* 42.4 (1970) 606–627.
- Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltoállítást. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* (Magyar vidék a 20. században I). Budapest, MTA BTK, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017, 19–65.
- Pankhurst, Donna: Sexual Violence in War. In: Shepherd, Laura (ed.): *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relations*. London, Routledge, 2009, 148–160.
- Pető, Andrea: “As He Saw Her”: Gender Politics in Secret Party Reports in Hungary During 1950s. In: Pető, Andrea – Pittaway, Mark (eds.): *Women in History – Women’s History: Central and Eastern European Perspectives* (Working Paper Series 1). Budapest, CEU History Department, 1994, 107–117.
- Pető, Andrea: Hungarian Women in Politics. In: Scott, Joan W. – Kaplan, Cora – Keates, Debra (eds.): *Transitions, Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics*. London – New York, Routledge, 1997, 153–161.
- Pető, Andrea: A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering. *East European Politics and Society* 16.3 (2003) 948–958.
- Pető, Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris, 2003, 514–532.

- Pető Andrea: Abortörök és „bajba jutott nők” 1952-ben. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2005, 300–319.
- Pető Andrea: „Több mint két bekezdés.” A női történelmi emlékezés keretei és 1956. *Múltunk* 4 (2006) 82–91.
- Pető, Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of Divided Memory about WWII in Hungary. In: Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje (eds.): *Faces of Death. Visualising History*. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009, 39–57.
- Pető, Andrea: Who is Afraid of the “Ugly Women”? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block. *Journal of Women's History* 21.4 (2009) 147–151.
- Pető Andrea: „Mézcsapda”? Az információ megszerzésének neme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai*. Budapest, Libri, 2014, 355–376.
- Pető Andrea: A holokaust digitálizált emlékezete Magyarországon a VHA gyűjteményében. In: Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.): *A holokaust Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezés*. Budapest, Múlt és Jövő, 2015, 220–229.
- Pető, Andrea: Digitalized Memories of the Holocaust in Hungary in the Visual History Archive. In: Braham, Randolph L. – Kovács, András (eds.): *Holocaust in Hungary 70 years after*. Budapest, CEU Press, 2016, 253–261.
- Pető, Andrea: Hungary's Illiberal Polypore State. *European Politics and Society Newsletter* 21 (2017) 18–21.
- Pető, Andrea: Roots of Illiberal Memory Politics: Remembering Women in the 1956 Hungarian Revolution. *Baltic Worlds* 10.4 (2017) 42–58.
- Pető, Andrea: Revisionist Histories, “Future Memories”: Far-right Memorialization Practices in Hungary. *European Politics and Society* 18.1 (2017) 41–51.
- Petrenko, Olga: Anatomy of the Unsaid: Along the Taboo Lines of Female Participation in the Ukrainian Nationalistic Underground. In: Röger, Marc – Leiserowitz, Ruth (eds.): *Women and Men at War: A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, Fibre, 2012, 241–262.
- Pommerin, Reiner: The Fate of Mixed Blood Children in Germany. *German Studies Review* 5.3 (1982) 315–323.
- Porter, Roy: Does Rape Have a Historical Meaning? In: Tomaselli, Sylvia – Porter, Roy (eds.): *Rape*. Oxford, Blackwell, 1986, 216–236.
- Pötzsch, Holger: Rearticulating the Experience in War in Anonyma: Eine Frau in Berlin. *Nordlit* 30 (2012) 15–32.
- Prokop, Tomek: Life with Soviet troops in Czechoslovakia and After their Withdrawal. *Folklore (Estonia)* 70 (2017) 97–120.

- Raphael, Jody: Silencing Report of Sexual Assault. The Controversy over A Woman in Berlin. *Violence Against Women* 12.7 (2006) 693–699.
- Reid-Cunningham, Allison Ruby: Rape as a Weapon of Genocide. *Genocide Studies and Prevention* 3.3 (2008) 279–296.
- Ringelheim, Joan: Genocide and Gender: A Split Memory. In: Lentin, Ronit (ed.): *Gender and Catastrophe*. London, Zed, 1997, 18–33.
- Sántha István: A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalokúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vörtesben. In: Csikos Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József: *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* (Magyar vidék a 20. században I). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017, 127–165.
- Satjukow, Silke: Kinder des Feindes – Kinder der Freunde. Die Nachkommen sowjetischer Besatzungssoldaten in Deutschland nach 1945. In: Kleinau, Elke – Mochmann, Ingrid C. (Hrsg.): *Kinder des Zweiten Weltkrieges. Stigmatisierung, Ausgrenzung, Bewältigungsstrategien*. Frankfurt, Campus Verlag, 2016, 31–47.
- Schaumann, Caroline: “A Different Family Story”: German Wartime Suffering in Women’s Writing by Wibke Bruhns, Ute Scheub, and Christina von Braun. In: Taberner, Stuart – Berger, Karina (eds.): *Germans as Victims in the Literary Fiction of the Berlin Republic*. Rochester, NY, Camden House, 2009, 102–117.
- Schott, Robin May: The Atrocity Paradigm and the Concept of Forgiveness. *Hypatia* 19.4 (2004) 202–209.
- Seifert, Ruth: War and Rape: A Preliminary Analysis. In: Stiglmaier, Alexandra (ed.): *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1994, 54–72.
- Séllei Nóra: A női test mint áldozat. Polcz Alaine: Asszony a fronton. *Korall* 16. 5 (2015) 108–132.
- Shadle, Brett L.: Rape in the Courts of Gusiland, Kenya, 1940s–1960s. *African Studies Review* 51.2 (2008) 27–50.
- Sinnreich, Helene: “And It Was Something We Didn’t Talk About”: Rape of Jewish Women During the Holocaust. *Holocaust Studies* 14.2 (2008) 1–22.
- Skjelsbæk, Inger: Sexual Violence and War: Mapping Out a Complex Relationship. *European Journal of International Relations* 7.2 (2001) 211–237.
- Soh, Chunghee Sarah: The Korean “Comfort Women”. Movement for Redress. *Asian Survey* 36.12 (1996) 1226–1240.
- Soh, Chunghee Sarah: Human Rights and the “Comfort Women”. *Peace Review* 12.1 (2000) 123–129.
- Soós Viktor Attila: Apór Vilmos vértanúsága. *Rubicon* 2 (2014) 57–59.
- Stelz-Marx, Barbara: Soviet Children of Occupation in Austria: The Historical, Political and Social Background and its Con-

- sequences. *European Review of History* 22.2 (2015) 277–291.
- Summerfield, Penny: Culture and Composure: Creating Narratives of the Gendered Self in Oral History Interviews. *Cultural and Social History* 1.1 (2004) 65–93.
- Szabó Péter: A magyar királyi honvédség és a tudatos népiértés vádjai. *Történelmi Szemle* 55. 2. (2013) 307–323.
- Számvéber Norbert: Egy forráskiadvány margójára. *Hadtörténelmi Közlemények* 126. 2 (2013) 571–583.
- Tai, Eika: Museum Activism against Military Sexual Slavery. *Museum Anthropology* 39.1 (2016) 35–47.
- Teo, Iisu-Ming: The Continuum of Sexual Violence in Occupied Germany, 1945–49. *Women's History Review* 5.2 (1996) 191–218.
- Timm, Annette F.: Sex with a Purpose. Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich. *Journal of the History of Sexuality* 11.1–2 (2002) 223–255.
- Timm, Annette F.: The Challenges of Including Sexual Violence and Transgressive Love in Historical Writing on World War II and the Holocaust. *Journal of the History of Sexuality* 26.3 (2017) 351–365.
- Touquet, Heleen – Gorris, Ellen: Out of the Shadows? The Inclusion of Men and Boys in Conceptualisations of Wartime Sexual Violence. *Reproductive Health Matters* 24 (2016) 36–46.
- Tröger, Annemarie: Between Rape and Prostitution: Survival Strategies and Chances of Emancipation for Berlin Women after WWII. In: Friedlander, Judith (ed.): *Women in Culture and Politics*. Bloomington, Indiana University Press, 1986, 97–117.
- Tröger, Annemarie: German Women's Memories of World War II. In: Randolph-Higonnet, Margaret et al. (eds.): *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven, Yale University Press, 1987, 285–300.
- Voisin, Vanessa: The Soviet Punishment of an All-European Crime, "Horizontal Collaboration". In: Grinchenko, Gelinada – Narvselius, Eleonora (eds.): *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2018, 241–264.
- Volkan, Vamik D.: Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis* 34.1 (2001) 79–97.
- Warring, Anette: War, Cultural Loyalty and Gender. In: Ericsson, Kjersti – Simonsen, Eva (eds.): *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*. Oxford, Berg, 2005, 35–52.
- Warring, Anette: Intimate and Sexual Relations. In: Gildea, Robert – Warring, Anette – Wiewiorka, Olivier (eds.): *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe 1939–1945*. Oxford, Berg, 2006, 88–129.
- Waxman, Zoe: Unheard Testimony, Untold Stories: The Representation of Women's Holocaust Experiences. *Women's History Review* 12.4 (2003) 661–677.
- Zarkov, Dubravka: War Rapes in Bosnia: On Masculinity, Femi-

ninity and Power of the Rape Victim Identity. *Tijdschrift voor Criminologie* 39.2 (1997) 140–151.

Zvereva, Vera: Historical Events and the Social Network “V Kontakte”. *East European Memory Studies* 7 (2011) 1–6.

Sajtócikkek

„Csak néger udvarló jut a Fräulein-nek”. *Világ*, 1947. április. 26.

Elhallgatott gyalázat: Nem merülhet feledésbe! Skrabski Fruzsina bűnről, büntetlenségről, megszálló hatalomról és tabukról. *Magyar Nemzet*, 2013. szeptember 24. <https://mno.hu/grund/nem-merulhet-feledesbe-1185943>

“A Taiwanese rights group opens a comfort women museum in Taipei”. *The Japan Times*, 10 December 2016. <https://www.japantimes.co.jp/news/2016/12/10/national/taiwanese-rights-group-opens-comfort-women-museum-taipei/#.WrEziqjwY2w>

“New ‘comfort women’ memorial removed from thoroughfare in Manila under pressure from Japanese Embassy”. *The Japan Times*, 8 April 2018. <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/04/28/national/politics-diplomacy/new-comfort-women-memorial-removed-thoroughfare-manila-pressure-japanese-embassy/#.WuguboiFM2w>

“South Korea to build ‘comfort women’ museum in Seoul”. *The Indian Express*, 11 May, 2018. <http://indianexpress.com/article/world/south-korea-to-build-comfort-women-museum-in-seoul-4744198/>

Kelen Károly: „Megint egy magyar alkotás változtatta meg a filmművészetet”. *Népszabadság*, 2015. július 23. <http://nol.hu/kultura/ke-kasszony-elete-1553225>

McCurry, Justin: “Buses in Seoul install ‘comfort women’ statues to honour former sex slaves”. *The Guardian*, 16 August 2017. <https://www.theguardian.com/cities/2017/aug/16/buses-seoul-comfort-women-statues-korea-japan>

Ostrowska, Joanna – Zaremba, Marcin: „Kobieca gehenna” [Női szenvedés]. *Polityka*, 2009. március 7.

Standeisky Éva: „Dokumentumok a megszállásról.” *Elet és Irodalom* 59. 33. 2015. augusztus 14. <https://www.es.hu/cikk/2015-08-14/standeisky-eva/dokumentumok-a-megszallasrol.html>

Tren, Mark: “Dresses on washing lines pay tribute to Kosovo survivors of sexual violence”. *The Guardian*, 11 June 2015. <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/11/kosovo-sexual-violence-survivors-art-dresses>

Ungváry Krisztián: „Szovjet jogsértések Magyarországon.” *Magyar Nemzet* 1997. november 29.

Disszertációk

- Baumgartner, Marianne: *Das Kriegsende und die unmittelbare Nachkriegszeit in lebensgeschichtlichen Erzählungen von Frauen aus dem Mostviertel*. Magisterarbeit, Universität Wien, 1992.
- Csch Gergő Bendegúz: *Amerikai és brit részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységében (1943–1947)*. PhD-disszertáció, Budapest, ELTE, 2009.
- Flaschka, Monika: *Race, Rape and Gender in Nazi Occupied Territories*. PhD diss., Kent State University, 2009.
- Mesner, Maria: *Die Auseinandersetzung um den Schwangerschaftsabbruch in Österreich*. Magisterarbeit, Universität Wien, 1993.
- Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők*. MTA doktori disszertáció, Budapest, 2012.
- Rossy, Katherine: *Forgotten Agents in a Forgotten Zone: German Women under French Occupation in Post-Nazi Germany, 1945–1949*. MA thesis, Concordia University, Montreal, 2013.
- Tutuskó Ágnes: *Az 1914–1915. évi orosz betörések nemzetiségpolitikai vonatkozásai*. PhD-disszertáció, PPKE, Budapest, 2016.

Forrásközlések

- A bilincs a szabadság legyen.* Mészöly Miklós és Polcz Elaine levelezése 1948–1997. Budapest, Jelenkor, 2017.
- A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989.* Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye. Budapest, szerzői kiadás, 1990.
- Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946* (Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai VII). Budapest, 1975.
- Hubený, David: *Spolupráce Policejního ředitelství a Rudé armády na zajištění bezpečnosti ve Velké Praze a potlačení kriminality rudoarmejců [A Rendőrfőkapitányság és a Vörös Hadsereg együttműködése a vöröskatonák bűnözésének visszaszorításáért és Nagy-Prága biztonságának megőrzéséért]*. *Sborník archivů bezpečnostních složek* 11 (2013) 159–174.
- Jeszenői Danó: *Losoncz története*. In: *Losonczy Phönix. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv. Az 1849-diki háborúban földúlt és elpusztított Losoncz város némi fölsegélésére*. Kiadja és szerkeszti Vahot Imre. Pest, 1851, I. k. 19–29.
- Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló. Íratok Magyarország felszabadulásának történetéhez I.* Budapest, Levéltári Igazgatóság, 1970.
- Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947)*. Budapest, L'Harmattan, 2013.

- L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015.
- Mink András (szerk.): *Tanúságtevők az ENSZ előtt*. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2010.
- Mózes György (szerk.): *Inter arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból* (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből 2). Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004.
- Mubi Csilla – Várady Lajos (szerk.): „A múltat be kell vallani...” Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok. Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség, 2006.
- Perger Gyula (szerk.): „...félelemmel és aggodalommal...” Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyből 1945. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2005.
- Rigó Róbert (szerk.): *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten*. Kecskemét, Kecskemét Irott Örökségéért Alapítvány és a Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar Hely- és Családtörténeti Kutatóműhely, 2017.
- Rosonczy Ildikó (vál.) – Katona Tamás (szerk.): *Orosz szemlénél a magyar szabadságharcról*. Budapest, Európa, 1988.
- Tomek, Prokop – Pejčoch, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991* [A szovjet megszállás fekete könyve: A szovjet hadsereg Csehszlovákiában és áldozatai 1968–1991] Cheb, Svět křídle, 2015.
- Varga Szabolcs: A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In: Varga Szabolcs – Vértcsi László (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 2). Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2012, 135–161.
- Varga Tibor László (szerk.): *Folytonos fegyverroportogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I.* (A veszprémi egyházmegye múltjából 27). Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2015.
- Vass Henrik (vál.): *Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Múltunk 2-3* (1991) 244–288.

Visszaemlékezések

- Anonyma: *Eine Frau in Berlin. Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945*. Genf–Frankfurt, Verlag Helmut Kossodo, 1959; *A Woman in Berlin*. New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1954.

- Anonyma: *Egy nő Berlinben*. Ford. Nádori Lídia. Magvető, Budapest, 2005.
- Boldizsár Iván: *Don-Buda-Párizs*. Budapest, Magvető, 1982.
- Đilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Ford. Radics Viktória. Budapest, Magvető, 1989.
- Gabori, George [Gábori György]: *Amikor elszabadult a gonosz*. Ford. Halász Zoltán. Budapest, Magyar Világ, 1991.
- Grósz József *kalocsai érsek naplója 1944–1946*. Sajtó alá rendezte Török József. Budapest, Szent István Társulat, 1995.
- Hay, Julius [Háy Gyula]: *Geboren 1900. Erinnerungen*. Hamburg, Christian Wegner Verlag, 1971.
- Horn Gyula: *Cölöpök*. Budapest, Zenit Könyvek, 1991.
- Katin, Miriam: *We Are on Our Own*. Montréal, Drawn & Quarterly, 2006.
- Knef, Hildegard: *Der geschenkte Gaul*. Frankfurt, Büchergilde Gutenberg 1970.
- Köpp, Gabi: *Warum war ich bloß ein Mädchen? Das Trauma einer Flucht 1945*. München, Knaur, 2010.
- Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor, 1990.
- Kuylensstierna-Andrássy Stella: *Eg a pusztá. Gróf Andrássy Imréné memoárja*. Budapest, Corvina, 2015.
- Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*. Budapest, Helikon – Akadémiai Kiadó, 1991.
- Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, Európa, 1990.
- Noack, Barbara: *Ein Stück vom Leben*. München–Wien, Langen-Müller, 1984.
- Polcz, Alaine: *One women in the war*. Budapest, CEU Press, 2002.
- Polcz Alaine: *Asszony a fronton. Egy fejezet az életemből*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1991.
- Polcz, Alaine: *A Wartime Memoire*. Budapest, Corvina, 1998.
- Polcz, Alaine: *Frau an der Front: Ein Bericht*. Suhrkamp, Berlin, 2011.
- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló I–II. 1933–1946*. Budapest, Jaffa, 2014.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések I–II. 1940–1956*. Budapest, Napvilág, 1997.
- Schöpplin Gyula: *Székiáltó. Visszaemlékezés*. Budapest, Magvető–Pontus, 1991.
- Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Gondolat, 1983.
- Varga, Susan: *Heddy and Me*. Harmondsworth, Penguin, 1994.

Irodalmi művek

- Alekszijejics, Szvetlana: *A háború nem asszonyi dolog*. Ford. Kulcsár Valéria. Budapest, Zrínyi, 1988. Új kiadása: *Nők a tűzvonalban*. Budapest, Helikon, 2016.
- Konrád György: *A cinkos*. Budapest, Európa, 2009.
- Kovács Judit: *Megtagadva*. Budapest, Magvető, 2012.
- Kölcsey Ferenc: *Dobozi*. In: Kölcsey Ferenc: *Verseik és versfor-*

- ditások* (Kölcsy Ferenc minden munkái). Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Budapest, Universitas, 2001, 89–94.
- Rubin Szilárd: *Aprószentek*. Budapest, Magvető, 2012.
- Solzhenitsyn, Aleksandr: *Prussian Nights: A Poem*. Ford. Robert Conquest. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1977.
- Stachniak, Eva: *Necessary Lies*. Toronto, Dundurn Press, 2000.

Online közlemények (utolsó elérések: 2018. január 5.)

- Alison, Miranda – Bergoffen, Debra – Bos, Pascale – Toit, Louise – Mühlhäuser, Regina – Zipfel, Gaby: „My plight is not unique”. Sexual violence in conflict zones: a roundtable discussion. Eurozine, <http://www.eurozine.com/articles/2009-09-02-zipfel-en.html>
- Dobos László: Sára Sándor Vád című filmjéről. *Filmvilág online*, 1997. november. http://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1701
- Dr. Csepregi Imre: *Napló 1. 1944–1946*. Makó, Makó Város Önkormányzata, 2011. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egybaztorteneti/dr_csepregi_imre_naplo_1_1944_1946/index.htm
- Fóris Ákos: Menyasszony-szöktetés a hátszágba – magyar katonák és nők a keleti fronton. *Napi Történelmi Forrás*, 2018. január. 24. <http://ntf.hu/index.php/2018/01/24/menyasszony-szoktetes-a-hatszagba-magyar-katonak-es-nok-a-keleti-fronton/>
- Fóris Ákos: Zsákmányjog a keleti hadszíntéren. *Újkor*, 2018. január. 26. <http://ujkor.hu/content/zsakmanyjog-keleti-hadszinteren>
- G. Vass István: Dokumentumok a magyar-szovjet jóvátételi egyezmény létrejöttéhez. *Archivnet: XX. századi történeti források*. 11. 2 (2011) http://www.archivnet.hu/diplomacia/dokumentumok_a_magyarszovjet_jovatteteli_egyezmény_letrejottehez.html?oldal=1&page=2
- Gellért Ádám: Magyar csapatok a „véres övezetben”. *Betekintő*, 1 (2016) 1–23. http://www.betekinto.hu/2016_1_gelleri
- Hunter, Lynn Joyce: ‘Silenced Shame’: Hungarian Women Remember Wartime Rapes. *The Washington Post*, November 24, 2013. https://www.washingtonpost.com/blogs/she-the-people/wp/2013/11/24/silenced-shame-hungarian-women-remember-wartime-rapes/?hpid=hp_hp-top-table-main-silenced-shame-hungarian-women-remember-wartime-rapes%3Ahomepage%2Fstory&utm_term=.3976ba23b839
- Lóránd Zsófia: Megszóltatott félhangok. *Kettős Mércse*, 2014. január. 24. http://kettosmerce.blog.hu/2014/01/27/megszolaltototi_felhangok
- Maier, Charles S.: Hot Memory, Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory. *IWM Newsletter, Transit Online*, 22 (2002) <http://www.iwm.at/transit/transit-online/hot-memory-cold-memory-on-the-poli>

- tical-half-life-of-fascist-and-communist-memory/
- Molnár György: A Vörös Hadsereg magyarországi hadjárata 1956-ban. *Beszélő online*, 2.11 (1997). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-voros-hadsereg-magyarorszag-i-hadjarata-1956-ban>
- Molnár György: Megszállók a homályban. *Beszélő online*, 1. 9 (1996). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/megszallok-homalyban>
- Nőnek lenni a történelem színpadán. Benke Attila interjúja Mészáros Mártával. *Jelenkor online*, 2018. március. 3. <http://www.jelenkor.net/interju/983/nonek-lenni-a-tortenelem-szinpadan>
- Nyáry Krisztián: A hit vértanúja és szovjet gyilkosa. *Index*, 2017. szeptember 3. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2017/09/03/a-bit_vertanuja_es_szovjet_gyilkosa/
- Pető, Andrea: „I Hungary 70”: Non-remembering the Holocaust in Hungary”. *Culture and History Digital Journal* 3.2 (2014) <http://dx.doi.org/10.3989/chdj.2014.016>
- Regamey, Amedine: Women at War in the Red Army. *Politika*, 2017. szeptember 6. <http://www.politika.io/en/notice/women-at-war-in-the-red-army>
- Schechter, Brandon M.: „Girls” and „Women”. Love, Sex, Duty and Sexual Harassment in the Ranks of the Red Army 1941–1945. *The Journal of Power Institutions of Post-Soviet Societies*, 17 (2016) <http://journals.openedition.org/pipss/4202>
- Schwartz, Agatha: Creating a “Vocabulary of Rupture” Following WWII Sexual Violence in Hungarian Women Writers’ Narratives. *Hungarian Cultural Studies* 10 (2017). <https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/viewFile/281>
- Schwartz, Agatha: Narrating War-time Rapes and Trauma in A Woman in Berlin. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 17.3 (2015). <https://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol17/iss3/11/>
- Skrabski Fruzsina: Az Elhallgatott gyalázatról vitatkoztunk. *Mandiner*, 2017. március 3. http://mandiner.hu/cikkek/20170303_skrabski_fruzsina_az_elhallgatott_gyalazatrol_vitatkoztunk
- Szilágyi Ákos: A vád tanúja. *Filmvilág online*, 1997. november. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1702
- Szilágyi Ákos: Tájékozódás Filmvilág után. *Filmvilág online*, 1997. április. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1450
- Vasvári, Louise O.: A törcézett (kulturális) test írása Polcz Alaine Asszony a fronton című művében. *Hungarian Cultural Studies* 3 (2011). <http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/20>

Online orosz nyelvű források

- Борис Соколов Закон о военном времени. 25.06.2013 <http://grani.ru/opinion/sokolov/m.216084.html>
- Советский солдат насильник. 14.05.2007 <http://tapirr.livejournal.com/672064.html>
- Весна победы. Забытое преступление Сталина. 15.02.09 http://www.solonin.org/article_vesna-pobedyi-zabyitoe
- Берлин 1945 года. Русские солдаты изнасиловали 2 миллиона женщин. 02.03.2009 http://censor.net.ua/forum/460398/berlin_1945_goda_russkie_soldaty_iznasilovali_2_milliona_jenschin
- Могилы Неизвестного Насильника - Алексей Широпаев. 03.05.2009 <http://shiropaev.livejournal.com/29142.html>
<https://natallsac.wordpress.com/2012/11/13/allied-atrocities/>
- Misha Verbitsky: массовые изнасилования людей советскими. 22.12.2014. <http://lj.rossia.org/users/tipharerth/1877390.html>
- Бессрочная Акция «Антипобеда» <http://ykn.complife.info/miscell/antivict.htm>
- Йоанна Островска, Мартин Заремба: Чистилище. 04.11.2009. <http://ykn.complife.info/miscell/kobiece-gehenna.html>
- Нравы «воинов-освободителей» <http://ykn.complife.info/miscell/nikulini.htm>
- Обобщенный банк данных «Мемориал» <http://www.obd-memorial.ru/html/default.htm>
- Донесение о безвозвратных потерях <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4388906&page=3>
- Иногда, советский суд» проявляя необъяснимый гуманизм... 10.09.2012. <http://allin777.livejournal.com/166277.html>
- Алэн Польц: Женщина и война. Нева 2004/2. <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html>
- Елена Вольгуст: «Всякий перед всеми за всех и за все виноват...». 04.03.2013. <http://ptj.spb.ru/blog/vsyakij-pered-vsemi-za-vsex-izavse-vinovat/>
- Вот такой спектакль... 21.03.2013. <http://sefeol.livejournal.com/160320.html>
<http://podrobnosti.ua/769633-v-germanii-vyshla-kniga-o-zverstvah-sovetskih-soldatnapisannaja-z-berlvoj.html>
- «Мы двадцатью насильниками немецкую двенадцатилетнюю девочку. Боялись только, чтобы наши медсестры не узнали – стыдно». Из запрещенной книги Алексисович. 10.05.2015 <http://gordonia.com/publications/Aleksievich-80220.html>
- Леонид Рабицев: «Война все спит». Знамя 2005/2. <http://magazines.russ.ru/znamia/2005/2/ra8.html>
- «Мемориал» собирает средства на книгу о Катюши. 19.06.2015. <http://www.colta.ru/news/7716>

Fotógyűjtemények

Fortepan, www.fortepan.hu
Getty Images, gettyimages.com
Közponi Szabó Ervin Könyvtár
fotógyűjteménye, Budapest
Magyar Fotográfiai Múzeum gyűj-
teménye, Budapest, [fotomu-
zeum.hu](http://fotomu-
zeum.hu)

Magyar Távirati Iroda fotóarchí-
vuma, mti.hu
Retro-fotr fotógyűjtemény, [retro-
fotr.cz](http://retro-
fotr.cz)
Orosz Állami Film- és Fény-
képgyűjtemény, Moszkva
(РГАКФД)

Online visszaemlékezések

Szovjet katona visszaemléke-
zése a német nők tömeges meg-
erőszakolásáról: Всё тайное
становится явным. Русские
солдаты массово насиловали
мирных немецких женщин, в

чём признается ветеран Второй
мировой войны. 2013. decem-
ber 2.
[https://www.youtube.com/
watch?v=dxS2e0RIcGc](https://www.youtube.com/watch?v=dxS2e0RIcGc)

Kiállításkatalógusok

*Crimes of Wehrmacht. Dimensions
of War Annihilation 1941–1944.*
An outline of the exhibition of
Hamburg Institute for Social
Research. Hamburg, Hamburger
Edition HIS, 2004. [http://www.
verbrechen-der-wehrmacht.de/
pdf/vdw_en.pdf](http://www.
verbrechen-der-wehrmacht.de/
pdf/vdw_en.pdf)

*Frauenleben 1945: Kriegsende in
Wien.* 205. Sonderausstellung des
Historischen Museums der Stadt
Wien 21.09.–19.11.1995. Wien,
Eigenverlag der Museen der
Stadt Wien, 1995.

Levéltári források

*Blinken Nyílt Társadalom Levéltára
(BOSA):*

HU OSA 300-40-1. 1588. Varsó
Szerződés c. doboz.
HU OSA 300-1-2-13123
HU OSA 300-1-2-37537
HU OSA 300-1-2-77361
HU OSA 408-1-3/9. Orosz
katonák büntetési

HU OSA
305-0-3.1991-051_91-55.
Fekete Doboz Alapítvány
Videó Archívuma, Puzsoma
Tünde-interjú

*Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kis-
kun Megyei Levéltár:*
IV. 1910/II Kecskemét th. Város
köztervezetőinek iratai
1944–1947

*Magyar Nemzeti Levéltár
Győr-Moson-Sopron Megye Győri
Levéltára:*

- GYML Nemzeti Bizottság iratai,
1945. április 30.
GYML Győr megyei tiszti főor-
vos iratai 245/1845. tfo. sz.
GYML Győr, Moson és
Pozsony megyei alis-
pán levele, 1945. január. 20.
108/1945.

Budapest Főváros Levéltára:

- BFL IV.1416.a. Budapest Szé-
kesfőváros Közigazgatási
Bizottságának iratai. A Köz-
igazgatási Bizottság ülései-
nek jegyzőkönyvei, 5. doboz.
1945-1946. (korábbi munkák-
ban a jelzete: BFL XXI. 515.)
BFL IV.1479.c. Budapest Szé-
kesfőváros X. kerületi elől-
járóságának iratai. A kerületi
tisztiorvos iratai, 1944-1946.
(korábban: BFL XXI. 580. b.)
BFL VIII.1102 Rókus Kórház
iratai (korábban BFL XXVI.
1102.)
BFL VIII.1134. Budapest Szé-
kesfővárosi Anya-, Cse-
csemő- és Kisdiedvelmi
Intézet iratai (korábban
XXVI. 1117.)

*Magyar Nemzeti Levéltár Ország-
os Levéltár:*

MNOL XIX-C-2-s 17. doboz
NDO Népjóléti Miniszté-
rium iratai

*Magyar Nemzeti Levéltár Politika-
történeti Intézet Levéltára:*

- PII. 283. f. 20. cs. 28. ó. c. p. 80.
1946. június 9-i jelentés
PII 867. f. 1/k-91.
Visszaemlékezés-gyűjtemény

*Allambiztonsági Szolgálatok Törté-
neti Levéltára:*

- ÁBTL V 47 431. Cserba Anna
besúgó ügye
ÁBTI V 46 506. Holló Sándorné
házfelügyelő ügye
ÁBTL V 92 849. Kassai Ferencné
ügye
ÁBTL V 88 627. (V 113 027)
Hoffmann I. Jánosné ügye
ÁBTL 3445/59 (V144979) Volay
Károly perc
ÁBTL 1.5. 11/41. Afj7 353/7.
3. doboz 18. Összefoglaló
jelentések az imperialista
kémszervezetekről

*USC Soá Alapítvány (USC Shoah
Foundation) Vizuális Történelmi
Archívuma:*

- 2809, 18408, 27212, 7041,
23403, 26942, 28491, 43781,
50176, 50210, 37262, 50208,
48431, 51550, 51554, 50807,
54131, 50731, 54140, 511131,
54409 számú interjúk.

Mozgóképek

- Krónika – A 2. magyar hadsereg
a Donnál*, Sára Sándor (1982)
Pergőtűz, Sára Sándor (1982)
A vád, Sára Sándor (1996)
Doni tükrök, Erdélyi Péter (2003)

- Eine Frau in Berlin*, Max Färber-
böck (2008)
*Élet és halál városa [Nanjing! Nan-
jing! City of Life and Death]*,
Chuan Lu (2009)

A háború virágai [War Flowers],
Yimou Zhang (2011)
Róza, Wojciech Smarzowski (2011)
Elhallgatott gyalázat, Skrabski Fru-
zsina (2013)

A láthatatlan generáció 1–2, Mészá-
ros Márta (2014)
Artatlanok [Les Innocentes], Anne
Fontaine (2016)
Aurora Borealis, Mészáros Márta
(2017)

A szerző korábban a témában megjelent munkáinak jegyzéke

Magyar nők és orosz katonák.
Elmondani vagy elhallgatni?
Magyar Lettre Internationale
32 (1999) 68–71.
Stimmen des Schweigens. Erinne-
rungen an Vergewaltigungen in
den Hauptstädten des „ersten
Opfers“ (Wien) und des „letzten
Verbundenten“ Hitlers (Buda-
pest). *Zeitschrift für Geschichts-*
wissenschaften 47 (1999) 892–914.
Memory Unchanged. Redefinition
of Identities in Post WWII Hun-
gary. In: In Andor, Eszter – Pető,
Andrea – Tóth, István György
(eds.): *CEU History Department*
Yearbook 1997–98. Budapest,
CEU, 1999, 135–153.
Women, War and Military in Eas-
tern Europe. Special Issue
(Women in the Armed Forces)
of *MINERVA: Quarterly Report*
on Women and Military 17.
3–4 (1999) 5–13.
Budapest ostroma 1944–1945-ben –
női szemmel. *Budapesti Negyed*
8. 3–4. (2000) 203–221.
Átvonuló hadsereg, maradandó
trauma. Az 1945-ös budapesti
nemierőszak-esetek emlékezete.
Történelmi Szemle 49. 1–2 (1999)
85–107; illetve Valuch Tibor
(szerk.): *Magyar társadalomtör-*
téneti olvasókönyv. Budapest,
Osiris, 2005, 88–96.

Női emlékezet és ellenállás. In:
Markó György (szerk.): *Az első-*
dort város. Emlékkötet a Buda-
pestért folytatott harcok 60.
évfordulójára. Budapest, Polgar-
Art, 2005, 351–379.
Az elmondhatatlan emlékezet.
A szovjet katonák által elkövetett
nemi erőszak Magyarországon.
Rubicon 2 (2014) 44–49.
A II. világháborús nemi erőszak
történetírása Magyarországon.
Mandiner blog, 2015. március 31.
[http://mandiner.blog.](http://mandiner.blog.hu/2015/03/31/a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon)
[hu/2015/03/31/a_ii_vilaghabo-](http://mandiner.blog.hu/2015/03/31/a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon)
[rus_nemi_eroszak_tortenetirasa_](http://mandiner.blog.hu/2015/03/31/a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon)
[magyarorszagon](http://mandiner.blog.hu/2015/03/31/a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon)
Szovjet katonák és nemi erőszak
az orosz internetes források tükré-
ben. *Mandiner*, 2015. július 9.
[http://m.mandiner.hu/](http://m.mandiner.hu/cikk/20150708_peto_andrea_szovjet_katonak_es_a_nemi_eroszak_orosz_internetes_forrasok_tukreben)
[cikk/20150708_peto_andrea_](http://m.mandiner.hu/cikk/20150708_peto_andrea_szovjet_katonak_es_a_nemi_eroszak_orosz_internetes_forrasok_tukreben)
[szovjet_katonak_es_a_nemi_ero-](http://m.mandiner.hu/cikk/20150708_peto_andrea_szovjet_katonak_es_a_nemi_eroszak_orosz_internetes_forrasok_tukreben)
[szak_orosz_internetes_forrasok_](http://m.mandiner.hu/cikk/20150708_peto_andrea_szovjet_katonak_es_a_nemi_eroszak_orosz_internetes_forrasok_tukreben)
[tukreben](http://m.mandiner.hu/cikk/20150708_peto_andrea_szovjet_katonak_es_a_nemi_eroszak_orosz_internetes_forrasok_tukreben)
Törvénycsített emlékezés. (Barna
Ildikóval közösen) In: Bódy
Zsombor – Horváth Sándor
(szerk.): *1944/1945: Társadalom*
a háborúban, Folytonosság és
változás Magyarországon. Buda-
pest, MTA BTK Történettudo-
mányi Intézet, 2015, 191–207.
Silence and Denial in Teaching
About Rape. In: Rittner, Carol

- Roth, John K. (eds.): *War and Genocide*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, 75–78.
- Miten lukea seksuaalisen väkivallan historiankirjoitusta? [Hogyan olvassuk a nemi erőszak történetírását?] In: Karkulehto, Sanna – Rossi, Leena-Maija (eds.): *Sukupuoli ja väkivalta – lukemisen etiikkaa ja politiikkaa*. Helsinki, The Finnish Literature Society, 2017, 247–259.
- Silencing and Unsilencing Sexual Violence in Hungary. In: Kivimäki, Ville – Karonen, Petri (eds.): *Continued Violence and Troublesome Pasts – Post War Europe Between Victors after Second World War*. Helsinki, The Finnish Literature Society, 2017, 132–148.

A KÉPEK JEGYZÉKE

17. oldal Szovjet katonák üdvözlése
Fortepan 94028
61. oldal Magyar nők szovjet katonákkal Szombathelyen
Knebel Terézia fényképe, Knebel Fotóműterem, Szombathely,
Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum
68. oldal A Vörös Hadsereg katonái Szombathelyen
Knebel Terézia fényképe, Knebel Fotóműterem, Szombathely,
Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum
98. oldal II. világháborús propagandaplakát
Fortepan 71794
120. oldal Budapesti szovjet lakáskórház
Из фондов РГAKФД г. Красногорск (01-114249)
141. oldal Szovjet propagandaplakátok 1945-ben
Fortepan 32049
162. oldal Szovjet katonák fényképezkednek (1946)
Fortepan 126882
191. oldal Jerzy Bohdan Szumczyk: Komm, Frau
AFP Photo / Europress / Jerzy Bohdan Szumczyk
215. oldal Szovjet katonák Kecskeméten
Katona József Múzeum Fotógyűjtemény, Kecskemét

Nyomta és kötötte:
Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető:
György Géza vezérigazgató